

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

2019

АДАБИЁТ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Тингловчилар учун ўқув-услубий мажмуа

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“Тасдиқлайман”
Тармоқ маркази директори
Н.М.Эгамбердиева
“ _____ ” _____ 2019 йил**

“АДАБИЁТ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ”

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

**Малака ошириш курси йўналиши: Ўзбек тили ва адабиёти
Тингловчилар контингенти: олий таълим муассасаларининг
профессор-ўқитувчилари**

**Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2019 йил 18 октябрдаги 5-сонли буйруғи билан
тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчи:

Қ. Йўлдошев, пфд., профессор.

Такризчилар:

Р. Ниёзметова, педагогика
фанлари доктори, профессор,
ТошДўТАУ

Қ. Ҳусанбоева, педагогика
фанлари доктори.

*Ўқув-усулий тўплам ТошДўТАУ Кенгашининг 2019 йил
28- августдаги 1-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.1
III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.0
IV. АМАЛИЙ МАНБУЛАТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР	38
V.БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР.....	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.06
VI. КЕЙСЛАР БАНКИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.07
VII. ГЛОССАРИЙ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.10
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	11515

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон, 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 2909-сон Қарори йўналишлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

“Адабиёт ўқитиш методикаси” модули олий мактаб профессор-ўқитувчилари малакасини ошириш тизими олдида давр томонидан қўйилаётган янги талаблар асосида тузилган. Мамлакат ҳаётида юз бераётган жиддий ўзгариш ва янгиланишлар, шубҳасиз, олий филологик таълим тизимида адабиёт ўқитишни йўлга қўйиш борасида ҳам тубдан янгиланиш бўлишини тақозо қилади.

Очуннинг мавжудлиги ва тараққиётида шахснинг ўрни тобора юксалиб бораётганлиги бутун дунёда инсонда эзгу маънавий сифатлар шакллантиришга алоҳида эътибор қаратишни тақозо қилмоқда. Бу ҳол, ўз навбатида, филологик таълим самарадорлигини оширишни талаб этади. Чунки бадиий адабиёт одамда эзгу маънавий сифатлар таркиб топдиришнинг энг самарали йўлидир.

Давр ўзгариши билан бадиий адабиётга муносабат ва унга ёндашув йўсинлари ҳам ўзгариб бормоқда. Олдинлари бадиий битикка насихат қилиш, эргаштириш воситаси тарзида қаралиб келинган бўлса, эндиликда адабиёт ва адабий таълимга ўқирманда аксеологик муносабат уйғотиш, баҳо беришга ички эҳтиёж пайдо қилиш воситаси сифатида қаралмоқда. Бундай ёндашув йўсини олий ўқув юртларида адабиёт ўқитишга ҳам янгича муносабатда бўлишни талаб қилмоқда.

Бугунги одам маънавияти шаклланиши учун бадиий асарни ўқиш, тушуниш ва таҳлил қилиш ҳамда битикдан келиб чиқадиган ижтимоий-эстетик маънони англаш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу ҳол таълим-тарбия тузилмаларида адабиёт ўқитиш самарадорлигини оширишни тақозо

қилмоқда.

Шунинг учун ҳам ушбу модул олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларига адабиёт ўқув фанларини ўқитишда янгича ёндашув йўллари борасида тушунча беради.

Модулнинг мақсад ва вазифалари

«Адабиёт ўқитиш методикаси» модулининг **мақсади** малака ошириш курси тингловчиларида адабиётга доир турли фанлар, айниқса, “Адабиёт ўқитиш методикаси” фанини ўқитиш борасида янгича илмий ёндашувларни ўргатиш ва уларни амалда қўллаш кўникмаларини шакллантиришни кўзда тутати.

Ушбу модулнинг **вазифалари** қуйидагилардан иборатдир:

- олий мактаб профессор-ўқитувчиларини адабиётга тегишли фанларни ўқитиш самарадорлигини оширишга доир илмий-методик янгиликлар билан таништириш;

- олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларида ўзбек адабиёти йўналишидаги исталган фандан маъруза ўқиш, амалий машғулотлар ўтиш малакасини шакллантириш;

- тингловчиларда “Адабиёт ўқитиш методикаси” курси бўйича самарали сабоқлар уюштириш кўникмасини шакллантириш;

- профессор-ўқитувчиларда “Адабиёт ўқитиш методикаси” курсини ўтишда турли инновацион усуллардан фойдалана билиш кўникмасини қарор топдириш;

- тингловчиларда адабиётга доир фанларни ўқитишда интерфаол усулларни қўллаш олиш малакасини шакллантириш;

- тингловчиларни турли жанр ва адабий йўналишлардаги бадиий асарларни таҳлил қилишга ўргатиш.

Модул юзасидан тингловчилар билим, кўникма, малака ва компетент-лилиги даражасига қўйиладиган талаблар

«Адабиёт ўқитиш методикаси» модули юзасидан тингловчилар қуйидаги **билимларга** эга бўлиши керак:

- адабиёт ўқитиш кечимига креатив ёндашувни;

- олий таълим муассалаларида адабиёт ўқитишнинг мақсади, вазифалари, мазмуни ҳамда уларни такомиллаштириш йўлари ва принциплари;

- адабиёт ўқитишнинг асослари нималардан иборат эканлигини;

- адабий таълимнинг мазмунини ташкил этадиган педагогик унсурларни;

- адабиёт ўқитиш самарадорлигига эришишда профессор-ўқитувчининг талабалар билан, талабаларнинг ўзаро бир-бири билан шериклигини йўлга қўйишни;

- адабиёт ўқитишда талабаларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг ҳал қилувчи аҳамиятга эгаллигини;

- адабий таълим биринчи навбатда кишининг туйғуларига таъсир

кўрсатиш орқали уларда эзгу маънавий сифатлар шакллантириш воситаси эканини.

Ушбу модул тингловчида тубандаги **кўникмалар** шакллантиришга хизмат қилади:

- адабиёт сабоқларини ўқувчиларда эзгу маънавий сифатлар қарор топдиришга йўналтириш;

- ҳар қандай бадиий асарни ўқув ёки илмий таҳлилга торта олиш;

- адабиёт сабоқларида креатив технологияларни қўллаш;

- ўрганилаётган кўркем асар юзасидан талабаларнинг фикр-мулоҳазаларини, уларга қўшилмаган тақдирда ҳам, хотиржам қабул қила билиш;

- бадиий асардаги муҳим унсурларни номуҳимларидан ажрата олиш.

Ушбу модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар тубандаги **малакаларни** эгаллашлари мўлжал қилинади:

- исталган билим даражасига эга аудитория аҳли билан алоқага кириша билиш;

- адабиёт сабоқларида ўқитишнинг интерфаол усулларида фойдалана билиш;

- адабиёт бўйича ўтказиладиган машғулотларда муаммоли таълим усулини қўллаш;

- адабиётга доир фанлар юзасидан талабалар билимини холис баҳолай билиш;

- адабиёт сабоқларини талабалар учун қизиқарли машғулотларга айлантира олиш.

Модулни тўлиқ ўзлаштириш натижасида тингловчи профессор-ўқитувчилар бадиий таҳлил **компетентлигига** эга бўладилар. Унда текширилаётган асарнинг қайси тур ва жанрда эканидан қатъи назар битикка хос асосий хусусиятларни илмий жиҳатдан тадқиқ этиш йўллари эгаллайдилар.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Адабиёт ўқитиш методикаси” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади. Модулдаги илмий қарашлар моҳиятини тингловчиларга етказиш жараёнида ўқитишнинг замонавий усуллари, бадиий адабиёт ва эстетика илмидаги энг сўнгги ютуқлардан фойдаланиш кўзда тутилган:

- маъруза шаклидаги сабоқларда миллий ва чет эл адабиёт методикаси фанларидаги сўнгги ютуқлардан фойдаланиш;

- масофадан ўқитиш орқали тингловчиларнинг адабиёт ўқитишга доир янгиликларни мустақил эгаллаб олишларига имкон яратиш;

- амалий машғулотларда таълимнинг фикрий ҳужум, кичик гуруҳлар билан ишлаш сингари интерфаол усуллари қўллаш кўзда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Адабиёт ўқитиш методикаси” модули ўқув режадаги мутахассислик фанларининг барчаси билан узвий боғланган.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар “Адабиёт ўқитиш методикаси” мутахассислик фанини ўқитишнинг энг илғор йўлларини эгаллайдилар, уларда ҳар қандай илмий даражадаги аудитория аҳли билан адабий яратиклар тўғрисида фикр билдириш кўникмаси шакллантирилади. Натижада, фанни ўқитиш самарадорлигини сезиларли оширади.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Ҳаммаси	Ўқув юкلامаси (соат)		
			Аудитория ўқув юкلامаси		
			жумладан		
			Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот
1.	Олий адабий таълим кечимида педагогик ҳамкорликни йўлга қўйиш	2	2		
2.	Бўлажак филологларда бадиий таҳлил компетентлигини шакллантириш	2	2		
3.	Бадиий таҳлил турлари ва тамойиллари	2		2	
4.	Модерн асарларни ўқитиш йўллари	2		2	
5.	Постмодерн асарларни таҳлил қилиш	2		2	
6.	Бадиий асар муҳокамасини уюштириш	2			2
	Жами:	12	4	6	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Олий ўқув юртларида адабиёт ўқитишнинг мақсади, вазифалари ва мазмуни ҳамда уларни такомиллаштириш йўллари. Адабиётнинг қандай ўқитилиши, бинобарин, жамият аъзолари маънавиятининг қай йўсинда шакллантирилиши, биринчи навбатда, адабиёт ўқитишнинг асосларини тўғри белгилашга боғлиқ. Адабий таълимнинг **асослари** мақсад, вазифалар ва мазмун тушунчаларини ўз ичига олади.

Ҳар қандай ўқув фанининг бош мақсади таълим тизими олдига буюртмачи бўлмиш жамият томонидан қўйилади. Ҳозирги кунда олий мактабда адабиёт ўқитишнинг **бош мақсадини соғлом эътиқодли, юксак дидли, бадиий адабиёт тўғрисида тизимли илмий қарашга эга, бадиий асар савиясини беҳато аниқлай биладиган профессионал филолог тайёрлашдан иборат** дейиш мумкин. Таълим мақсади **бош, умумий ва хусусий** каби турларга бўлинади.

Кўркем асар ўқийдиган, уни таҳлил қила оладиган, бадиий матннинг жозибасини таъминлаган омилларни илмий асосда кўрсатиб бера оладиган, талабалар билан мулоқотга кириша биладиган, ўзгаларнинг эстетик қарашларига зуғум ўтказмайдиган мутахассис етиштириш “Адабиёт ўқитиш методикаси” фани олдида турган **вазифалар** сирасига киради.

Олий адабий таълимнинг **мазмун**и ўқув режалари, ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, илмий тадқиқотлар ҳамда бадиий асарларда намоён бўлади.

1-мавзу. Олий адабий таълим кечимида педагогик ҳамкорликни йўлга қўйиш технологияси. Ҳозирги кунларда педагогик ҳамкорлик тушунчаси олдинги вақтдагиларга нисбатан бир қадар кенг маъно ташишига тингловчилар диққати тортилади. Агар олдинлари таълим-тарбия жараёни учун ўқитувчи билан талабаларнинг ҳамкорлиги етарли бўлса, эндиликда бу тушунча талабаларнинг бир-бири билан ўзаро ҳамкорлигини ҳам ўз ичига олмақда. Олий филологик таълимда талабалар ўқув кечимининг объектларигина эмас, балки чинакам субъектлари мақомига юксалган пайтдагина таълим кутилган самарани беради.

Замонавий таълим шундай уюштирилиши керакки, бу кечимда ҳар бир талаба ҳам ўзи, ҳам бошқалар учун жавобгарлик ҳис қилсин. Индивиднинг ютуғи жамоанинг ютуғига, мағлубияти кўпчиликнинг мағлубиятига эврилсин. Амалий машғулот мобайнида тингловчилар бунга қандай эришилиши юзасидан машқ қилиб кўрадилар.

Филологик таълим кечимига ҳам ахборот-коммуникатив воситалар кириб бормоқда. Шунингдек, таълимни ташкил этишда конструктив педагогик фалсафага таяниш етакчилик қилиб, борган сари талабаларнинг мустақил таълим олишига устуворлик берилиши мақсадга мувофиқ.

Айни дамларда филологик таълимда ҳам катта самаралар келтираётган ёндашув йўсинларидан бири интерфаол ўқитиш усуллари дирки, адабиёт сабоқларини уюштиришда бу йўлдан фойдаланиш таълимнинг натижадорлигини сезиларли даражада юксалтиришга олиб келади.

2-мавзу. Бўлажак филологларда бадиий таҳлил компетентлигини шакллантириш. Давр талабалари даражасидаги етук филолог мутахассис бўлиш учун адабиёт ўқитиш методикаси сабоқлари ёрдамида бадиий асар таҳлили йўллари эгаллаш катта аҳамият касб этади. Ўз билимини тинимсиз ўстириб, янгилаб бориш бўлажак филологнинг табиий эҳтиёжига айланмай туриб, кутилган дидактик натижага эришиш мумкин эмаслигини вақт кўрсатмоқда. Зотан, илму фан тинимсиз ўзгариб бормоқда. Аудитория соатлари эса чекланган. Талаба аудиториядан чиқиб

кетгандан сўнг ҳам адабий таълимни давом эттирмаса, ҳатто, олий мактабни битиргандан сўнг ҳам узлуксиз ўқимаса, давр талабига жавоб бера оладиган филолог бўлолмайди.

Адабиёт ўқитиш самарадорлигига эришишда талабаларнинг бадиий асарни таҳлил қилиш компетентлигини таъминлаш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Негаки, бўлажак филолог учун ҳар қандай бадиий матн моҳиятига кириш, унинг ёзилган ва текширилаётган вақтдаги ҳаётий ҳамда бадиий мантиғи ва эстетик жозибасини очишга қаратилган ҳиссий-интеллектуал фаолият кўрсата билиш олий таълим олиш кечимидаги энг муҳим натижадир.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

3-мавзу. Бадиий таҳлил турлари ва тамойиллари. Ҳар қандай шахс, хусусан, олий маълумотли филолог учун нутқий компетентликка эришиш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Негаки, фикр фақат нутқда моддийлашади. Одам ўз фикрини тушунарли ва тўла ифодалай билгандагина шахс даражасига юксалади. Филолог-мутахассис эса, тадқиқотчи сифатида ҳам, ўқитувчи ўлароқ ҳам нутқий компетентликни тўлиқ эгаллаган бўлиши шарт. Чунки у яқкаш сўз билан иш кўради.

Шу сабаб бўлажак филологларга бадиий таҳлил, унинг турлари, таҳлилда таяниладиган тамойиллар ҳамда бадиий таҳлилни амалга ошириш йўллари борасида атрофлича маълумот бериш, уларда таҳлил кўникмаларини шакллантириш ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Мутахассислар бадиий асар таҳлилининг мақсадига кўра а) илмий-филологик ва б) ўқув-дидактик сингари икки тури борлигини кўрсатишади. Шунингдек, бадиий таҳлил шаклига кўра ҳам а) оғзаки ва б) ёзма тарзида икки турли бўлади. Бу турларнинг ҳар бири муайян ўзига хос жиҳатларга эга.

Бадиий асар таҳлили тўлақонли бўлиши учун бир қатор талабларни бажариши керак бўладики, бу талаблар фанда тамойил деб аталади. Бадиий асар таҳлилининг *туғал бўлмаслик, шахсий фикрдан иборатлик, зоя қидирмаслик, ҳаётнинг нусхаси сифатида қарамаслик, ҳиссийлик, эстетик асоснинг устуворлиги, тарихийлик, тизимлилик* сингари бир қатор тамойиллари мавжуд.

4-мавзу. Модерн асарларни ўқитиш йўллари. Бугунги олий филологик таълим учун талабаларга фақат адабий-назарий билим бериш етарли эмас. Уларда ҳар қандай бадиий матнга илмий ёндашиш малакаси шакллантирилиши керак. Жумладан, кейинги вақтда тобора кўпроқ миқдорда яратилаётган модерн асарларни таҳлил қилиш йўллари ҳам ўргатилиши жоиз.

Модернизм йўналиши ва модерн асарлар шунчаки ўзгача бир шаклда ёзиш эҳтиёжидан пайдо бўлган эмас. Балки бу йўналиш Кунботиш мамлакатлари фалсафаси, санъат ва адабиётида оламни ўзгача идрок қилиш, ўзгача тасвирлаш эҳтиёжининг натижаси ўлароқ юзага келди. Илму фан ривожини, техника тараққиёти инсоният ҳаётига энгилликлар киритгани

сингари буюк бахтсизликлар ҳам олиб келгани қатор файласуф ва санъаткорларда умидсизлик туйғусини пайдо қилди. Айти шу вақтда Ф. Ницшеннинг менчилик (индивидуализм) фалсафаси, З. Фрейднинг психоанализи ва либидо назарияси пайдо бўлиши модерн йўналишдаги санъат ва адабиётга назарий-психологик асос бўлди.

5-мавзу. Постмодерн асарларни таҳлил қилиш. Глобаллашув шиддат билан бораётган, ижтимоий ҳаёт ўзининг постмодерн босқичига кирган ҳозирги замонда бўлажак филологларда постмодернизм тўғрисида илмий тушунча шакллантирилиши жуда муҳимдир. Постмодернизм ходисаси айримлар ўйлаганидек, шунчаки модернизм ўрнига келган навбатдаги босқич эмас, балки инсоният ўз-ўзини тўлиқ кириб битириш имкониятига эга бўлган шароитнинг фалсафаси ва санъатини акс эттирадиган йўналиш.

Постмодернизмнинг *деконструкция, симулякр, кич, артефакт, универсализм, киноя* сингари бир қатор ўзига хос атамалар ва уларнинг хусусиятлари борки, буларни билмай туриб, бу йўналишда яратилган асарларни изоҳлаш мумкин эмас.

КЎЧМА МАШҒУЛОТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЙЎЛИ

Модулнинг “Бадий асар муҳокамасини уюштириш” мавзуси кўчма машғулот шаклида ўтказилади. Бунда тингловчилар ўз тажрибалари ва тайёргарлик даражаларидан келиб чиққан ҳолда ёзувчилар уюшмасидаги асар муҳокамасида қатнашадилар, фикр айтадилар, ўзгаларнинг қарашларига муносабат билдирадилар. Шу тариқа илмий ёки ўқув таҳлилини амалга ошириш бўйича тажриба орттирадилар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Ушбу модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- масофадан ўқитиш;
- маърузалар, амалий машғулотлар (таълим технологияларини англаб олиш, назарий билимларни амалиётга қўллаш);
- суҳбатлар орқали тингловчида муайян муаммога муносабат билдириш қобилиятини шакллантириш, унда адабий таълимга доир масалани эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш хусусиятини қарор топдириш;
- тингловчиларни баҳс-мунозаралар пайтида муаммолар ечими бўйича далил ва асосли аргументлар тақдим қилишга, ўз фикрини асослашга ўргатиш.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Айрим интерфаол усулларнинг моҳияти. Интерфаол методлар орасида энг кўп қўлланиладиган ва катта самара бериши мумкин бўлгани “**фикрий ҳужум**” усулидир. “Фикрий ҳужум” бирор синф ёки ўқувчилар жамоаси олдига қўйилган муаммони ечишнинг энг самарали ва демократик йўлидир. Шунини алоҳида таъкилаш ўринлики, ҳозир “Фикрий ҳужум” усулидан фойдаланиш амалиётида ўқитувчилар ўтган мавзулар юзасидан ўқувчиларга турли-туман саволлар билан “ҳужум” қилишади. Ҳолбуки, “Фикрий ҳужум”нинг бутун моҳияти ўқувчиларнинг ўзлари янги мавзунини ўзлаштириш ёки қўйилган бирор дидактик муаммони ҳал этиш учун фикрларини зўриқтириб, тинимсиз “ҳужум” қилиш ва шундай қизиқ ва кизгин фаолият натижасида ўқув топшириғини бажаришларидадир. Бу усулнинг диққатга лойиқ жиҳати шундаки, унда кичик гуруҳлардаги ўқувчилар ўзаро биргаликда ишлашга, яхши ёки ёмон ўқишидан қатъи назар ҳар бир боланинг фикрини эшитишга ўрганишади. Гуруҳ аъзоларига бир хил баҳо қўйилиши эса болаларда жамоатчилик руҳини шакллантиради.

“Фикрий ҳужум”да ўқитувчи бошқарувчи эмас, балки **фисилатор** (ёрдам берувчи) сифатида иш кўради. У ўқувчилар фаолиятини муаммога йўналтириб туради, уларнинг асосий мақсаддан чалғиб кетмасликларини таъминлайди. “Фикрий ҳужум” методини қўллаш қуйидаги тахминий босқичлардан иборат бўлиши каттароқ самара бериши мумкин:

1. **Тайёргарлик.** “Фикрий ҳужум” усулида ўтиладиган дарс бошланганга қадар унда ечилиши керак бўлган муаммо ёки бажарилиши лозим бўлган топшириқдан ўқувчилар хабардор қилинишлари лозим. Болалар бу муаммо ёхуд вазифа тўғрисида муайян вақт давомида бош қотиришлари, ўйлаб кўришлари керак. Шунингдек, синфдаги ўқувчилар муайян кичик гуруҳларга бўлиниб, гуруҳдаги ҳар бир бола аниқ вазифа билан таъминланиши зарур. Чунончи, ким гуруҳга етакчи бўлиши, кимлар айтилган фикрларни ёзиб олиш учун котиблик қилиши, кимлар ҳакамлар сафида бўлиши белгилаб қўйилиши лозим.

2. **Далиллар топиш.** Дарсда ўқувчилар ҳал этишлари керак бўлган муаммо аниқ ва тушунарли бўлиши керак. Берилаётган топшириқ бир неча кун олдин хаттахтага ёзиб қўйилиб, ўқувчилар билан муҳокама қилиниши керак. Муаммо юзасидан ўқувчиларнинг дастлабки фикрлари эшитиб кўрилса, улар мувозанатдан чиқиб, безовта бўлиб қолишади.

3. **Дастлабки машқ.** “Фикрий ҳужум” ёрдамида ҳал қилиниши зарур бўлган муаммони ечишга ўқувчиларни руҳан ва ақлан тайёрлаш учун дастлабки машқ ўтказиш фойдалидир. У қўйилаётган муаммога бевосита тегишли бўлмаслиги ҳам мумкин. Ўқувчиларда “Фикрий ҳужум” усули қандай бўлиши ҳақида тасаввур уйғотиш учун ҳам дастлабки машқни ўтказиш зарурдир.

4. Фикрларни ҳисобга олиш. Бу босқич ечилиши керак бўлган муаммо юзасидан ўқувчиларнинг фикрий ҳужуми билан бошланади. Истаган ўқувчи, истаган фикрини, истаган вақтда айтиши мумкин. Айтилган ҳар бир фикр котиблар томонидан ёзиб олинishi зарур. Ўқувчилар ҳар қандай тўғри-нотўғри, яхши-ёмон фикрларни билдиришдан чўчимасликлари учун қуйидаги қоидалар хаттахтага ёзиб қўйилиб, уларга ҳаммининг сўзсиз амал қилиши таъминланиши керак:

- Айтилаётган фикрлар қандайлигидан қатъи назар **ТАНҚИД ҚИЛМАСЛИК, БАҲОЛАМАСЛИК, МУНОСАБАТ БИЛДИРМАСЛИК;**

- “Фикрий ҳужум”да **НОТЎҒРИ ФИКР БЎЛМАЙДИ.** Эсга келган ҳар қандай фикр ўйлаб ўтирмай, айтилиши керак. Баъзан айнан бўлмағур, “аҳмоқона”, ақлга тўғри келмайдиган фикрлар фойдали ғояларнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин;

- **ФИКРЛАРНИНГ МИҚДОРИ МУҲИМ.** Ўқувчилар имкон қадар кўп фикр билдиришлари керак. Чунки ортиқча фикрларни қисқартириш, етмай қолган фикрларни кўпайтиришдан осонроқ;

- **ФИКРЛАРНИ АЛМАШТИРИШ, ҚЎШИШ, ЯХШИЛАШ ЛОЗИМ.** Ҳаммининг фикри ёзиб олиниб, улар мақсадга мувофиқ тарзда жойлаштирилиши, сараланиши, таҳрир қилиниши, таҳлил этилиши керак;

- **БЕМАЛОЛ БЎЛИШ, ЗАВҚЛАНИШ КЕРАК.** “Фикрий ҳужум” кечимида ўқувчилар асабийлашмасликлари, жараён завқли ўйин руҳида ўтиши керак. “Фикрий ҳужум” қанча қизиқарли бўлса, шунча кўп самара келтиради. Ўйин руҳидаги қизиқарли фаолиятда гуруҳ ичида дўстона вазият юзага келиб, ўқувчилар бир-бирларига ёрдам кўрсатишади;

- **БАЪЗАН ЎЙЛАНИБ ЖИМ ТУРИШ ҲАМ ФОЙДАЛИ.** Айрим ўқувчиларнинг ўйланиб жим туришларини ёмон қабул қилмаслик, уларни фикрсизликда айбламаслик керак, ўйланиб жим турган одам бирор ноёб фикрни айтиб юбориши ҳам мумкин.

5. Ечимни топиш. Ўқувчилар “фикрий ҳужум”га киришганларидан кейин белгиланган вақт ўтгач, ўқитувчи “ҳужум”ни тўхтатиб, муаммони ечишга ўтиш кераклигини эсга солади. Бу вақтда гуруҳлардаги котиблар барча фикрларни ёзиб олган, ўқувчилар бу фикрларнинг қайсилари яроқли экани тўғрисида ўйлай бошлаган бўлади. Ўқувчилар ўзаро маслаҳатлашиб, айтилган фикрларни муҳокама қилиб, кераксизларини ўчириб, яроқли фикрлар миқдорини қисқартириб боради. Охирида бир неча жуда муҳим қарашларгина қолади. Гуруҳ ана шуларга таяниб, таълимий масаланинг ечилиши бўйича ўз хулосасини беради.

Машғулот сўнгида “Фикрий ҳужум” жараёни қандай ўтгани ва қайси гуруҳга нима сабабдан қандай баҳо қўйилиши хусусида ўқитувчи бир неча оғиз сўз айтади. Алоҳида таъкидлаш керакки, баҳо алоҳида болаларга эмас, балки кичик гуруҳлардаги барча ўқувчига қўйилади. Шундай қилинса, гуруҳ аъзолари бир-бирларини ўқитишади, дидактик материалнинг барча қатнашчилар томонидан тўла ўзлаштирилишига эришилади.

Интерфаол методлар технологиялашаётган педагогик амалиётнинг энг оддий кўринишидир. Ҳозирги кунда бутун жаҳон бўйича таълим жараёнини

технологиялаштириш, яъни худди битта технологияда ташкил этилган ишлаб чиқариш кечимида конвейердан бир хил товар чиққани каби ўқувчиларни таълим мазмунини тўла ўзлаштирадиган даражада тайёрлашга уриниш кетмоқда. Бунда педагогик технология шу қадар мукамал ишлаб чиқилиши ва шу қадар маҳорат билан ташкил этилиши лозимки, унда таълимнинг мазмунини ўзлаштириб ололмайдиган бирорта ўқувчи қолмасин, деган вазифа қўйилмоқда.

“ФИКРИЙ ХУЖУМ” МЕТОДИДАН ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Интерфаол методлар орасида энг кўп қўлланиладиган ва катта самара бериши мумкин бўлган усул **“фикрий хужум”**дир. “Фикрий хужум” бирор синф ёки ўқувчилар жамоаси олдига қўйилган муаммони ечишнинг энг самарали ва демократик йўлидир. Шунини алоҳида таъкилаш ўринлики, ҳозир “Фикрий хужум” усулидан фойдаланиш амалиётида ўқитувчилар ўтган мавзулар юзасидан ўқувчиларга турли-туман саволлар билан “хужум” қилишлари кенг тарқалган. Ҳолбуки, тамомила бунинг тескариси бўлиши керак.

“Фикрий хужум”нинг бутун моҳияти ўқувчиларнинг ўзлари янги мавзунини ўзлаштириш ёки қўйилган бирор дидактик муаммони ҳал этиш учун фикрларини зўриқтириб, тинимсиз “хужум” қилишлари ва шу тариқа кўрсатилган қизиқарли қизгин фаолият натижасида ўқув топшириғини бажаришлари керак. Бу усулнинг диққатга лойиқ жиҳати шундаки, унда ўқувчилар ўзаро биргаликда ишлашга, яхши ёки ёмон ўқишидан қатъи назар ҳар битта катнашчининг фикрини эшитишга ўрганишади. Шунингдек, гуруҳ аъзоларининг бир хил баҳоланиши болаларда жамоатчилик руҳини шакллантиришга хизмат қилади.

“Фикрий хужум”да ўқитувчи бошқарувчи эмас, балки **фисилатор** (ёрдам берувчи) сифатида иш кўради. У ўқувчилар фаолиятини ташкил қилади, йўналтириб туради, уларнинг асосий мақсаддан чалғиб кетмасликларини таъминлайди. “Фикрий хужум” методини қўллаш куйидаги тахминий босқичлардан иборат бўлиши мумкин:

6. Тайёргарлик. “Фикрий хужум” усулида ўтиладиган дарс бошланганга қадар у дарсда ҳал қилиниши керак бўлган муаммо ёки бажарилиши лозим топшириқдан ўқувчилар хабардор қилинишлари лозим. Токи, болалар бу муаммо ёхуд вазифа тўғрисида муайян вақт давомида бош қотиришлари, ўйлаб кўришлари мумкин бўлсин. Шунингдек, синфдаги ўқувчилар муайян кичик гуруҳларга бўлинишлари ва уларнинг ҳар бири аниқ вазифа билан таъминланишлари зарур. Чунончи, ким гуруҳга етакчи бўлиши, кимлар айтилган турли-туман фикрларни ёзиб олиш учун котиблик қилиши белгилаб қўйилиши зарур. Шунингдек, ўқитувчи аълочи ва холис ўқувчилардан қайси гуруҳнинг жавоби энг тўғри эканини белгилаб берадиган ҳакамлар ҳайъатини ташкил этиши керак.

“Фикрий ҳужум” босқичлари		
1. Тайёргарлик	2. Ҳужум	3. Саралаш
а) “фикрий ҳужум” тартиб-қоидалари тушунтирилади; б) кичик гуруҳ олдига ўқув муаммоси қўйилади. в) тақдимчи (етақчи) тайинланади; г) аъзолар ўртасида вазифа тақсимланади.	а) фикр (ғоя)лар ўртага ташланади; б) барча фикрлар ёзиб борилади; в) ғоялар таҳрир қилинади.	а) фикрларни баҳолаш мезонлари тайёрланади; б) ўртага ташланган ғоялар таснифланади ва сараланади; в) фикрлар танланади ва таҳлил йўли билан ривожлантирилади; г) муаммонинг ечими топилади.

7. Далиллар топиш. Дарсда ўқувчилар ҳал этишлари керак бўлган муаммо аниқ ва тушунарли бўлиши зарур. Берилаётган топшириқни дарстахтага ёзиб қўйиш, бир неча кун олдин уни ўқувчилар билан муҳокама қилиш керак. Муаммо юзасидан ўқувчиларнинг дастлабки яхши-ёмон фикрлари эшитиб кўрилса, улар мувозанатдан чиқиб, безовта бўлиб қолишади.

8. Дастлабки машқ. “Фикрий ҳужум” ёрдамида ҳал қилиниши зарур бўлган муаммони ечишга ўқувчиларни руҳан ва ақлан тайёрлаш учун дастлабки машқ ўтказиш фойдалидир. Бу машқ қўйилаётган муаммога бевосита тегишли бўлмаслиги ҳам мумкин. Дастлабки машқ “Фикрий ҳужум” усули қандай бўлишини ўқувчилар тасаввур этишлари учун ҳам ғоят зарурдир.

9. Фикрларни олиш. Интерфаол усулдаги энг асосий ва қизиқарли бўлган бу босқич тавсия этилган муаммо юзасидан фикрий ҳужум билан бошланади. Истаган ўқувчи, истаган вақтида, истаган фикрини айтиши мумкин. Фақат фикрларнинг котиблар томонидан ёзиб олинисига улгуриш зарур бўлади. Ўқувчилар ҳар қандай тўғри-нотўғри, яхши-ёмон фикрларни билдиришдан чўчимасликлари учун қуйидаги қоидалар дарстахтага ёзиб қўйилиши ва унга ҳаммининг амал қилиши таъминланиши керак:

- **ТАНҚИД ҚИЛМАСЛИК ВА БАҲОЛАМАСЛИК** (айтилаётган фикрлар қандайлигидан қатъи назар ҳеч ким ҳеч кимни бирор йўсинда танқид қилмаслиги, даққи бермаслиги, муносабат билдирмаслиги керак);

- **НОТЎҒРИ ФИКР БЎЛМАЙДИ** (эсга келган ҳар қандай фикр ўйлаб ўтирмай, айтилиши керак. Бўлмағур, “аҳмоқона”, тўғри келмайдигандай кўринадиган фикрлар баъзан фойдали ғояларнинг юзага келишига сабаб бўлиши ҳам мумкин);

- **ФИКРЛАРНИНГ МИҚДОРИ МУҲИМ** (фикрлар қанча кўп бўлса, шунча яхши, чунки ортиқча ғояларни қисқартириш, етарлича бўлмай қолган фикрларни кўпайтиришдан осонроқ);

- ФИКРЛАРНИ АЛМАШТИРИШ, ҚЎШИШ, ЯХШИЛАШ ЛОЗИМ (хамманинг фикри олиниб, улар мақсадга мувофиқ тарзда ўринлаштирилиши, сараланиши, таҳрир қилиниши, таҳлил этилиши керак);

- БЕМАЛОЛ БЎЛИШ, ЎЙНАБ ЗАВҚ ОЛИШ КЕРАК (“фикрий ҳужум” жараёни ўйин ва завқланиш руҳида ўтиши керак. У қизиқарли бўлса, кўпроқ самара келтиради. “Фикрий ҳужум” ўйин руҳида, қизиқарли ўтказилса, гуруҳ ичида дўстона вазият юзага келиб, ўқувчилар бир-бирларига ўзаро ёрдам кўрсатишади);

- ЖИМ ТУРИШ ҲАМ ФОЙДАЛИ (айрим ўқувчиларнинг ўйланиб жим қолишларига хайрихоҳлик билан қараш керак, жим ўйланиб қолган одам ноёб бир фикрни айтиб юбориши ҳам мумкин).

Умуман, машғулот сўнигида “Фикрий ҳужум” жараёни қандай ўтгани ва қайси гуруҳга нима сабабдан қандай баҳо қўйилиши хусусида ўқитувчи бир неча оғиз сўз айтгани маъқул. Алоҳида таъкидлаш керакки, баҳо алоҳида ўқувчиларга эмас, балки кичик гуруҳларга қўйилади. Шундай қилинса, гуруҳ аъзолари бир-бирларини ўқитишади, дидактик материалнинг ҳамма томонидан ўзлаштирилишига интилишади.

Адабиёт ўқитувчиси “Фикрий ҳужум” асносида муаммонинг ечими сифатида тақдим этилаётган фикр ўрганилиши лозим бўлган бадий асар матнидан келтириб чиқарилган бўлишига алоҳида эътибор бериши керак.

“КЛАСТЕР” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

“Кластер” инглизча сўз бўлиб, “боғлам”, “тутам”, “тарам”, “даста” маъноларини англатади. Бу усулнинг “боғлам”, “тутам”, “тарам”, “даста” маъноларидаги сўз билан аталишининг сабаби шундаки, ушбу методда ҳар бир кичик гуруҳ бутун гуруҳ олдида турган **умумий муаммонинг бир жиҳатини ҳал этишга** йўналтирилади. Ҳар бир кичик гуруҳ олдида умумий ўқув муаммосининг бирор қиррасини ечиш топширилади ва барча кичик гуруҳларнинг фаолияти натижасида ўқув муаммоси тўла ҳал қилинади. Бунда кичик гуруҳ аъзолари муаммони ечишда қўл келадиган далилларни имкон борича кўпроқ тўплашга йўналтирилади.

Айрим жиҳатларига кўра “кластер” “фикрий ҳужум”га ўхшаб ҳам кетади. Фақат бунда ҳар бир кичик гуруҳ қўйилган умумий муаммонинг бир жиҳатини аниқлашга эътибор қаратади. Кластер усули ўқувчиларни тезкор фикрлашга, далилларни таҳлил қилиш, хусусий факт замиридаги умумийга хос жиҳатни кўриш ва улар асосида хулоса чиқарабилишга ўргатади.

Кластер усулидан фойдаланиш ҳам бир неча босқичли жараёндир. **Биринчи босқичда** ўқитувчи дарстахтага умумий муаммо ва уни ечишда қўл келиши мумкин бўлган калит сўзларни ёзиб қўяди. Масалан, Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди” қиссасини кластер усули асосида ўрганишда ўқувчилар олдида “Алимардоннинг маънавий таназзули сабаблари нимада?” муаммоси қўйилди. Муаммонинг ечими учун “дўстлик”, “хиёнат”, “худбинлик”, “манфаатпарастлик”, “бузуқлик”, “талант”, “эзгулик”, “жазо”, “мукофот”, “адолат”, “содаллик”, “тўғрилиқ”,

“истеъдод”, “манманлик” каби калит сўзлар берилди.

Иккинчи босқичда ўқув гуруҳи уч кичик гуруҳчага бўлинди ва 1- кичик гуруҳ “Алимардон ҳалокатининг ижтимоий сабаблари”, 2- кичик гуруҳ “Алимардон маънавий таназулининг касбий омиллари”, 3- кичик гуруҳ “Алимардон табиатидаги уни ҳалокатга етаклаган жиҳатлар” хусусида кластер усулида изланиш олиб боришлари кераклиги айтилди.

Учинчи босқичда ҳар бир кичик гуруҳ ўз олдида турган ўқув муаммоси юзасидан асар матнига таяниб, имкон қадар кўпроқ калит сўзлар, кўчирмалар, фикрлар топади. Бунда фикр ва таклифларнинг чегараси белгиланмайди, фақат вақтгина чегараланади, холос.

Тўртинчи босқичда топилган калит сўзлар, кўчирмалар, муаммо ечимига доир фикрлар ўртасидаги боғлиқлик топишга уринилди. Ҳар бир кичик гуруҳ ўз кластери юзасидан кузатишларини охирига етказгач, олдиларига қўйилган муаммо бўйича топилган ечимларни ўқитувчи ва бошқа гуруҳдошларига тақдим этдилар.

Учта кичик гуруҳ томонидан қилинган кузатишлар, тўпланган омиллар ва берилган изоҳлар ўқувчиларга қисса бош қаҳрамони Алимардон Тўраев тимсолининг ҳалокати сабаблари юзасидан бир тўхтама келиш, асардаги образларни тавсифлаш имконини берди. Бу қарашлар дарслик муаллифлари айтганидай ёки ўқитувчи кутганидай бўлмаслиги ҳам мумкин.

“ГАЛЕРЕЯ” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳар бир томошабин расмлар галереясидаги барча асарларни кўриши ва бу тўғрида истаган одам билан фикрлашиши мумкин бўлганидек, “галерея” усулидан фойдаланганда ҳам турли кичик гуруҳларнинг аъзолари ҳар бир муаммо бўйича ўзлари топган ечим юзасидан бошқа кичик гуруҳдагилар билан фикрлашишлари мумкин. Дейлик, “Баҳор қайтмайди” қиссаси юзасидан уч кичик гуруҳ ўз олдиларига қўйилган муаммо бўйича тайёрлаган жавоблари билан ёнидаги кичик гуруҳ аъзоларини таништирадилар ва, ўз навбатида, уларнинг ўз муаммолари бўйича бермоқчи бўлган жавоблари билан ҳам танишадилар. Шу аснода ҳар бир кичик гуруҳ кўшнисининг муаммоси моҳиятидан хабардор бўлади, улар таклиф қилаётган ечим маъқул келмаган ўринларда ўз мулоҳазаларини ёзиб қўяди. Шу тариқа, ўқув гуруҳидаги барча ўқувчилар бир-бирларининг муаммолари билан танишадилар ва уларни тўғри ечиш юзасидан ўз таклифларини беришади. Шундан сўнг ҳар бир кичик гуруҳ ўз муаммосига қайтади ва кўшни гуруҳчадагилар айтган таклифлар нуқтаи назаридан ўз жавобларини қайта кўриб чиқади. Ниҳоят, ҳар бир кичик гуруҳ ўз муаммоси бўйича тайёрлаган ечимларни ўқитувчига тақдим этиб, масаланинг нима сабабдан айнан шундай ҳал этилганини изоҳлайди. Бошқа кичик гуруҳдагилар кўшнилариининг жавобларидаги уларни қониқтирмаган ўринлар юзасидан тўлдиришлар қилиши, изоҳлар бериши мумкин. Бу ҳолат кичик гуруҳ аъзоларини баҳолашда ҳисобга олинади.

“АЙЛАНА” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Адабий таълимда етарлича самара билан қўллаш мумкин бўлган интерфаол усуллардан бири “айлана” деб аталади. Бу усул ёзма ёки оғзаки шаклда ўтказилиши мумкин. Ушбу усулда битта савол ёки бир гуруҳ саволларга ҳар бир ўқувчи томонидан алоҳида жавоб берилиши кўзда тутилади.

“Айлана” усулидан фойдаланганда ҳам ўқувчиларга бериладиган савол ёки муаммо бир неча тўғри жавобга эга бўлишига эътибор қаратилиши лозим. Демак, аниқ далиллар ўзлаштирилиши кўзда тутиладиган машғулотларда бу усулдан фойдаланиб бўлмайди. “Айлана” усули бирор адабий қаҳрамон ёки тимсоллар гуруҳининг хатти-ҳаракатларига баҳо бериш, муносабат билдириш, ҳар бир ўқувчининг нуқтаи назарини англатиш талаб этиладиган мавзуларни ўрганишда кутилган самарани бериши мумкин.

Америкалик адиб Жек Лондоннинг “Ҳаётга муҳаббат” ҳикояси берилган. Ушбу асарни ўрганишда гуруҳдаги ўқувчилар олти кишилик кичик гуруҳларга бўлинади, ҳар бир кичик гуруҳ олдига биттадан муаммо қўйилади ва муаммонинг ечими учун сарфланадиган вақт белгиланади. Кичик гуруҳдаги ҳар бир ўқувчи муаммога ўз ечимини таклиф қилади. Тушунарлироқ бўлиши учун бу жараёни қўйидагича ифодалаш мумкин:

1- қадам. 1- кичик гуруҳ олдига “Ҳикоя қаҳрамони билан унинг шериги Биллнинг хатти-ҳаракатларини изоҳланг” топшириғи берилади.

2- қадам. Кичик гуруҳга шу топшириқ ёзилган битта катта қоғоз ва битта ручка берилади.

3- қадам. 1- ўқувчи фамилияси ва ўз жавобини ёзади.

4- қадам. 1- ўқувчи қоғозни ўнг томонида ўтирган гуруҳдошига узатади. 2- ўқувчи ўз фамилияси ва жавобини ёзади.

5- қадам. 2- ўқувчи ҳам қоғозни ўнг томонидаги шеригига узатади. У ҳам фамилияси ва ҳаёлида тайёрлаб турган жавобини ёзади. Шу тариқа, қоғоз айланаверади, муаммога берилган жавоблар сони кўпаяверади. Вақт етишига қараб, кичик гуруҳ аъзолари муаммога бир неча мартадан жавоб ёзишлари ҳам мумкин.

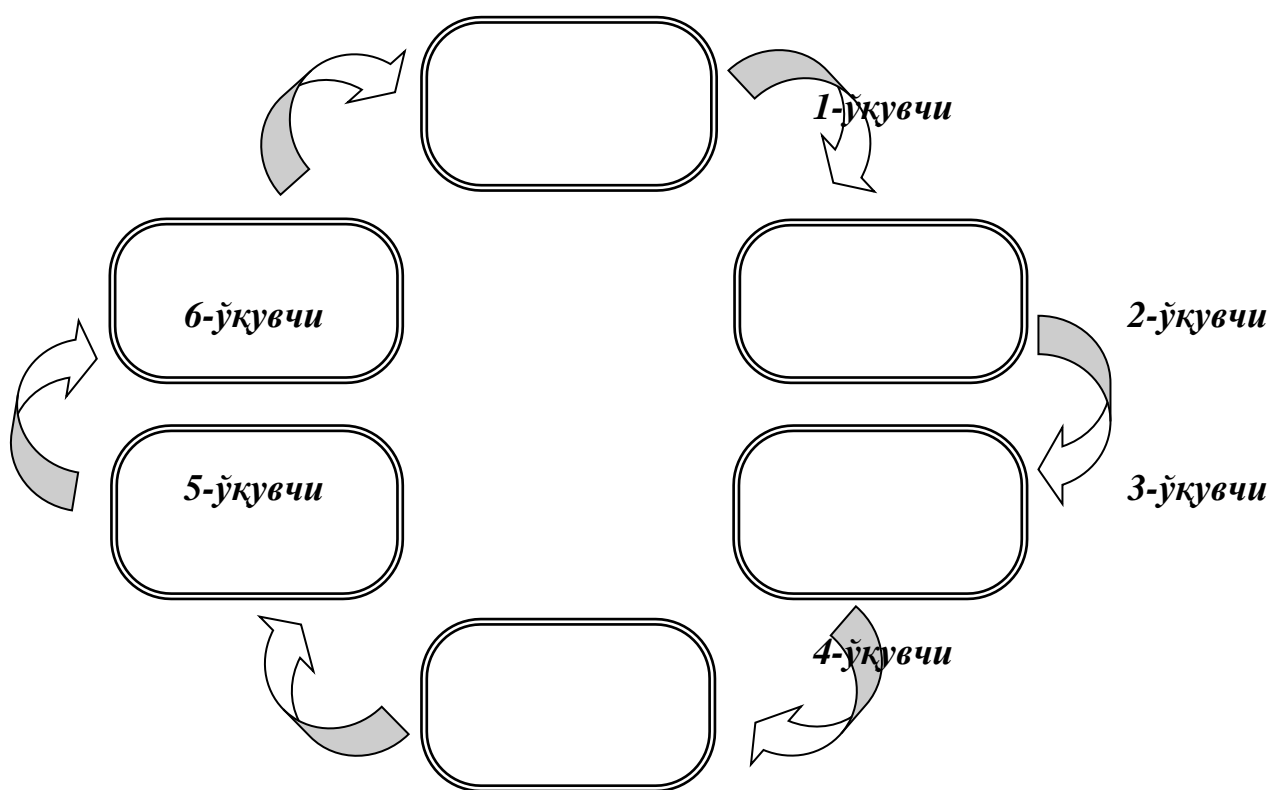
6- қадам. Белгиланган вақт тугагач, гуруҳ ўз ишини якунлайди.

“Айлана”ни қўллашда ўқитувчи кичик гуруҳлардан олинган жавоблардан қандай фойдаланишни олдиндан ўйлаб қўйиши керак бўлади. Негаки, агар олинган жавоблардан муайян ўқув мақсадларида фойдаланилмаса, кейинчалик ўқувчилар бу усулга жиддий қарамай қўяди ва астойдил ўйлаб ўтирмай, жавобларни шунчаки ёзиб қўйишга одатланишади. Ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам берилган жавоблар ўқув жараёнининг тугаши эмас, балки бошланиши эканини кўзда тутиб, улардан ягона таълимий мақсадга эришишда фойдаланиши лозим бўлади.

Шу ҳикояни ўрганиш юзасидан 2- кичик гуруҳга “Касал бўри билан оч одам тасвиридаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни кўрсатинг”, 3- кичик гуруҳга “Ночор ва касал одамнинг очлик ҳамда кимсасизлик синовидан омон ўтгани сабабини изоҳланг”, 4- гуруҳга “Ҳикоя матнидан одамга қудрат

бахш этадиган асосий омил нима эканини аниқланг” тарзида топшириқлар берилади. Бу кичик гуруҳлар ҳам 1- кичик гуруҳ қўллаган тартибда иш олиб боришади.

“Айлана” усулида барча кичик гуруҳдаги ўқувчилар бир-бирларининг жавобларидан хабардор бўлишади ва ўзлари берадиган жавобда олдингиларни такрорламасликка, муаммонинг янги қирраларини очиб беришга интилишади. Шунингдек, бу усул ўқувчиларга ўзларини ўзлари тўғрилаш имконини ҳам беради. “Айлана” усулида ишлашни график йўсинда қуйидагича ифодалаш мумкин:

“ЧУВАЛЧАНГ” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Адабий таълимда самарали ишлатиш мумкин бўлган интерфаол усуллардан бири “чувалчанг” (зигзаг) усулидир. Интерфаол методнинг бундай номланиши сабаби шундаки, унда турли кичик гуруҳдаги ўқувчилар вақти-вақти билан ўрин алмашиб, бир-бирларига ўтиб турадилар, материални ўзлаштириш ва жавобни тақдим этиш хусусида ўзаро келишиб оладилар. “Чувалчанг” усулида кичик гуруҳнинг ҳар бир аъзоси рақамланади. Агар бирор кичик гуруҳда бирорта аъзо кўп ёки кам бўлса, рақам ҳам шунга яраша битта ортиқ ёхуд кам бўлади. Ўқувчиларнинг рақамланиши сабаби шундаки, ўқитувчи кичик гуруҳларнинг ҳар бири олдига бажарилиши лозим бўлган ўқув вазифасини қўйгач, рақамлар асосида маслаҳат гуруҳлари ташкил этади. Чунончи, 1- рақамлилар алоҳида, 2- рақамлилар ўз бошларига, 3- рақамлилар ўз олдиларига ва ҳақозо тарзида вақтинчалик маслаҳат гуруҳи ташкил этилади. Маслаҳат гуруҳи олдига ўқув

муаммосини тўғри ечиш ва эсда қоладиган йўсинда тақдим этиш йўлларини белгилаш вазифаси қўйилади. Маслаҳатчилар ўзаро фикрлашиб олишгач, ўз гуруҳларига қайтадилар.

“Чувалчанг” усули моҳиятини қуйидаги йўсинда эсда қоларлироқ ифодалаш мумкин:

1- босқич. Гуруҳ ўқувчилари ўзлаштиришлари лозим бўлган ўқув материали ўқитувчи томонидан мантиқий қисмларга ажратилади.

2- босқич. Гуруҳ ўқувчилари кичик гуруҳларга бўлинишади ва ҳар бир аъзо рақамланади.

3- босқич. Ўқувчилар ўзлаштиришлари лозим бўлган материаллар бўлиб берилади.

4- босқич. Кичик гуруҳларнинг бир хил рақамли ўқувчиларидан маслаҳат гуруҳи тузилади. Масалаҳат гуруҳи аъзолари материални чуқурроқ ўрганиш ва яхшироқ тақдим қилиш йўллари хусусида келишиб олишади.

5- босқич. Маслаҳат гуруҳидаги ўқувчилар ўзларининг асл кичик гуруҳларига қайтишади. Улар ўқув материали ҳар бир ўқувчи томонидан тўла ўзлаштирилишини ташкил этади ва назорат қилади.

6- босқич. Ўқувчиларнинг ўзлаштирганлик даражаси ўқитувчи томонидан текширилади ва баҳоланади.

5- синфда ўқувчилар буюк муҳаддис имом Муҳаммад ал-Бухорийнинг “Ал-адаб ал-муфрад” асаридан берилган намуналар билан танишишлари кераклиги кўзда тутилган. “Чувалчанг” усулининг самарадорлигини таъминлайдиган омил шундан иборатки, унда ўрганилиши лозим бўлган адабий материал ўқитувчи томонидан муайян қисмларга ажратилади. Жумладан, ал-Бухорий ҳадислари мазмун йўналишига қараб, “Ота-она ҳақини адо этиш тўғрисидаги ҳадислар”, “Кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларга доир ҳадислар”, “Кўнгил ҳолатлари ҳақидаги ҳадислар”, “Эзгу инсоний хулқ тўғрисидаги ҳадислар” каби тўрт туркумга бўлинди. 57- гуруҳдаги 28 ўқувчи етти кишилик тўртта кичик гуруҳга ажратилди. Ҳар бир кичик гуруҳга юқоридаги ўқув топшириқларидан бири берилди. Кичик гуруҳлар материал билан бир сидра танишиб бўлишгач, барча кичик гуруҳларнинг 1-, 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7- рақамли ўқувчилари маслаҳат гуруҳлари сифатида етти жойга тўпланиб, масалани қандай ҳал этиш ва қай тартибда тақдим қилиш юзасидан ўзаро келишиб олишди. Сўнг маслаҳатчилар яна ўз асл кичик гуруҳларига қайтишди. Ҳар бир ўқувчи бошқа кичик гуруҳларда иш қай йўсинда кетаётганини билгани учун ўз гуруҳчасидаги ишни имкон қадар самарали ташкил қилишга уринади. Бунинг учун ҳар бир ўқувчининг белгиланган йўналишдаги ҳадислар билан тўла танишиб, уни шарҳлашига эътибор қилинади. Маслаҳатчининг ўзи ҳам ҳадислар юзасидан ўз кузатишларини билдиришга уринади. Тақдимчи кичик гуруҳ аъзолари томонидан тайёрланган жавобни муайян тартибда бошқа кичик гуруҳлар ва ўқитувчи эътиборига тақдим этади. Бир кичик гуруҳнинг жавобига бошқа кичик гуруҳ аъзолари ҳам муносабат билдириши, лозим топилса, жавоблар тўлдирилиши мумкин.

III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-маъруза. ОЛИЙ АДАБИЙ ТАЪЛИМ КЕЧИМИДА ПЕДАГОГИК ҲАМКОРЛИКНИ ЙЎЛГА ҚЎЙИШ

РЕЖА:

1. Профессор-ўқитувчи ва талабалар педагогик ҳамкорлигининг тарихий тараққиёт йўли.
2. Педагогик ҳамкорликни ташкил этишнинг янги тенденциялари.
3. Интерфаол усуллар – таълимий шерикликнинг пухта кўриниши.
4. Интерфаол усулларнинг асосий тамойиллари.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Педагогик фалсафа, трансмиссия, трансформация, трансакция, интерфаол, кичик гуруҳлар, жисмоний тафаккур, ҳиссий тафаккур, педагогик ҳамкорлик.

Инсоният тарихи билан тенг бўлган педагогик амалиёт, умумлаштириб олганда, уч асосий фалсафий йўналиш асосида уюштирилиб келинади. Бу фалсафий йўналишлар педагогика илмида **трансмиссия, трансформация, трансакция** тарзида номланади. Қўшма сўзлардан иборат бу атамалардаги дастлабки *trans* сўзи лотинча бўлиб, “орқали”, “орқали ўтиш”, “воситасида ўтиш” маъноларини англатади.

Таълимни **трансмиссия** фалсафаси асосида ташкил этиш ғоят узоқ давом этиб, инсоният тажрибаси ва фаннинг тараққиёти кўпроқ эмпирик характерда бўлган даврларни ўз ичига олади. Бу фалсафий ёндашув асосида ташкил этилган таълимда ўқувчилар ўқитувчи берган билимларни ўзлаштирадilar. Бу даврда инсоният ўзлаштириган билимларнинг ўзи анча кам ва соддароқ бўлганлиги сабаби ўқитувчи уларни ўзига сингдирган кам сонли одамлардан бири сифатида билганларини ўқувчиларига тушунарли йўсинда узатганлар.

Инсоният эгаллаган билимлар миқдори нисбатан кўпайиб, уларни ёш авлодга ўзгаришсиз ўргатиш имконсиз бўлиб қолгач, таълим кечими **трансформация** фалсафий йўналиши асосида ташкил этиладиган бўлди. Бунда ўқитувчи у ёки бу фаннинг ўзини эмас, балки унинг асосларини ўргатишга йўналтирилди. Чунки бу босқичда фан жуда ривожланганлиги учун ўқувчиларнинг уни тўлиқ эгаллаб олишлари мумкин эмас эди. Шундан келиб чиқиб, ўқитувчи трансформатор вазифасини ўтар, яъни муайян фаннинг асосий моҳияти билан ўқувчининг интеллектуал имкониятини бир-бирига мослаштирига уринарди. Эътибор қилинган бўлса, ҳар икки ҳолатда ҳам ўқитувчи таълим жараёнининг субъекти бўлиб, билим бош қадрият хисобланади. Бу фалсафий ёндашувлар асосида ташкил этилган таълимда асосан хотирани мустаҳкамлашга зўр берилиб, ўқувчи миясининг чап ярим шарини ривожлантириш кўзда тутилади.

Ҳозирги ўқитиш кечими учун ўқитувчининг айтганларинигина эслаб

қоладиган ёшларни тайёрлаш етарли бўлмай қолди. Чунки ҳар қандай кучли хотира ҳам чексиз очундаги беадад ҳодисаларнинг барчасини қамраб ололмайди. Бунинг устига, хотира ёрдамида ўзлаштирилган билимлар фақат стандарт вазиятлардагина фойдаланишга мўлжалланган бўлади. Нотаниш вазиятга дуч келинса, машаққат билан ўзлаштирилган бу билимлар ҳеч нарсага ярамай қолади. Маълумки, тириклик ҳеч қандай стандарту қолипга тушмайдиган даражада ранг-барангдир. Шунинг учун ёш авлодни мустақил изланадиган, ностандарт вазиятларда энг мақбул ва оригинал қарорлар қабул эта оладиган қилиб тарбиялаш кун тартибига чиқди.

Фан ва техника тараққиётининг замонавий даражаси ва инсон руҳиятининг ҳозирги ҳолати ўқитиш кечимининг ўзгача фалсафий йўналиш асосида ташкил этилишини тақозо этди. Ана шу заруриятнинг натижаси ўлароқ **трансакция** фалсафаси пайдо бўлди. Бунга кўра, таълимнинг мазмуни ўқувчиларнинг ўз хатти-ҳаракатлари, интилишлари натижасида ўзлаштирилиши кўзда тутилади. Яъни бу фалсафий йўналишда ўқувчи таълим кечимининг **бош қадрияти** ва ўқитиш жараёнини ўқитувчи билан биргаликда амалга оширадиган **субъект** мақомида бўлиши лозим деб ҳисобланади. Негаки, бу даврга келиб илм шу қадар ривожланиб кетдики, энди ўқувчиларга уларнинг асосларини ўргатиш ҳам мумкин бўлмай қолди.

Илму фаннинг тезкор тараққиёти олдинлари хаёлга ҳам келмаган бир қатор муаммоларни пайдо қилди. Чунончи, ўқувчиларга қайси фан асосларини, қанча миқдорда, қачон ва қай тартибда ўргатиш кераклиги масаласини ҳал этиш мушкул бўлиб қолди. Мабодо, бу муаммо ҳал этилгудай бўлса ҳам ҳар бир ўқувчининг буларни ўзлаштириши зарурми деган инсон ҳуқуқи билан боғлиқ савол ҳам кўндаланг қўйиладиган бўлди.

Трансакция фалсафаси оламни ҳар бир одам ўзи мустақил, ўз назари билан кўргани каби уни ўз кучи билан ўрганиши ҳам керак деб ҳисоблайди. Бу фалсафий йўналиш оламга ўқув предмети нуқтаи назари билан қарашни рад этади. У олам ҳодисаларини бутунича, яхлит ўзлаштириш мумкин деб қарайди ва бунинг учун ўша ҳодисаларни англатадиган илмий қонуниятларни дидактик жиҳатдан ҳазм қилиш мумкин бўлган ҳолатда тақдим этиш лозим деб билади.

Ана шундай фалсафий ёндашув туфайли бугунга келиб бутун дунё миқёсида таълим тизимини тубдан ўзгартириш жараёни кечмоқда. Америка олимларининг билимларни ўзлаштириш борасида олиб борган кейинги тадқиқотлари шуни кўрсатдики, бугунга кунда дунёни билдириши жиҳатидан ўқитувчи, яъни мактаб **оила, ахборот воситалари** ва **муҳитдан кейинги тўртинчи ўринга** тушиб қолган. Оламдаги ҳар бир илмнинг бўйига чуқурлашиб, энига кенгайиши шу даражага етдики, бир киши фаннинг кичик бир соҳасини ҳам тўлиқ ўзлаштириб олиши мумкин бўлмай қолди.

Жамият аъзолари маърифат даражасининг ўсиши натижасида оиланинг ички имкониятлари ортиб кетди. Деярли ҳар бир ўтбоши (оила) ўз болаларига мустақил равишда маълум даражада билим бера оладиган даражага етди. Ахборотлар оқими миқёсининг беҳад кенгайиши ахборот воситаларининг кўпайишига олиб келди. Тараққиёт эса, бу тийиксиз

ахборотлар оқимидан кераклиларини ўзлаштириб олишнинг ғоят қулай техник воситаларини яратди. Одамларнинг умумий интеллектуал савияси очун миқийёсида сезиларли юксалди. Бу исонларнинг бир-бирларига кўрсатадиган ўзаро маърифий таъсири даражасини ортирди. Натижада, ўқитувчи олдингидай маърифат осмонида чакнаган ёлғиз ёруғ юлдуз бўлмай қолди.

Агар олдинлари бутун таълим тизими ўқувчи миясининг чап ярим шарини, яъни хотирасини кучайтиришга йўналтирилган ва бу шахс ҳамда жамият тараққийёти учун кифоя қилган бўлса, бугунги кунда хотира учун ишлаш шахс шаклланиши учун ҳам, жамиятнинг ўсиши учун ҳам етарли бўлмай қолди. Инсон хотирасининг ўрнини боса оладиган шундай техник воситалар яратилдики, одам истаган пайтда ўзини зўрлаб ўтирмай, жуда кўп нарсаларни эсига тушириш имконига эга бўлди. Энди мавжуд имкониятлардан эзгу мақсадлар йўлида тўғри фойдалана оладиган, ҳамisha ниманидир ўрганишга ички эҳтиёж сезадиган ва бунинг самарали йўлларини излайдиган кишиларни шакллантириш зарурияти юзага келди. Давр билим бериш, болаларда муайян кўникма ва малакалар шакллантиришнинг ўзгачароқ йўлларини топишни талаб этмоқда.

Таълим тизими ва уни йўлга қўйиш борасидаги шу хил янгилашишлар кейинги вақтларда очун миқийёсида кенг ёйилиб бораётган **интерфаол методлар**нинг юзага келишини тақозо этди. Интерфаол усуллар мустақил фикрлайдиган, изланадиган ўқувчиларни шакллантириш имконига эгаллиги билан эътиборга лойиқдир. Таълимнинг бу усуллари ўқитиш жараёнининг асосий оғирлиги ўқувчиларнинг зиммасига ортилишини, ўқувчилар таълимнинг объекти эмас, балки субъекти, яъни ижрочиси бўлишини тақозо қилади. Интерфаол методларнинг негизида ўқитувчи билан ўқувчиларнинг, ҳамда ўқувчилар билан ўқувчиларнинг ўзаро шерикликдаги фаолият кўрсатиши ётади. “Интерфаол” атамаси лотинча “*интер акт*” сўз бирикмасидан олинган бўлиб, “**интер**” – ўзаро ва “**акт**” – фаолият маъноларини англатади¹. Яъни интерфаол методлар таълим мазмунининг тўлиқ ўзлаштирилишида ўқувчиларнинг ўзаро бир-бирлари ва ўқитувчилари билан биргаликда фаолият кўрсатишларини ташкил этишга қаратилади. Бу методлар ўқувчиларнинг фаоллиги, мустақил изланиши, ўзлаштириладиган маълумотларга ижодий ёндашишини кўзда туттади.

Интерфаол методлар таълим кечимида қатнашаётган ҳар бир ўқувчининг фаоллигига таянади. Бунда ўқиш талаба учун қизиқарли ва зарур фаолиятга айланади. Интерфаол усуллардан фойдаланилганда, талабалар ўқитилмайди, балки ўқитувчи-профессор билан биргаликда муайян йўналиш ва миқдордаги адабий билимларни уларнинг ўзлари эгаллашади. Бу ҳол талабаларда мустақил изланишга рағбат пайдо қилади. Бундай йўсинда уюштирилган таълим кечимининг қатнашчилари ўзаро бемалол баҳслашадилар, материални ўзлаштиришни ўзлари хоҳлаганидай эркин амалга оширишади. Ўқув топшириқларининг алоҳида талабага эмас,

¹ Словарь иностранных слов. –М.: «Русский язык», 1979. С-23; С-198.

балки кичик гуруҳлардаги барча талабаларга берилиши уларда жамоа туйғусини шакллантириб, ташаббускорлиги ортувига олиб келади.

Интерфаол методлардан фойдаланиш ўқув машғулотларини қизиқарли қилади. Лекин таълим кечими учун қизиқарлиликнинг ўзи мақсад бўлмайди. У – восита, холос. Интерфаол усуллар, барча илғор методлар каби камроқ куч ва ресурс сарфлаб, каттароқ дидактик натижага эришишга қаратилади.

Интерфаол методлар негизда трансакция педагогик фалсафасининг **конструктивизм** йўналиши ётади. Конструктивизм кейинги қирқ йил давомида очун педагогика илмида ҳам назарий қараш, ҳам амалий йўналиш сифатида кенг ёйилди. Бу илмий дунёқараш ўз номини лотинча “**constructio**” – “қурилма”, “қурилиш” сўзларидан олган бўлиб, унга кўра ўқиш талабаларнинг ақлий фаолиятлари натижасида билимлар конструкция қилинадиган, яъни муайян ақлий қурилма ҳолига келтириладиган жараёндир. Минглаб йиллик педагогик амалиёт ҳеч ким ҳеч кимни ўқитолмаслигини кўрсатди. Таълим жараёнида қатнашаётган ҳар бир шахснинг ўзи ўқишга интилади ва эришиладиган таълимий натижа унинг интилиш даражасига мутаносиб бўлади.

Конструктивистик қарашларнинг юзага келишига швецариялик машҳур файласуф ва педагог Жан Пиеже билан биргаликда замонавий америка педагогикасининг отаси Джон Дьюи, таниқли рус психологи Л. С. Виготский, америкалик психолог Бенжамин Блум каби олимлар жиддий таъсир кўрсатганлар. Бу ёндашувнинг ўзагида **Жан Пиаженинг: “...талаба ўз интеллектининг меъморидир”**, - деган қараш ётади. Бу қарашга кўра ўқитиш фаол кечим бўлиб, ҳар бир киши янги билимларни олдин орттирган тажрибалари устига ўзи “қуради”. Чиндан ҳам ҳаётда ҳар бир одам ҳеч кимдан тайёр ғояни олмайди, балки ҳамиша ўз ғоясини яратади. Шунинг учун ҳам дунёдаги ҳар бир одам айнаи бир нарсани турлича қабул қилади. Ҳар бир одам умри давомида атроф олам ҳақидаги тасаввурларини ўзига хос йўсинда “қуради” ва дунёни ўзи курганидай англайди. Айнан шу боис ҳар бир одам ўзига хос дунёқарашга, эътиқодга эга бўлади ва шуниси билан бетакрор ҳамда қимматли саналади. Бошқаларникига ўхшамайдиган қарашларнинг эътиборга сазоворлиги, ўз киёфаси ва услубига эга одамнинг кадр топиши сабаби шундадир.

Конструктивизм одамга билим тайёр ҳолда берилмайди деган ўзак қарашга таянади. Кишига ҳеч ким билим бермайди, балки у билимларни эгаллаш учун ўзи ҳаракат қилади, интилади. Таълим муҳити эса, фақат одамларга билимларни мустақил равишда эгаллаш ва кўпайтириш учун зарур **шароит яратиб бериши** керак.

Конструктивизм ўрганувчининг нуқтаи назари, қарашлари қанчалик “хом” ва ибтидоий бўлишига қарамай, ўқитиш кечимига асос қилиб олинишини талаб этади. Ж. Пиаженинг фикрига кўра, одамда олдин шаклланган мавжуд ички билимлар билан ташқи дунё номаълумлиги орасидаги зиддиятнинг бартараф этилиши янги билимлар “қурилмасини” юзага келтиради.

Конструктивизм *ҳақиқатга эришиш кечимини ҳақиқатнинг ўзидан кўра қимматроқ деб биладиган* педагогик фалсафадир. Шунинг учун ҳам интерфаол методларда *эришилган дидактик натижадан кўра, унга келиш йўли, талабаларнинг бу кечимдаги изланишлари, ташаббус кўрсатишлари муҳим* саналади. “*Илмий билим турғун ҳодиса бўлмай, тинимсиз қуриш ва қайта қуришдан иборат кечимдир*”,- дейди Жан Пиаже. Чиндан ҳам таълимнинг бирор йўналиши маълум нуктага етгач, тўхтаб қолмайди, балки узлуксиз равишда янги марралар сари интилишлар тизимидан иборат бўлади.

Интерфаол методларни қўллаш натижасида домланинг вазифа ва мақоми бир қадар ўзгаради. Интерфаол методлардан фойдаланилганда домла шунчаки дарс берувчи эмас, балки тингловчи учун маслаҳатчи, ташкилотчи ва мувофиқлаштирувчидир. У ўрганувчининг мустақил ақлий фаолият кўрсатишига шароит яратиб, унинг ташаббускорлигини ҳар томонлама қўллайди. Ўрганувчи таълим кечими ва унда эришиладиган натижа учун жавобгар бўлган тўлақонли “шерик”ка айланади.

Интерфаол методлардан фойдаланиш таълимни фақат фанлар асосида эмас, балки объектив очуннинг ўзидаги каби синкретик йўсинда ташкил этишни кўзда тутлади. Бунда ўрганувчи ва ўргаттувчи ўқув фани тушунчасидан баланд туриши талаб этилади. Ўқитувчи-профессор талабалар олдида уларни ўраб турган реал борлиқдаги ҳақиқий муаммоларни қўйиши, бунинг учун ҳаётда кўп учрайдиган ва манбалардан топиш мумкин бўлган масалаларни дидактик топшириқ сифатида бериши керак. Агар бу хилдаги муаммоларни талабаларнинг ўзлари тавсия этсалар, янада яхши бўлади. Ўқувчиларнинг олдида қўйилаётган муаммо ўйлаб топилган сунъий ёки изланишга арзимайдиган даражада кичик бўлмаслиги керак.

Интерфаол методларни қўллаётган ўқитувчи-профессор бирор дарс юзасидан талабаларга топшириқ бераётганда талабани фаолиятга ундовчи **таснифланг, асосланг, тадқиқ этинг, умумлаштиринг, таҳлил қилинг, андаза беринг (моделлаштиринг), ташхис қўйинг, баҳо беринг** каби сўзларни қўллагани мақсадга мувофиқ. Таълим кечимига бу хилда аниқ вазифалар қўйиш талабаларни изланишга, фаолият кўрсатишга йўналтиради.

Ўз тажрибасида интерфаол усулларни қўллаётган ўқитувчи-профессор қарама-қарши нуктаи назарларни бир-бирига тўқнаштириш орқали талабаларда танқидий тафаккур шаклланишига шароит яратишни кўзда тутиши керак. Шунда талабаларда ўз қарашларини ҳимоя қилиш кўникмаси пайдо бўлади ва ўзгаларнинг фикрига тезлик билан қарши далиллар келтириш, бировнинг хулосасидаги ожиз жойларни дарҳол топа олиш каби сифатлар шаклланади. Интерфаол методлардан фойдаланиш ўқитувчи-профессордан ўринли берилган ақли саволларни кадрлашни, битта ақли саволни ўнлаб тўғри, аммо жўн жавоблардан устун қўйишни талаб қилади. Шундай қилинса, талабаларда чуқур ва керакли саволлар беришга ички эҳтиёж, интилиш пайдо бўлади. Интерфаол методлардан фойдаланаётган

Ўқитувчи-профессор талабалар олдига муаммо қўйганидан кейин талабаларга муаммо устида чуқурроқ ўйлаш имконини бера билиши лозим. Ўқувчиларнинг бир-бирлари билан биргаликда иш қўришига таяниб таълим бермоқчи бўлган ўқитувчи-профессор талабалар табиатидаги ўта қизиқувчанликдан ўринли фойдаланиб, таълим кечимида эвристик ва тадқиқот усуллари кўпроқ қўллаши мақсадга мувофиқдир. Хуллас, интерфаол усулларда дарс ўтилганда “**изланиш – фараз – ечим – изоҳ – янги изланиш**” тарзидаги таълимий цикл юзага келса, талабаларнинг билимларни ўзлаштиришлари ва шахс сифатида шаклланишлари таъминланади. Бу циклда талабалар муаммо юзасидан изланишлари, изланишнинг фаразни юзага чиқаргани, фараз ва уни асослашга уриниш муайян ечимга олиб келгани, талабалар томонидан тавсия этилган ечим ўқитувчи-профессор томонидан изоҳлангани, бу эса кейинги изланишларни келтириб чиқаргани акс этади.

Бадий таҳлил филолог мутахассисларни бадий асар билан профессионал даражада ишлашга ўргатиш омилидир. Бадий таҳлилдан хабарсизлик ёки бу борада етарли малакага эга бўлмаслик олий филологик таълимни самарасиз қилади. Ўзбек адабиётшунослик илмининг дунё адабиёттануви даражасидан орқадалиги, ҳерменевтик усуллардан йироқлиги, психоналитик таҳлил имкониятларидан фойдаланолмаслиги, бадий таҳлилнинг, асосан, социологик талқин (интерпретация) ёки сюжетни қайта ҳикоялаш тусида эканлиги бадий матнга ёндашиш йўлини билмаслик оқибатидир.

Бадий асар таҳлили жуда қадим замонлардан буён илм эгаларининг диққатини тортиб келган. Дунё олимлари унга турлича таъриф беришган. Бадий таҳлил Кунчиқиш адабиётшунослиги илмида ҳам азалдан муҳокама мавзуси бўлган. Милоддан тўрт минг йиллар олдин ҳинд манбаларида бир адабий матнни минг хил тушуниш мумкинлиги тўғрисида гап боради. Форобий, Ибн Сино, Аҳмад Тарозий, Навоий, Бобур сингари туркий мутафаккирларнинг асарларида эса бадий таҳлилга исломий-туркий ёндашув акс этган.

Санъат инсон ҳиссий-интеллектуал ва ижодий (креатив) фаолиятининг олий кўринишидир. Инсон маънавиятини шакллантириш имкониятининг катталиги ва одамга таъсир кудрати миқёсига кўра бадий адабиёт санъатнинг бошқа турлари орасида алоҳида мавқега эгадир. Ҳоят кўп ўлчовли мураккаб бутунлик бўлмиш бадий адабиёт ўқувчи томонидан ўқилиб, ҳис этилиб, англаниб олингандагина таъсирчан эстетик-маънавий энергияга айланади. Ҳис этилмаган, анланмаган гўзаллик ҳаётдаги фойдаланилмаган имконият каби шахс маънавиятига таъсир кўрсата олмайди. Шунинг учун ҳам олий адабий таълимда бадий асар таҳлили алоҳида мавқега, аҳамиятга эгадир. Адабий таълим олдидаги бош мақсадга эришиш учун филолог мутахассис бадий асарни таҳлил қилиш йўллари пухта эгаллаб олиши шартдир.

Етук бадий матнларнинг қўпчилик томонидан тўла англанишига эришмай туриб, бирор жамият миқёсида баркамол шахс шакллантиришни ўйлаш

амалга ошмайдиган орзудир. Бунинг учун эса филолог мутахассис ва адабиёт ўқитувчилари бадий таҳлил қилиш малакасига эга бўлишлари керак. Чинакам бадий таҳлил бўлмаган жойда бадий асар ўқирманнинг туйғуларига таъсир этмайди, бинобарин, шахс маънавияти шаклланишига хизмат қилмайди.

Бадий таҳлил тушунчаси кўп асрлар мобайнида ўз таърифига эга бўлмай келди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Оврўпо адабиётшунослигида бадий таҳлилга таъриф беришга дастлабки уринишлар бўлди. Лекин кунботишликлар таърифида бадий таҳлилни интерпретация (талқин) тарзида тушунишга мойиллик кучли эди. Бундай ёндашув эса бадий асарлардан кўпроқ ижтимоий маъно қидиришга олиб келарди

Кўринадики, таълим конструктивизм педагогик фалсафаси асосида ташкил этилганда педагогик ҳамкорлик деган тушунча ўз маъносида сезиларли даражада кенгайтиради. Энди у профессор-ўқитувчи билан талабанинг шериклигини эмас, балки бир вақтнинг ўзида ҳам талабанинг педагог билан, ҳам талабаларнинг бир-бирлари билан ўзаро ҳамкорлигини англатадиган тушунчага айланади. Олий адабий таълим шундай ташкил этилгандагина чинакам педагогик ҳамкорлик юзага келиб, ўқитиш самарадорлиги кескин ортади.

Адабиётлар:

1. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы (учебник). Москва: "Academa", 2004.

2. Долимов С., Убайдуллаев Х., Ахмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси, -Т.: «Ўқитувчи», 1967.

3. Резь З. Я. и др., Методика преподавания литературы, Москва: «Просвещение», 1977. стр.10-17.

4. Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Университет», 1994.

5. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. -Т.: «Ўқитувчи», 1996.

6. Зуннунов А. ва бқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Ўқитувчи», 1992.

7. Ражабова И. Адабиёт дарсларини интерфаол усулларда ташкил этиш. -Т.: "Tamaddun", 2010.

8. Резь З. Я. и др. Методика преподавания литературы. -М.: "Просвещение", 1985.

9. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Теоретические основы интерактивного обучения. Учебное пособие. -Т.: 2007.

10. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Развитие системного мышления и навыков исследовательской деятельности. Учебное пособие. -Т.: 2007.

11. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Технология проблемного обучения. Учебное пособие. -Т.: 2007.

12. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Обучения сообща. Учебное пособие. –Т.: 2007.

13. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Оценивание знаний учащихся в интерактивной среде. Учебное пособие. –Т.: 2007.

14. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Технология планирования интерактивных уроков. Учебное пособие. –Т.: 2007.

15. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Основы нейропедагогтики. Учебное пособие. –Т.: 2007.

16. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

17. Қодиров В. Мумтоз адабиёт: ўқитиш муаммолари ва ечимлар. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.

18. Хусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.

19. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. –Т.: “Muharrir”, 2013.

2-маъруза. БЎЛАЖАК ФИЛОЛОГЛАРДА БАДИИЙ ТАҲЛИЛ КОМПЕТЕНТЛИЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

РЕЖА:

1. Бадиий таҳлил компетентлиги филологнинг касбий тайёрлигидаги муҳим талаб сифатида.

2. Бадиий таҳлилнинг инсон ижтимоий-интеллектуал тараққиётидаги ўрни.

3. Талабаларни бадиий асар таҳлиliga ўргатиш омиллари.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Филологнинг касбий тайёрлиги, таҳлил компетентлиги, нутқий компетентлик, бадиий таҳлилнинг филологик таълимдаги ўрни, таҳлилга ўргатиш йўллари.

Бадиий таҳлилга ўқитишдан мақсад филолог мутахассисларни бадиий асар билан профессионал даражада ишлашга ўргатишдан иборатдир. Бадиий асарларни таҳлил қилиш борасида етарли малакага эга бўлмаслик олий филологик таълимни самарасиз қилади. Ўзбек адабиётшунослик илмининг дунё адабиёттануви даражасидан орқада қолаётгани, бадиий таҳлилда янги ва самарали ёндашувлардан етарлича фойдаланилмаётгани, матн таҳлилининг ҳануз асосан социологик талқин ёки сюжетни қайта ҳикоялаш тусида экани бадиий матнга ёндашиш ва унинг моҳиятини очишнинг илмий йўсинлари етарлича эгалланмаганлиги оқибатидир.

Бадиий асар таҳлили жуда қадим замонлардан буён фикр эгаларининг диққатини тортиб келган. Турли даврда яшаган, ҳар хил мақом ва даражадаги олимлар бадиий таҳлилнинг моҳияти ва унга хос хусусиятларни таснифлаб, ушбу тушунчага таъриф беришга уриниб келишган. Милоддан тўрт минг йиллар олдин ҳинд манбаларида бир адабий матнни минг хил тушуниш мумкинлиги айтилади. Форобий, Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Тарозий, Навоий, Бобур сингари туркий мутафаккирларнинг асарларида бадиий таҳлилга исломий-туркий дунёқараш асосида ёндашув намоён бўлган.

Қатор йиллар давомида бадиий асар билан ишлаш ва уни тадқиқ этиш кечимини кузатишлар шундан далолат берадики, олий ўқув юртида сабоқ олаётган ёки олий филологик маълумотга эга бўлиб, ўрта ва ўрта махсус таълим муассасалари, ҳатто, олий ўқув юртлирида ишлаётган филолог мутахассисларнинг каттагина қисми бадиий асарни таҳлил қилиш борасида етарлича малакага эга эмаслар. Бадиий асарни таҳлил қила билмаслик домладан талабага, ўқитувчига айланган собиқ талабадан ўқувчига, талабага айланган кечаги ўқувчидан яна талабага тарзида узилмас ҳалқа бўлиб давом этиб келмоқда. Бу ҳолни адабиёт ўқитиш амалиётининг айбидан ҳам кўра фожиаси дейиш тўғрироқ бўлади. Негаки, на талабалар ва на ўқитувчилар ва, ҳатто, на олий ўқув юртида ишлайдиган филолог-домлалар бадиий матнни таҳлил қилиш юмушига махсус ўргатилмайди. Ошиб борса, бирор домла томонидан қилинган матн таҳлили шундайича олиниб, ўқитиш амалиётига кўчириладики, бадиий матнга ёндашишда бир хиллик ва фикрлашда қолипни юзага келтирадиган бундай йўлнинг фойдасидан зарари кўпроқдир.

Бундан қирқ йиллар олдин куюнчак ўзбек адабиётшунос олимлари олий ўқув юртига кириш учун ёзилаётган иншоларнинг бир хиллигидан норози бўлиб ва бу ҳолатни ўзгартиришга уринишиб матбуотда қатор чиқишлар қилган эдилар. Яхши ниятда қилинган бу ҳаракатларнинг самара келтирмаслиги олдиндан аниқ эди. Негаки, республикадаги барча мактаблардаги адабиёт сабоқларида бадиий асарлар ягона қолип асосида таҳлил қилинадиган ўша вақтларда иншоларнинг бир хил бўлмаслиги мумкин эмасди. Иншоларнинг бир хиллиги ўқувчилар бир хил фикрлашининг эмас, балки адабиёт ўқитишнинг бир хил фикрлашни, демаски, амалда фикрламасликни талаб қиладиган тарзда йўлга қўйилиши оқибати эди. Афсуски, мактаб адабий таълимида бу ҳол ҳозирга қадар ҳам давом этиб келмоқда.

Албатта, бадиий асарни маромига етказиб таҳлил қила оладиган адабиётшунослар ҳамма даврда ҳам бўлган. Аммо уларнинг малакаси, таҳлил кечимида таянадиган илмий тамойиллари ҳамда қўллайдиган усуллари илмий ғояга айлантирилмаган эди. Шунинг учун ҳам ушбу китобда имкон борича миллий синчиликнинг таҳлил борасидаги тажрибаларини умумлаштиришга ҳаракат қилинди. Ушбу китоб муаллифлари бадиий таҳлил ўзи нима, уни амалга оширишда қандай илмий-эстетик асосларга таяниш керак, матн таҳлили жараёнида нимага бирламчи

эътибор қаратилиши лозим қабилидаги кўплаб саволлар атрофида учкуйруғи йўқ баҳсга киришишлари, бу борадаги турли-туман қарашларга муносабат билдириб, улар билан мунозара қилишлари мумкин эди. Лекин бундан кўра, бошланғич мактабдан тортиб, олий филологик таълимга қадар босқичлардаги таҳлил амалиётида бугунги кунда муайян даражада қўл келадиган илмий таклиф ва тавсияларни тақдим этиб, улар тўғрисида фикрлашган маъқул.

Бадиий таҳлилга ўргатишдан *мақсад* филолог мутахассисларни бадиий асар билан профессионал даражада ишлашга одатлантиришдан иборат деб белгилаш бараварида бадиий таҳлилнинг ўзидан қандай *мақсад* кузатилади деган саволга ҳам жавоб бериш керак бўлади. Бу эса ўз навбатида муаллифлардан таҳлил нима, таҳлилчи ким, унинг адабиёттанувчидан фарқи борми қабилидаги масалаларга ҳам йўл-йўлакай бўлсада, тўхталишни тақозо қилади.

Бадиий таҳлил нима ва унинг моҳияти нимадан иборат деган муаммони ечишга ушбу китобдан алоҳида бўлим ажратилганини назарда тутиб, бу ўринда адабий танқид ва унинг белгиларини кўрсатиш мақсадга мувофиқ ҳисобланди. Адабиёт ва санъат тўлиқ мафкуралашган совет шароитида, худди бадиий адабиётга бўлгани каби, адабий танқидга ҳам унинг асл имконияти ва функциясидагидан кўра кўпроқ юк ортилган эди. Совет даврида муайян асарнинг бадиий-эстетик қиммати ва миллий адабий жараён тараққиётидаги ўрнини белгилаб бериши керак бўлган танқидчилик кўп ҳолларда эстетик қозилик, ҳатто, кўпроқ оқловчилик ёки қораловчилик вазифасини бажаришга йўналтирилди.

Танқидчилик адабиёт ўрмонидаги санитар ҳисобланган шароитда бадиий асарларни тадқиқ этишдан кўра у ҳақда ҳукм чиқаришга мойил эди. Шунинг учун ҳам бирор асарнинг ҳам жамоатчилик, ҳам ҳукмрон мафкура томонидан қабул қилиниши кўп жиҳатдан синчиликнинг илк реакциясига боғлиқ бўлар, шу боисдан ҳам совет даврида танқидчилик катта мавқега эга эди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, у даврда адабий танқидчилик номига яраша танқид қилишга жуда мойил этилганди. Аслида адабий танқид бадиий матндан нуқсон, камчилик излашдан кўра фазилат қидириш ва топишга кўпроқ диққат қаратса, адабиётнинг ривожига, айниқса, ўқирманларда бадиий дид ҳамда соғлом маънавий шаклланишига кўпроқ хизмат қилган бўлади. Бунинг устига, ўқирманларнинг танлаш ҳуқуқи, бугунги бозор иқтисоди атамаси билан айтиладиган бўлса, истеъмолчининг талаби деган тушунча борки, у ҳисобга олинадиган бўлса, қанчалик яхши ният ва қандай юксак профессионализм билан амалга оширилмасин, бирон-бир танқидий қарашни жамиятнинг барча қатламлари номидан ягона ҳақиқат тарзида тақдим этиш мумкин эмас. Бозор муносабатлари ўргатадики, ҳар қандай товар ўз оларман (харидор)ига эга ва ҳар бир одамда истаган товарни сотиб олиш ёки олмаслик ҳуқуқи бор. Бинобарин, чоп қилинган бадиий асар ҳам пулга сотиб олинадиган бир маънавий товар ўлароқ, оларманнинг истагига мувофиқ ё сотиб олиб ўқилади ва макталади, ёки сотиб олиб ўқилади ва танқид қилинади, ёхуд сотиб олинмайди ва ўз-

Ўзидан касодга учраб синади. Шунинг учун ҳам босиб чиқарилган ва ўқиладиган битикки бор, ундаги инсон маънавиятига фойда келтириши мумкин бўлган жиҳатга эътибор қаратиб, ўқирманнинг диққатини шу қирраларга тортиш адабий синчиликнинг асосий вазифаси деб қаралиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Кўпчиликда “танқидчилик” атамасининг номидан келиб чиқиб, бадиий асарлар ҳақидаги қараш ва хулосалар “тишли”роқ, оғриқлироқ бўлиши, ёзувчилар танқидчилардан чўчиб туриши керак, ҳатто, танқидчилар айрим саёз асарларнинг босилиб чиқишини тўғридан-тўғри тақиқласалар янада яхши бўларди деганга ўхшаш ёндашув ҳам бор. Айниқса, кейинги вақтда бунга ўхшаш фикрлар кўпайиб бормоқда. Ҳолбуки, ижод эркинлиги ўз-ўзидан, табиий равишда, ёмон ёзиш эркинлигини ҳам англатадики, буни тан олмаслик адабий кечимга зуғум ўтказишга уринишдан бошқа нарса эмас. Ижод эркинлиги амалда бўлган шароитда адабий танқидчилик асосий эътиборни ўқирманларнинг дидини ўстириш, уларни аслдан сохтани, гўзалдан хунукни ажратадиган даражага етказишга қаратиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Шу муносабат билан яна бир жиҳат, яъни танқидчилик атамасининг маъносига эътибор қаратиш ва бу борада муайян тўхтамга келиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бизнингча, араб тилида “*танлаб олиш, саралаш*” ҳамда “*танқидий текишириш ва танқид қилиш*” маъноларини англатадиган نقد (нақада) ўзагидан олинган “*танқид*” ва ундан ясалган “*танқид қилиш, айблаш*” маъноларидаги تنقيد (танқидун) ҳамда бундан келиб чиққан ва “*танқид қилувчи, танқидчи*” маъносидаги صنف (мунаққид) атамалари ушбу эстетик ҳодиса моҳиятини аниқ ва тўлиқ ифода қила олмайдди. Бунинг ўрнига ўз тилимизда бор ва қозоқ ҳамда қирғиз қардошлар томонидан ҳам ишлатилиб келинадиган баҳолаш маъносидаги “*син*” сўзи ва шу юмуш билан шуғулланадиган касб эгасини англатадиган “*синчи*” атамасини қўллаш мақсадга мувофиқроқ бўларди.

Бизнингча, ҳар қандай бадиий асарнинг ўқишли ва жозибали томонларини ташкил этган эстетик, психологик, ҳаётий, руҳий ҳамда бадиий тасвирга доир омилларни топиш, муайян бир асар ўқиладиганда унинг қайси жиҳатларига эътибор қаратилса, асар моҳиятига етиш осонроқ бўлишини кўрсатиш борасида ўқирманга кўмак бериш синчиликнинг асл моҳиятини англатади.

Шу ўринда айтиш керакки, бадиий асарни тушуниш ва, айниқса, тушунтиришнинг қийинлиги, адабий танқидда яққол кўзга ташланиб турадиган субъективлик бадиий асарни илмий таҳлил қилиш мумкин-номумкин ва керак-нокераклиги борасида кескин қарама-қарши фикрлар юзага келишига сабаб бўлади. Бундай қарашларда бир-бирига кескин зид бўлган икки ёндашув борлигини кузатиш мумкин.

Бу ёндашувларнинг бири адабий синчиликда фақат *субъектив* қарашлар ифодасини кўради ва шу сабабли уни илм эмас деб ҳисоблайди. Чиндан ҳам таҳлил амалиёти кўрсатадики, айти битта бадиий матн бир неча синчи томонидан тамомила ҳар хил йўсинда текширилиши ва турлича

баҳоланиши кўп учрайди. Бундай ёндашув тарафдорлари адабий синчиликнинг илмийлиги худди табиий ва математик фанлардаги каби аниқ кўриниб турадиган ҳамда бошқача изоҳлаш мумкин бўлмаган биргина йўсинда ифодаланишида намоён бўлишини истайдилар. Анча кенг ёйилган бундай қарашдаги мутахассислар кибернетиканинг отаси Н. Винернинг: **“...ҳар қандай фаннинг илмийлик даражаси унинг математикалашиши даражасига тенгдир”**,²- деган қарашига таяниб, математик аппаратга эга бўлмаган ва хулосалари арифметик миқдорларда ўлчанмайдиган илмий ходиса фан бўлолмайди деб ҳисоблайдилар.

Математик аниқлик тарафдорлари билан тортишувлар натижасида адабиётшунослик фанининг аниқлиги ва илмийлиги борасида муҳим тўхтамлар юзага келди. Чинданда мутахассислар ўйланиб қолишди: агар адабиёттанувнинг аниқлиги математик табиатга эга бўлмаса, қандай хусусиятга эга? Уни илм деб аташ мумкинми? Шу хилдаги кескин саволларга жавоб излаш асносида бирор фаннинг аниқлиги ва илмийлиги унинг математик моҳиятга эга бўлганлиги даражаси билан эмас, балки ўз предметининг қонуният ва хулосаларига мувофиқ келиш даражаси билан белгиланади деган муҳим тўхтамга келинади. XX аср рус адабиёттанувчилигининг улкан вакили Д. Лихачёв айтмоқчи: **“Фаннинг аниқлигини тайин этишда фақат аниқликнинг ўзига интилмаслик керак. Табиатида аниқлик бўлмаган ва бўлиши мумкин ҳам бўлмаган материалдан ўта даражадаги аниқликни талаб қилиш зоят хатарлидир”**². Ҳақиқатан, бирор фан томонидан қўлланиладиган тамойил ва усуллар шу фаннинг табиатига қанчалик кўп мос келса, ушбу фан предмети моҳиятининг муҳим, объектив ва ўзига хос жиҳатларини шунчалик тўла кўрсатади ҳамда бу соҳадаги изланишлар ўшанчалик илмийликка эга бўлади. Зеро, илмийликнинг асосий, моҳиятан ягона белгиси фан предметиға мос келадиган қоида ва қонуниятларни тайин эта олишдан иборатдир.

Адабиётшуносликнинг илмийлиги бадиий адабиётга доир етарлича турғунликка эга бўлган қонуниятлар ҳамда адабий ходисалар билан уларнинг ривожланиш тамойиллари орасидаги муҳим ва муқим боғлиқликларни белгилаб беришда намоён бўлади.

Адабиётшуносликдан унинг табиатига хос бўлмаган тарзда ўта аниқликни талаб қилишга уринувчилар билан бир қаторда **бадиий асарни илмий изоҳлаш керак эмас деб қарайдиган** ёндашув тарзи ҳам мавжуд. Бу тамойил тарафдорлари ўз қарашларида фан ҳеч қачон санъат асарининг сеҳрли оҳанрабоси ва сирли жозибасини беролмаслигига асосланадилар. Улар илмий таҳлил натижасида асарнинг бадиий-эстетик таркиби бузилиб, жозибаси йўқолиши мумкин, деб қарайдилар. Бадиий матнға хос муҳим қонуниятларни очмоқчи бўлиб, уни таҳлил қилишға киришган синчи олдида асарнинг яхлитлигига дахл этиб, амалда уни вайрон қилиш хавфи ҳам

² Лихачев Д.С. О точности литературоведения // Литературные направления и стили. –Москва. 1976. С. 15.

туради. Ижодий интуициянинг маҳсули бўлмиш санъат асари фақат интуитив йўсинда қабул қилиниши, интуитив билишнинг натижалари фақат субъектив таассурот ҳамда ғайришуурий (иррационал) туйғулар шаклида қайд этилиши лозим. Бу таассурот ва туйғуларни бадий асарнинг ўзи билан жиддий йўсинда солиштириш керак эмас. Негаки, уларнинг фикрича, **адабиётшунослик учун илмийлик** нафақат **кераксиз**, балки **зарарли** ҳам. Зеро, адабиёттанувчилик фандан кўра санъатга – асардан таъсирланиш ва ўз кечинмаларини ҳиссий, имкон қадар образли йўсинда баён этиш санъатига ёвуқдир.

Ҳолбуки, бадий асарни илмий таҳлил қилиш мумкинлигини тан олмайдиган мутахассислар бадий адабиётга доир тушунчалар билан адабиёт ҳақидаги илмнинг тамойилларини аралаштириб, адабиёт ҳамда адабиётшуносликни қориштириб юборадилар. Илмий тафаккурдан унинг табиатига ёт бўлган образли бадийлик маҳсулини кутадилар. Машҳур рус адабиётшуноси А. Бушмин анча йиллар олдин ҳақли равишда таъкидлаганидек: **“Маълумки, илмий фикрлаш тарзи бадий образни бус-бутун қамраб ололмайди, ундаги кўпмаъноли моҳиятнинг барча қирраларини тўлиқ илғаёлмайди, у кўрсатган таъсир ўрнини босолмайди. Шундай қилиш мумкин бўлганда, санъатнинг кераги бўлмай қоларди”**³. Мантиқий категориялар, илмий атамалар, тушунчалар, таърифу қоидалар бадий образни билишнинг моҳияти бўлиб, улар бадий асардаги асосий жиҳатни ажратиб, унинг қонуният даражасидаги муҳим қирраларини қабарик тарзда кўрсатиш орқали бизнинг асар ҳақидаги ҳиссий кечинма ва тасаввуримизни тўлдиради, бойитади.

Санъат одам ҳиссий-интеллектуал ва ижодий (креатив) фаолиятининг олий кўринишидир. Инсон маънавиятини шакллантириш имкониятининг катталиги ва одамга таъсир қудрати миқёсига кўра бадий адабиёт санъатнинг бошқа турлари орасида алоҳида мавқега эгадир. Ғоят кўп ўлчовли мураккаб бутунлик бўлмиш бадий адабиёт ўқирман томонидан ўқилиб, ҳис этилиб, англаниб олингандагина таъсирчан эстетик-маънавий энергияга айланади. Ҳаётда мавжуд, аммо фойдаланилмаётган имкониятлар борлиққа таъсир қилолмагани каби ҳис этилмаган, анланмаган гўзаллик ҳам шахс маънавиятига таъсир кўрсата олмайди. Шунинг учун олий адабий таълимда бадий асар таҳлили алоҳида мавқега эгадир. Адабий таълим олдидаги бош мақсадга эришиш, яъни бадий асар ўқитиш орқали ёшларда эзгу маънавият ҳамда юксак дид шакллантириш учун филолог мутахассис бадий асарни таҳлил қилиш йўллари пухта эгаллаган бўлиши шартдир.

Ётук бадий матнларнинг кўпчилик томонидан тўла англанишига эришмай туриб, бирор жамият миқёсида баркамол шахс шакллантиришни ўйлаш амалга ошмайдиган орзудир. Бунинг учун эса филолог мутахассислар ўрганилаётган бадий асарни таҳлил қилиш малакасига эга бўлишлари керак. Чинакам бадий таҳлил қилиш йўллари эгалланмаган ўқув муассасаларида бадий асар ўқувчиларнинг туйғуларига таъсир этмайди,

³ Бушмин А.С. Наука о литературе. –Москва. 1980. С. 112.

бинобарин, шахс маънавияти шаклланишига хизмат қилмайди.

Совет давридаги мафкуравий адабиёт ўқитишни амалда бадиий матнсиз адабий таълим эди, дейиш мумкин. Бундай адабий таълимда бадиий асарнинг ўзи эмас, балки ундан келтириб чиқариладиган ижтимоий маъно бирламчи саналар эди. Натижада, адабиёт ўқитиш асосан очик ғоябозлик, примитив ўгитчилик, яланғоч ақидапарастлик ва энсақотирар ижтимоийчилик юмушига айланарди. Бу фақат Ўзбекистон ўрта ва олий мактабларидаги адабий таълимгагина хос хусусият бўлмай, коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган барча ўлкаларда ҳам ахвол деярли шундай эди. Совет Иттифоқи аталмиш бепоён империянинг ҳамма жойида ҳам талабаларга муайян асардан келтириб чиқариладиган яланғоч ҳақиқатлар, партиявий ақидалар, синфий кураш моҳиятига дахлдор умумлашмалар, адиблар умрбаёнига доир маълумотларни етказиш адабий таълимдаги энг зарур юмушлар деб қаралар, ёшлар чинакам бадиий сўз таъмини ҳис қилишдан, адабий асар матни билан бевосита танишиш орқали олинадиган завқдан узиб қўйилган эди.

Ҳолбуки, жамият аъзоларининг бирор илмий ёхуд ҳаётий ҳақиқатни билмай қолиши жамият учун ҳам, шахснинг ўзи учун ҳам қачондир ҳаракат қилинса, ўрни қолаб олиниши мумкин бўлгани ҳолда, бирор маънавий қадрият, ахлоқий сифатни ўзлаштирмаслик чинакам инсоний фожиадир. Қачондир ўрта мактабда таҳсил кўрган деярли барча одам Пифагор теоремасини ёхуд сувнинг кимёвий таркиби нимадан иборат эканини тугилмай айтиб беролади. Ҳатто, бугунги кунда ҳам *«Тўғри бурчакли учбурчак гипотенузаси квадрати катетлар квадратлари йигиндисига тенг»* экани ҳақидаги таърифни билиш таълим тизими учун ўзлаштириш ниҳоятда зарур бўлган ҳақиқат ҳисобланади. Ҳолбуки, бу таърифни ўзлаштириш ёки ўзлаштирмаслик на табиат, на жамият ва на алоҳида олинган шахс ўсишига жиддий таъсир кўрсата олади. Энг муҳими, дарсликдаги стандарт вазиятдан ташқари бирор ўринда амалиётга татбиқ этилмайдиган шунга ўхшаш ҳақиқатларни билиш ўқувчи интеллекти, маънавияти ва руҳиятига деярли таъсир қилмайди.

Пифагор теоремаси ёки сувнинг формуласини билганда ҳам, билмаганда ҳам кишининг, уни ўраб турган оламнинг моҳияти ўзгаришсиз қолаверади. Лекин ҳазрати Навоийнинг: *«Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушиди ўт, Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонга тушиди ўт»* матлаъли ёки: *«Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас, Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас»* байти билан бошланадиган ғазалларининг бадиий жозибаси ва мантиқий қудратини ҳис этган одам учун олам ҳам, одамлар ҳам, ҳаёт ҳам бошқачароқ бўлиб қолиши аниқ. Булардан беҳабар ёки баҳрасиз одамнинг руҳиятида эса анчагина кемтиклик бўлиши ҳам шубҳасиздир. Демак, асл бадиий асар одамнинг руҳияти, табиати ва маънавиятида маълум янгиланиш, эврилиш содир қилади.

Абдулла Ориповнинг ҳар сатридан инсоний дард балқиб турувчи “Сароб” (“Ўйларим”) шеъридан олинган қуйидаги сатрлар моҳияти ва жозибасини англаб етиш ҳар қандай ўқувчи ёки талаба туйғуларида улкан ўзгаришлар

ясаши мумкинлигини инкор этиб бўлмайди:

Олти ойким, шеър ёзмайман, юрагим зада,
Олти ойким, ўзгаларга тилайман омад.
Олти ойким, дўстларим ҳам пана-панада
Истеъдодим сўнганидан қилар каромат...
Ниманидир ахтараман шеърдан ҳам улуғ,
Ниманидир қидираман нондан азизроқ.
Дунё ўзи бепоён-ку рангларга тўлуғ,
Бироқ менинг кўзларимдан ранглар ҳам йироқ.
...Шеър излайман букун Тошкент кўчаларида,
Секингина зирқирайди беором қалбим.
Мен умримнинг бу суронли кечаларида
На бир таскин топа олдим, на шеър тополдим.
...Таъна қилмай ахир севгим мукофотини
Инсон учун минг оташда куяр эдим мен.
О, қанчалар севар эдим инсон зотини,
Қандай буюк муҳаббат-ла севар эдим мен.
Бугун тўниб атрофимга қарайман ғамгин,
Ўт беролмас, қалбга энди у ёшлик дамлар.
Мен инсонни бир инсондай севардим, лекин
Нечун кўпдир ҳалигача разил одамлар...

Ҳақиқий бадиият, англанган ва англатилган гўзаллик китобхоннинг нафақат руҳияти, балки тафаккурига ҳам ижобий таъсир кўрсатади, унинг шахс сифатида шаклланиш жараёнига тўғри йўналиш беради.

Бадиий адабиётни фақат ҳаётини саволларга жавоб берадиган, ўқувчиларни яшашга ўргатадиган амалий восита тарзида тушуниш ва изоҳлаш нотўғри ва, ҳатто, зарарлидир. Чунки бундай изоҳ бадиий адабиётнинг моҳиятини бузиб кўрсатади ва жўнлаштиради. Адабиёт ҳаётдаги муаммоли вазиятлардан чиқиб кетишнинг рецепти ёхуд воқеликдаги мушкул саволларга жавоб топиб берадиган восита эмас, балки ўқирманда ўзи, ўзгалар, олам ва одамият тўғрисида муайян тарздаги маънавий-фикрий муносабатни уйғотадиган эстетик ҳодисадир. Бу муносабат олдин адабий қаҳрамонларга йўналтирилган бўлади, кейинчалик ўқирманнинг ўзи ва тутумларига қаратилади. Демак, англанган бадиият ўқирманни ўйлашга, ўйланишга ўргатади. Шунингдек, адабиёт у ёки бу тарзда яшаш керак деб инсонга тавсия ҳам бермайди, йўл ҳам кўрсатмайди. Чунки одам табиатининг хилма-хиллиги, у тушиши мумкин бўлган ҳаётини вазиятларнинг саноксизлиги, ҳисобсиз муқобилларга эгаллиги ҳар қандай рецепт ва тавсияларни дарров самарасиз қилади. Шу боис бадиий асарга жўн маиший прагматик нуқтаи назар билан ёндашиб, ундан ҳаётдаги бирор ёмонликни дарҳол бартараф этишни кутиб бўлмайди. Мабодо, адабиёт бирор бузилган нарсани тузатса ҳам, фақат муносабат дориси билан, руҳий тафтиш малҳами билан тузатиши мумкин.

XX асрнинг саксонинчи йилларидан бошлаб, миллат ижтимоий ҳаёти ва тараққиётида асар таҳлилининг катта аҳамиятга эгаллиги бир қадар

англанадиган бўлди. Ўша англанишнинг, асар таҳлили инсон маънавияти шаклланишида тутган юксак мавқе тан олинисининг натижаси ўлароқ, XX аср сўнгги декадасида «Бадий таҳлил асослари» деган фан яратилишига эҳтиёж пайдо бўлди. Ана шу эҳтиёж натижаси ўлароқ республикамизнинг бош олий мактаби – Ўзбекистон Миллий университети филология факултетидида 1996 йилдан махсус курс, 1998 йилдан эътиборан танлама фан сифатида ўтила бошланди. 2004 йилдан бошлаб эса ушбу курс ўзбек филологияси йўналишида мутахассислик фани сифатида ўқитилиши ўзбек олий филологик таълими учун жуда катта илмий ва маънавий-маърифий аҳамиятга эга воқеа бўлди.

Қачонки, бўлажак филолог бадий асарларни таҳлил этиш йўл-йўриғини фан даражасида ўрганмас ва ҳар қандай жанрдаги эстетик яратикни таҳлил қила олиш малакасига эга бўлмас экан, адабий таълимдан кузатилган асл мақсадга тўлиқ эришилиши мумкин эмас. Адабиёт ўқитувчиси ночорлигича, адабиёт дарслари зерикарлигича, асардан чиқариладиган хулоса «ижтимоий насиҳат»лигича қолаверади. Таҳлил ғариб бўлганлиги учун ўрта ва ўрта махсус таълимда адабиёт ўқитиш жараёни олдиға қўйилган бош мақсад – маънавий баркамол шахс шакллантиришға эришилмайди, олий адабий таълимда бадий асарнинг бутун жозибасини очиш илмий асосларда йўлга қўйилмаганича қолади. Чинакам бадий таҳлил ўрниға қуруқ чақириғу ақидабозлик сабаб ўқувчи ҳамда талабалар ҳақиқий адабиётни сохтасидан фарқлай олмайдилар. Шу боис уларда эзғу маънавий сифатлар шакллантирилмай қолаверади.

Бадий асарни таҳлил қилиш малакасиға етарлича эга бўлмаган филолог мутахассис талабаларға нима «бериш»ни билмаганидек, улардан нимани «талаб этиш»ни ҳам тасаввур қилолмагани боис, адабиёт дарсларида талабалар зиммасиға керакли юк қўйилмайди. Талабалар хаёлотини юксалтирмайдиган, ақлини зўриқтирмайдиган енгил-елпи «билим»лар адабиёт бўйича ижобий баҳо олиш учун етарли ҳисобланиб келинади. Чунончи, физика фанида бутун олам тортилиш қонунини яратиш учун Нютоннинг бошиға тасодифан тушиб кетган олма туртки бўлганини айтган, аммо қонуннинг моҳиятини билмаган ўқувчиға «ёмон» баҳо қўйилади ва тўғри қилинади. Аммо Алишер Навоий «Хамса»сининг беш дostonдан иборатлиги, унинг икки ярим йил мобайнида яратилгани ва дostonларнинг жойлашиш тартибини билган ўқувчиға, гарчи у «Хамса»ни очиб кўрмаган бўлсада, «ижобий» баҳо қўйилаверади. Адабиёт бўйича нимани талаб қилиш кераклиги аниқ белгилаб олинмагани учун ўша «билим» ҳам етарли деб қаралади.

Бадий асар матни билан ишлашни ўз фаолиятининг марказий масаласи деб ҳисобламайдиган адабий таълим аввал-бошдан самарасизликка маҳкумдир. Бадий таҳлилсиз адабий таълим натижаси маънавийтсиз шахс, билимсиз мутахассис демақдир. Янгиланган миллий педагогика ўз олдиға маънавияти юксак шахсларни шакллантириш мақсадини қўйган экан, адабий таълимда бадий таҳлил ҳал қилувчи аҳамиятға эга бўлиши шубҳасиздир. Малакали бадий таҳлил бўлмаган жойда мўъжизавий асарнинг сеҳри, сири, жозибаси

йўққа чиқади. Чунки унинг замиридаги бадий ва ҳаётӣ маъно пайқалмай қолаверади. Адабиёт ўқитишда бадий таҳлилга эътибор ғоят суғ бўлганлиги учун ҳам миллат аҳлининг бир неча авлоди Навоӣ, Бобур, Машраб ва Қодирий асарларини ўқигани ҳолда уларсиз яшаб келмоқда. Чунки миллий адабиётшунослик томонидан ҳали бу ижодкорларнинг асарларига хос бадий жиҳатларни бутун кўлами, кўпқирралилиги билан аниқлаб, талаба ва ўқувчиларга етказиб бериш механизми ишлаб чиқилгани йўқ.

Бадий таҳлил йўллари ўзлаштирилмагунча талабалар ҳам, ўқувчилар ҳам ҳақиқӣ адабиёт намунасини қизиқ сюжетли енгил-елпи битиклардан фарқлай олмайдилар. Чунки улар асл бадий матннинг қиммати нимадан иборатлигини билмайдилар. Бу ҳолат уларни бадий шабкўрлик – далтонизмга, дидсизликка олиб боради. Эстетик шабкўрлик, дидсизлик эса маънавий кемтиклик ва ахлоқӣ лоқайдлик каби иллатларга сабаб бўлади. Адабий асар ўқимайдиган, уни таҳлил қила олмайдиган, бинобарин, ундан таъсирлана билмайдиган киши маънавий кадриятларни туймайди, тушунмайди, бинобарин уларга менсимай қарайдиган бўлади. Бундай одамга ўзгани ҳис этиш, бировга дарддош бўлиш туйғуси бегона. Унда тор амалиётчилик, худбинлик, манфаатпарастлик иллатлари мавжуд бўлиш хавфи катта. Шунинг учун ҳам бадий таҳлилни амалга ошириш оддий дидактик юмушгина эмас, балки ўта муҳим маънавий-ахлоқӣ тадбир ҳамдир.

Фанлар методологиясида илмнинг бирор тармоғи алоҳида фан ҳисобланиши учун қуйидаги уч шартга жавоб бериши керак дейилади: а) ўзига хос мустақил тадқиқот предмети бўлиши; б) ўзига тегишли илмий-тадқиқот усуллар тизимига эғалиги; в) салмоқли ижтимоӣ аҳамияти борлиги.

Шу маънода бадий таҳлилнинг бошқа бирор фан бевосита шуғулланмайдиган ўз объект ва предмети мавжуд. Очун бўйича энг қадимги замонлардан бугунга қадар яратилган оғзаки ва ёзма бадий асарлар бадий таҳлилнинг *объекти*дир. Бадий таҳлилнинг *предмети* адабий асарнинг бадийлигини таъминлаган омиллар, унинг эстетик жозибасини ташкил этган унсурлар, ёзувчининг услуби, бадий асар ва ижодкор дунёқараши, бадий асар ҳамда жамият муносабати, бадий яратикда инсон руҳиятининг ифодаланиш йўсини каби бир кўп жиҳатларни назарий текшириб, уларга асосли илмий баҳо бериш йўлларини ўргатишдан иборатдир.

Бўлажак филолог мутахассисларни исталган бадий асарни илмий текширишга ўргатиш бадий таҳлилнинг *мақсади*дир. Фаннинг *вазифалари* сирасига филолог-мутахассисларга муайян адабий яратикнинг миллий бадий-эстетик тафаккур тараққиётидаги ўрни, конкрет асарнинг ўзига хос жиҳатлари, тасвирдаги ютуқ ва камчиликлар ҳамда буларнинг сабаблари нимадан иборатлигини топиш йўлларини ўргатиш сингарилар киради.

Илмнинг ҳар қандай тармоғи каби бадий таҳлилнинг ҳам ўзига хос тадқиқот методлари мавжуд. Чунончи, *кузатиш*, *далиллаш*, *умумлаштириш*, *баҳолаш*, *аксеология*, *шартлилик*, *компаративистик*, *руҳӣ асослаш*, *бадий қимматни тайин этиш*, *солиштириш*, *умумлаштириш*, *эвристик* сингари

илмий-тадқиқот методлари мазкур фанга доир далилларни тўплаш, умумлаштириш, таҳлил этиш, тизимга солиш ва муайян илмий тўхтамга келиш кечимида қўлланиладиган усуллар ҳисобланади. Бу тадқиқот методларидан баъзилари бошқа фанларни текширишда ҳам қўлланиши мумкин, лекин ундай ҳолатда ўзгача йўсин ва мақсадда ишлатилади.

Бадиий таҳлил – улкан *ижтимоий-эстетик аҳамиятга эга*. Асосли бадиий таҳлил бўлмаган жойда адабий асар тўла англамайди. Бадиий матнни тўла англамаган филолог ўзга одамлар маънавиятини шакллантиришга қаратилган фаолияти мобайнида кутилган самарага эриша олмайди. Ҳолбуки, филологлар миллат аҳли маънавиятини шакллантиришга масъул бўлган касб эгаларидир. Жамият аъзолари ҳаётида бадиий адабиётнинг баланд мартабада эканлиги, таълим тизимида адабиёт алоҳида имтиёзли мавқеда туришининг сабаби унинг улкан ижтимоий аҳамиятидан келиб чиқади. Эзгу маънавият, юксак ахлоқий қадриятлар шу йўналишдаги тажрибаларни ўзлаштириш йўли билан шакллантирилади. Бу хил тажриба ҳар бир одамнинг, албатта, ўз бошидан кечирилиши шарт эмас. Балки бадиий асар қаҳрамонлари ҳолатини чуқур англаш, уларнинг ҳиссиётлари кўзғалиши, туйғулари жунбушга келиши сабабини тушуниш кишида адабий қаҳрамонларники сингари ижобий сезимларнинг таркиб топишига сабаб бўлади.

Тилга олинган ана шу омиллар филолог мутахассисларда бадиий таҳлил компетентлигини шакллантириш улар фаолиятининг самарадорлигини ошириш омили эканини кўрсатади.

Адабиётлар:

1. Бобылев Б. Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе. Дисс. докт. пед. наук. -М.: 1991.
2. Бушмин А.С. Наука о литературе. –Москва. 1980.
3. Долимов ва бқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Т.: «Ўқитувчи», 1967.
4. Выготский Л. С. Психология искусства. -М.: «Педагогика», 1987
5. Лихачев Д.С. О точности литературоведения // Литературные направления и стили. –Москва. 1976.
6. Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Университет», 1994.
7. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. -Т.: «Ўқитувчи», 1996.
8. Зуннунов А. ва бқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Ўқитувчи», 1992.
9. Ражабова И. Адабиёт дарсларини интерфаол усулларда ташкил этиш. –Т.: «Tamaddun», 2010.
10. Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. —М.: 1991. -С. 15.

11. Ховардсхолм Э. Модернизм. В книге «Называть вещи своими именами». -М.: «Прогресс». 1986. -С.

12. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадиий таҳлил асослари. – Т.: “Камалак”, 2016.

13. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. –Т.: “Muharrir”, 2013.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

1-амалий. БАДИИЙ ТАҲЛИЛ ТУРЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

РЕЖА:

1. Бадиий таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.
2. Бадиий таҳлилнинг ижтимоий ва илмий аҳамияти.
3. Бадиий таҳлил тушунчасининг моҳияти.
4. Бадиий таҳлилнинг шаклига кўра турлари.
5. Таҳлилнинг мақсадига кўра турлари.
6. Бадиий таҳлил тамойиллари

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

«Бадиий таҳлил», синчилик, «бадиий матн идроки», «маънавият ва бадиий асар», «адабиётшунослик ва таҳлил», «таҳлил ва маънавият», таҳлил турлари, таҳлил тамойиллари, ўқув таҳлили, филологик таҳлил, асар таҳлили ва ҳаёт.

Адабиёттанув илмида ҳозирга қадар бадиий таҳлил нима, у қандай мақсадларни кўзда тутган ҳолда амалга оширилиши керак деган саволга қатъий жавоб берилгани йўқ. Гарчи, Кунботиш филологлари томонидан «Ҳерменевтика», «Интерпретация» номлари билан бир қатор тадқиқотлар яратилган бўлсада, тушунчага аниқ таъриф берилган эмас. Ҳар бир олим бадиий асар таҳлилини ўзича изоҳлайди. Ҳатто, рус олими А.Б. Есиннинг тўғридан тўғри бадиий асарни таҳлил қилишга бағишлаб 2000 йилда Москванинг «Флинта»-«Наука» қўшма босмасида чоп этилган **“Принципы и приемы анализа литературного произведения”** (“Адабий асарни таҳлиллашнинг тамойил ва усуллари”) асарида ҳам “бадиий таҳлил” тушунчасининг ўзига таъриф берилмаган.

Айни вақтда, рус адабиётшунослигида бадиий асар таҳлили тушунчасининг моҳиятини аниқлаш, унга хос хусусиятларни тайин этиш борасида қатор уринишлар бўлганини қайд этиш керак. Жумладан, методист олим Б. Бобилев «Миллий олий ўқув юртларида бадиий матнни филологик таҳлиллашнинг назарий асослари» мавзусидаги докторлик диссертациясида бадиий таҳлилнинг моҳиятини шундай тушунтиради:

«Бадиий матннинг филологик таҳлилидан асосий мақсад муаллиф образини тўла идрок этиб, унга этишишдир. Айни шу ҳолат бадиий матнни филологик таҳлил қилишининг асосига қўйилиши лозим⁴». Мазкур қараш кўп жиҳатдан, таҳлилга оид хусусиятларни қамраб олган. Дарҳақиқат, китобхон ёки тадқиқотчининг муаллифни идрок этиши, унинг қарашлари моҳиятига этишиши ўрганилаётган адабий асарни бутун серкирралиги билан англаганлигини билдиради. Бадиий асарни муаллиф даражасида идрок этиш санъат намунасига хос жуда кўп жиҳатларни ҳис этиш, асар замиридаги мантиқий ва бадиий маънони тўлиқ илғаб олиш имконини беради. Адабиёттанув илми учун муаллиф даражасига этиб, унинг ҳолатини илғаб таҳлил қилиш бадиий асарни тушунишнинг орзу қилинган олий босқичи ҳисобланади.

Айни вақтда, бадиий адабиёт намуналари орасида муаллиф истагидан ташқари маъноларни ташийдиган, унинг мўлжалидан кўра ошиқчароқ ижтимоий-эстетик «юк»ни зиммасига олган, муаллифнинг ўзи кутмаган ёки билмаган ҳолда бадиий кашфиётларга айланган кўплаб асарлар борлигига адабиёт тарихи тониғдир. Чунки бирор асардаги муаллиф тасвирлаган бадиий манзара билан ўқувчи-талаба ёхуд таҳлилчи томонидан идрок этилган бадиий манзара ҳаммиша ҳам бир хил бўлавермайди.

Баъзан ўқувчи-талаба муайян асардан адиб мутлақо кўзда тутмаган, хаёлига келтирмаган, ҳатто унинг қарашларига зид, аммо соғлом мантиқ ва ўқувчи-талаба назарида тўғри бўлиб кўринадиган бадиий хулоса чиқариши ҳам мумкин. Чунки ҳаётий вазиятнинг ўзгариши, ижтимоий воқеликда юзага келган янги ҳолатлар баъзан ижодкорнинг оддий бир асаридан кутилмаганда, ўзгача бир чуқур ижтимоий-ҳаётий маънолар келиб чиқишига сабаб бўлади. Негаки, ҳақиқий бадиий асарнинг умри узун, гарчи у муайян замонда дунёга келган ва унинг хусусиятларини акс эттирган бўлсада, фақат яратилган дам учунгина мансуб бўла олмайди. Таниқли рус психологи Л. С. Виготскийнинг: **«Санъатни кўпроқ даражада кечиккан муносабат дейиш мумкин, негаки, унинг дунёга келиши билан таъсир кўрсата бошлаши ўртасида ҳаммиша оздир-кўндир замоний оралиқ бўлади⁵»**, - деган фикри ҳам бунга далил бўлади.

Мана шундай замоний оралиқнинг борлиги ўқувчи-талаба ёки таҳлилчига адабий асардан ўзи яшаётган замонга мувофиқ идрок этиш, асарнинг бадиий тизимидан даврига мос завқ олабилиш ва шунга яраша хулоса чиқариш имконини беради. Баъзан кейин юз берган ҳаётий ҳодисалар ёхуд ижтимоий тафаккур тарзидаги ўзгариш ва янги ланишлар олдин яратилган бадиий асарнинг тамомила бошқача қабул қилинишига сабаб бўлади. Мисол учун, Усмон Носирнинг бир пайтлар фахрия характерида битилган шеърий иқрори шоир шахсга сиғиниш қурбони бўлиб кетганидан сўнг мутлақо ўзгача маъно касб этиб, ижодкорни башоратчи

⁴ Бобылев Б. Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе. Дисс. докт. пед. наук. -М.: 1991. -С. 296.

⁵ Виготский Л. С. Психология искусства. -М.: «Педагогика», 1987. -С. 341.

мақомига кўтарди. Маълумки:

Илҳомимнинг вақти йўқ, селдай келади,
Жаллоддек раҳм этмай, дилни тилади.
Аёндир бир куни айлайди хароб...

сатрлари битилган фурсатда шоир ўзининг қатағон йўлиқиб, Сибир ўрмонларида хору зор ҳолатда абгор ҳолатга тушишини хаёлига ҳам келтирмаган, албатта. Шеърдаги: **“Аёндир бир куни айлайди хароб...”** мисраси шоир тақдири ёхуд жисмига эмас, балки унинг юраги (дили)гагина тегишли бўлган. Усмон Носир бу сатрга ижтимоий маъно юкламаган, ўз тақдирини башорат қилишни мутлақо ўйламаган, аммо юқоридаги мисра шоирнинг қатағонга йўлиққанидан хабардор ўқувчи-талаба учун тамомила бўлакча мазмун ташийди.

Шоир Миртемирнинг «Бетоблигимда» шеърдаги: **“Мажнунтол тагига ўтқазинг мени, Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим”** мисралари, аслида, бемор санъаткорнинг тушқун руҳий ҳолати ифодасидир. Шўро давридаги зуғумларни билган замондошларимизнинг дунёқараши ва диди бу шеърини қаторларни адолатсиз замондан норози исёнкор шоирнинг ноласи тарзида қабул қилишга мойил. Шеърдаги ўша сатрларни олим ва шоир Раҳимжон Раҳмат қандай изоҳлайди: **“Шоирнинг ҳаёт ва ижоди – инсон психикаси ҳақидаги билимларимизни бойтадиган манба. Биз шоирнинг ҳаёти ва ижоди тимсолида ўз руҳиятимизга оид жуда қизиқарли, мураккаб сир-асрорлардан воқиф бўламиз. Таъбир жоиз бўлса, шоирлар – инсон руҳий камолоти йўлида қурбон бўлгучи қавм. Шу маънода айтиш мумкинки, Миртемир 30-йилларда олган нафасини 60-йилларга келиб ташқарига чиқарди. У деярли 30 йил давомида нафас олмай яшади: ижодий эрки бўғилиб, қаттиқ ҳолдан тойган шоир 60-йиллар қирғозига аранг этиб келиб: “Мажнунтол тагига ўтқазинг мени, Мен учун йиғласин...”,- дея олди холос⁶”.**

Бадиий ижод тарихида юқоридагилардан ҳам таъсирлироқ мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу ҳолат кўрсатадики, адабий асарнинг бадиий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш, муаллифнинг тажаллисига айланиш ягона асос сифатида қаралиши таҳлил моҳиятини тўлиғича ифодамай олмас экан. Текширилаётган бадиий асардан хулоса чиқариш, уни тадқиқ қилиш таҳлил этувчининг савияси, диди, дунёқараши, ҳаётини тажрибаси ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқ эканлиги ҳақиқатдир.

Рауф Парфи ва унга издош бўлган ижодкорларнинг асарлари турли ўзбек синчилари томонидан мутлақо бир-бирига зид тарзда таҳлил этиб келинганлиги, уларнинг ҳар бири шоирнинг бадиий нияти, санъаткорлик маҳоратини ўзича англаганлиги ҳам шундан далолатдир.

Олимлар орасида бадиий таҳлилни асар матнидаги турли эстетик унсурларни қидириб топиш ва уларнинг ўзаро мутаносиблигини аниқлашга қаратилган фаолият деб қарайдиган мутахассислар ҳам бор. Чунончи, россиялик олима Г. Н. Тараносова назарида: **«...таҳлил адабий асарни**

⁶ Раҳимжон Раҳмат. Дала гуллари (Адабий мақолалар, кузатишлар ва шеърлар). -Т.: 2006. 35-36-бетлар.

*тўғридан-тўғри ва жўн тушуниш ўрнига уни фикран маъноли қисм ва унсурларга бўлиб қабул этишни кўзда тутадиган илмий фаолиятдир*⁷». Бу хилда фикрлайдиган мутахассисларнинг қарашларида ҳам анчагина асосли ўринлар мавжуд. Дарҳақиқат, бадиий таҳлилгина адабий асарни жўн, тўпори қабул этишдан, уни ҳаёт ҳодисаси билан аралаштириб юборишдан, «Қаҳрамонларнинг кейинги тақдири нима бўлади, фалончи пистончига уйландими?», «Фалон асарларнинг қаҳрамонларн ҳозир нима қилишмоқда?» сингари асарнинг бадиий ўзига хослигини, эстетик ҳодиса эканини йўққа чиқарувчи қарашлардан қутқаради. Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Маълумки, ҳар қандай асл бадиий асар яхлит поэтик бутунлик ҳисобланади ва бу бутунликка сунъий равишда дахл қилиш унинг жозибасию сеҳрини йўққа чиқариши мумкин. Г. Тараносова ҳам ўз ишида бадиий асарга яхлит ҳодиса сифатида ёндашиш бадиий таҳлилининг биринчи тамойили эканини таъкидлайди. Лекин олима адабий таҳлил моҳиятини тушунтиришда бадиий асарни «қисмлар» ва «унсурлар»га ажратиб ўрганишни асосий тадбир ҳисоблайдики, бу ҳол амалда унинг олдинги қарашларига зид келади. Бундан ташқари, асарни маъноли қисмларга шунчаки ажратиш унинг бадиийлигини таъминлаган сиртқи жиҳатларнигина намоён этиб, моҳиятини очмаслиги хавфи ҳам бор. Шунингдек, бирор адабий асарни фикран маъноли қисмларга бўлиб идрок этиш ҳеч ким учун асосий мақсад бўлиши мумкин эмас. Таҳлилдан мақсад ўрганилаётган асарнинг моҳияти ва эстетик қиммати нимадан иборат эканини аниқлаш бўлиши мумкин. Маъноли қисм ва унсурлар ана шу моҳият ва қимматга қанчалик хизмат қилгани билангина аҳамиятлидир.

Ўзбекистонлик олимлар: Ж. Азизов ва Г. Усоваларнинг қаламига мансуб «Адабий таҳлил назарияси ва амалиёти» рисоласида: «*...таҳлил адабий асарнинг бадиий мантизига сингишиш мақсад қилиб қўйилган илмий изоҳдир*⁸» тарзида таъриф берилади. Бадиий таҳлилнинг асл мантиғини акс эттириши жиҳатидан Ж. Азизов ҳамда Г. Усоваларнинг қарашлари ҳақиқатга жуда яқин. Чинданда, «муаллиф образига етишиш» ҳам, «адабий асарни фикран қисм ва унсурларга ажратиш» ҳам аслида бадиий мантиқни кашф этиш, уни англаш йўлидаги босқичлардир. Бироқ, юртдош олимлар жуфтлигига мансуб мазкур хулосада ҳам, бизнинг назаримизда, кичик бир ёқламалик бордай. Чунончи, уларнинг таърифида бадиий мантиқ ҳисобга олингани ҳолда ҳаётий мантиқни англаш зарурлиги кўзда тутилмайди. Тўғри, бадиий адабиёт учун эстетик мантиқ бирламчи аҳамият касб этади, аммо бу ҳолат адабий асарлардан келиб чиқадиган ҳаётий мантиқнинг муҳимлигини асло инкор этмайди. Шунинг учун ҳам бадиий таҳлил тушунчасини характерлашда бадиий ва ҳаётий мантиқ тушунчалари ёнма-ён қўйилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқилса, бадиий асар таҳлили тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин бўлади: *Адабий асарнинг*

⁷ Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. —М.: 1991. -С. 15.

⁸ Азизов Д., Усова Г. Теория и практика литературоведческого анализа. -Т.: «РУМЦ». 1992. -С. 52.

ёзилган ҳамда ўрганилаётган вақтдаги бадиий ва ҳаётий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини англашга йўналтирилган илмий фаолиятга бадиий таҳлил дейилади. Адабий таҳлилга ана шу тариха таъриф берилганда, ҳодисага хос деярли барча асосий хусусиятлар қамраб олинади дейиш мумкин. «**Таҳлил**» атамаси арабча “ҳалала” ўзагидан келиб чиққан бўлиб, «**эритиб юбориш**», «**мураккаб бутунни соддароқ қисмларга ажратиш**» маъноларини англатади.

Баъзи мутахассислар “таҳлил” сўзи замирига «ҳалоллаш» маъноси ҳам юкланган деб ҳисоблашади. Яъни таҳлил дейилганда, бадиий матннинг маъноси ва жозибасининг ҳалоллаб берилиши, ўқувчи-талабага бегона бўлган матнни илмий мантиқ кучи билан эритиб, унинг шуурига жойлашга қаратилган фаолият кўзда тутилади. Санъат асаридан келиб чиқадиган ҳаётий маънони топиш, ундаги ўзига хос бетакрор эстетик унсурларни кашф этиш, ўрганилаётган асарнинг шу сирадаги бошқа битиклардан фарқини аниқлаш, миллий ёки умуминсоний бадиий тафаккурни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини кўрсатиш ғоят муҳим. Айни вақтда, бадиий завқ манбаи нимада эканини, китобхонни муайян асардан таъсирланишга олиб келган бадиий омиллар, кўркам сўзнинг мантиқий тушунчалар доирасига сиғмайдиган жозибаси қаердан келиб чиқаётганини аниқлаш ҳам ўта аҳамиятлидир.

Бадиий таҳлил шаклига кўра: а) **оғзаки**; б) **ёзма** сингари икки турга бўлинади. Бадиий асар оғзаки шаклда ҳам таҳлил қилинади. Зеро, бадиий матн тўғрисида кўпроқ оғзаки йўсинда фикр юритилади. Айни вақтда оғзаки таҳлилга ҳам ёзма равишда тайёргарлик кўрилса, таҳлил кечими самаралироқ бўлади.

Китобхонлик ва адабиёттанувчилик амалиётида бадиий таҳлилнинг ёзма шакли кенг ёйилган ва устувор мақомга эга. Бадиий асарнинг илмий таҳлили дейилганда, асосан ёзма таҳлил кўзда тутилади. Чунки оғзаки таҳлил ўткинчи хусусиятга эга, унга қайтиб, керак бўлганда фойдаланиб бўлмайди. Таҳлилнинг ёзма тури фақат ёзилган вақтнинг ўзи учунгина аҳамиятли бўлиб қолмай, кейинчалик, катта замоний оралиқлардан сўнг ҳам одамларга таъсир кўрсатиши, инсон бадиий тафаккурини шакллантира олиши, боталабардан урпоқларга мерос бўлиб ўтиши билан характерланади.

Бадиий асар таҳлилинини амалга оширилаётган таҳлилнинг мақсадига кўра: а) **илмий** (филологик); б) **ўқув** (дидактик) сингари икки турга бўлиш мумкин.

Филологик (илмий) *таҳлил адабий асардаги тасвирнинг ёзилган ҳамда ўрганилаётган пайтдаги бадиий ва ҳаётий мантиғи ҳамда эстетик ўзига хослигини англашга йўналтирилган интеллектуал-ҳиссий фаолиятдир.* Илмий таҳлилда бадиий асардан чиқарилган хулосаларнинг адабиёттанувчилик илми эришган даражаларга мувофиқ келиши талаб этилади. Таҳлил жараёнида билдирилаётган ҳар бир фикр ҳам мантиқий тушунчалар, ҳам эстетик қонуниятлар билан асосланган бўлиши лозимдир. Шунингдек, илмий таҳлилда ўрганилаётган асарнинг умуммиллий адабиётдаги ўрни ва миллий тафаккур тараққиётига таъсири

даражаси кўрсатилиши кўзда тутилиши керак.

Филологик таҳлил оммабопликдан юқорироқ туриб, ҳар қандай адабий ходисага мутахассис назари билан қаралишини тақозо қилади. Илмий таҳлилдаги асосий нарса адабий асарнинг бадиийлиги, таъсирчанлиги, жозибаси ва сеҳрини таъминлаган жиҳатларни кўрсата билишдир. Шу маънода, филологик таҳлил илмий-эстетик фаолиятдир. У, асосан, бир киши томонидан амалга оширилади. Илмий таҳлил билан шуғулланаётган мутахассис вақт жиҳатидан ҳам, имконият жиҳатидан ҳам деярли барча чекловлардан холи бўлади. Илмий таҳлилни амалга ошираётган киши фақат ўзи белгилаб олган бош мақсад бўлмиш бадиий матн мантиғи ва жозибасини очиш сари интилади.

Ўқув таҳлили (дидактик) *бадиий асардаги тасвирнинг ҳозирги ҳаётий ва бадиий мантиғи ҳамда эстетик ўзига хослигини англаш орқали ўқувчи-талаба-талабаларни баркамол шахс сифатида шакллантиришга йўналтирилган жамоа шаклидаги эстетик-педагогик фаолиятдир.* Ўқув таҳлили мобайнида таҳлил кечимини бошқараётган профессор-ўқитувчи ҳам, шу кечимнинг ижрочи ва қатнашчилари бўлмиш ўқувчи-талабалар ҳам асарни танлаш имконига эга эмаслар. Шунингдек, таҳлил этиладиган асар белгилаб қўйилган муайян вақт давомидагина ўрганилиши, бу жараёнда синфдаги ўқувчи-талабаларнинг ёш ва интеллектуал даражаси ҳисобга олиниши лозим бўлади. Шу жиҳатдан дидактик таҳлил филологик таҳлилга нисбатан бир қадар чекловларга эга, бинобарин, мураккаброкдир.

Адабий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида профессор-ўқитувчи ва ўқувчи-талаба фаолияти қуйидаги уч йўналишда уюштирилиши мумкин:

а) муаллифга ёки матнга эргашиб таҳлил қилиш;

б) асардаги образларга таяниб таҳлил қилиш (бадиий тимсол асосидаги таҳлил);

в) муаммоли тарзда таҳлил қилиш.

Биринчи йўналишда адабиёт профессор-ўқитувчиси бадиий матннинг фақат моҳиятигагина эмас, балки унинг қурилиш тартибига ҳам суянади ва матн мантиғини, унинг ички тартибини асло ўзгартирмаган ҳолда асар зимнидаги маънони, бадиий жозибани ўқувчи-талабалар билан биргаликда кашф эта боради. Буни **текстуал таҳлил** усули дейиш ҳам мумкин ва бундай таҳлил кечимида кўпроқ профессор-ўқитувчи фаоллик кўрсатади.

Иккинчи йўналиш, яъни образларга таяниб таҳлил қилишда профессор-ўқитувчининг эътибори асардаги персонажларга қаратилади ва асарнинг бадиий маъноси образлар руҳиятини англаб бориш асносида ўзлаштирилади. Адибнинг санъаткорлик маҳорати ҳам бадиий образларнинг қанчалик жонли ва таъсирчан ишланганлигини таҳлил қилиш асносида очиб борилади. Бу йўналишни бошқача шаклда **тимсолли таҳлил** йўли дейиш мумкин ва бу йўналишда таҳлил кечимида ўқувчи-талабаларнинг анча фаол иштирок этишларига имкон берилади.

Учинчи йўналишда эса таҳлил асосан ўқувчи-талабалар томонидан олиб борилиши кўзда тутилади. Ўқитувчи талабалари олдига бадиий-ҳаётий

муаммо кўяди ва уларга бу муаммони ечиш йўллари кўрсатиб, уларни бу кечимда фойдаланиш мумкин ва лозим бўлган кўшимча адабиётлар билан таъминлайди. Асар таҳлили жараёнида ўқувчи-талабалар фақат билган тушунчаларидангина фойдаланиб қолмай, бир қатор янги эстетик-манتيқий билимларни мустақил ўзлаштириб олишга ҳам мажбур бўлишади. Негаки, ўқувчи-талабалар жамоа бўлиб ишлайдилар: ўзаро фикр алмашадилар, баҳслашадилар. Табиийки, жамоа бўлиб ишлаш кечимида ўқувчи-талабаларнинг маънавий оламида ҳам, аклий дунёсида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади. Муаммоли таҳлил фақат жамоавий шаклда эмас, балки индивидуал йўсинда амалга оширилиши ҳам мумкин. Бирор асар юзасидан қўйилган ҳаётий-эстетик муаммони ечиш уйга вазифа қилиб берилганда, индивидуал муаммоли ўқув таҳлили юзага келади.

Алоҳида таъкидлаш керакки, таҳлилнинг айтилган усуллари бир-бирини инкор қилувчи алоҳида йўналишлар тарзида тушунилмаслиги керак. Адабий таълим амалиётида ўқув таҳлилининг ҳар уч усули кўпинча аралаш, қоришиқ, ҳолда қўлланилади. Текстуал таҳлилни образларга таянмай туриб амалга ошириб бўлмайди. Муаммоли таҳлил ҳам бадий матнга асосланмай бажариш мумкин эмас. Ҳар қандай муаммо матндан келиб чиқиши, ҳар қандай мустақил фикр ҳам матннинг сеҳру жозибасини очишга хизмат қилиши жоиз. Текстуал таҳлилда матннинг маромини бузмаслик, муаллиф юрган йўлга, у ўрнатган бадий тартибга риоя қилиш устувор мақомда бўлади, лекин таҳлилнинг қолган икки турида ҳам бадий матн асосий ўрин тутаяди. Шу маънода, ҳар қандай таҳлил моҳият эътибори билан текстуал таҳлилдир.

Текстуал таҳлил кўпроқ ёшроқ ўқувчи-талабалари билан олиб бориладиган машғулотларда қўлланилади. Кўпинча, лирик ёки кичикроқ ҳажмли насрий асарларни дидактик таҳлил этишда бу усул жуда қўл келади. Таъкидлаш жоизки, асар юзасидан амалга ошириладиган ҳар қандай фаолият фақат матнга таяниши, матндан келиб чиқиши, матннинг жозибасини очишга хизмат қилиши лозим. Шунинг учун ҳам ҳар қандай усулда дидактик таҳлилининг амалга оширишдан олдин, албатта, ўқувчи-талабалар бадий матн билан яхши таниш бўлишлари шарт. Акс ҳолда, таҳлилдан кузатилган мақсадга эришиб бўлмайди.

Катта ҳажмли эпик асарлар кўпроқ юқори курсларда ўрганилади. Уларни ўргатишда тимсолли таҳлил усулидан фойдаланиш яхши самара беради. Чунки ўрганиладиган асар ҳажман катта, ажратилган вақт эса қисқа бўлгани учун уларни текстуал таҳлил қилиш имкони йўқ. Бундай вақтларда асосий эътибор ўрганилаётган асардаги образларга қаратилади. Муайян асардаги тимсолларнинг руҳияти, ўй-кечинмалари, хатти-ҳаракатлари, саъжиялари тасвири ҳаётийлик ва бадийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилиниб, шу йўсинда муаллифнинг бадий маҳорати ва асарнинг эстетик қиммати намоён этилади.

Ўқув таҳлилида ўқувчи-талабалар тимсолларни жонли одамлар, ўз тақдирига, ўзига хос табиатга эга тирик кишилар тарзида қабул қилишларига эришиш керак. Шундагина, бу тимсоллар туйган туйғулар

ўқувчи-талабаларга ҳам юқади, уларга таъсир қилади. Демак, тарбиялайди. Шунингдек, бирор асарнинг ўқув таҳлили мобайнида бадий тимсолларнинг ижобий ва салбий каби қарама-қарши гуруҳларга ажратилишига йўл қўймаслик, ҳар бир бадий тимсолнинг қарама-қарши табиатли киши нуқтаи назаридан қандай баҳоланиши мумкинлигига эътибор қаратилиши лозим. Атрофимиздаги одамларни жўнгина яхши ва ёмонга ажратиш мумкин бўлмаганидек, бадий тимсолларни ҳам ижобий ва салбийга ажратиб ташлаш тўғри эмаслигини ўқувчи-талабалар онгига қўйи синфларданок сингдириб бориш зарур.

Олам чексиз ва ўта мураккаб бўлгани каби, одам ҳам ғоят мураккаб ва табиатининг қирралари ададсиз товланишларга эга бўлган мавжудотдир. Шунинг учун ҳам мураккаб инсоннинг тимсолини қандайдир тавсифий қолипга тушириб қўйиш унинг қиёфасини нурсизлантиради. Ҳаётдаги ҳар бир алоҳида одам тўлиқ ва бир хил ечими ҳеч қачон топилмайдиган муаммодир. Етук бадий адабиёт ана шу адоқсиз муаммонинг қирраларини бутун мураккаблиги, жилвалари, соялари ва товланишлари билан тасвир этиш орқали ўқувчи-талабани ўзгани ҳис этишга, бегона кишининг дардини англашга одатлантиради. Тимсолий таҳлил натижасида ҳар бир ўқувчи-талабада унинг табиати йўналиши ва профессор-ўқитувчи ўз олдига қўйган педагогик вазифанинг характериға қараб, муайян ахлоқий-маънавий сифатлар ҳосил қилинади. Қандайдир шахслик фазилатлари шакллантирилади. Энг муҳими, ўқувчи-талабаларда олдин бошқа одамлар, сўнг ўз хатти-ҳаракатларига аксеологик ёндашув тарзи қарор топади.

Миллий методика илмида адабий асарни муаммоли таҳлил қилиш йўллари жуда кам ўрганилган бўлиб, адабий таълим амалиётида ҳам у етарлича қўлланилмайди. Бу усулнинг назарий жиҳатлари методист олимлар томонидан ҳали тўла-тўқис ишлаб чиқилмаганлиги учун ҳам адабиёт профессор-ўқитувчиларининг кўпчилиги уни қай йўсинда тадбиқ этишни билишмайди. Айрим новатор, ўз устида ишлайдиган ва изланадиган профессор-ўқитувчиларгина муаммоли усул билан бадий таҳлил қилишни ташкил этадилар. Бадий асар муаммоли таҳлил этилганда, ўқувчи-талабаларнинг фикри чеклаш билмайди, ҳаёлот эркин парвоз қилади, олдларида турган бадий ва ҳаётий муаммони ўз тушунча ва ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб ҳал этишга уринади.

Ўқувчилар пухта муаммоли таҳлил қила олишлари учун бадий матн билан яхши танишибгина қолмай, уни тўлиқ ҳазм қилган бўлишлари ҳам керак. Чунки тўлиқ ўзлаштирилган фикргина мағизли фикр уйғотади, сингдирилган ҳиссиётгина ўзгада ҳам туйғу қўзғата билади.

Муаммоли усул билан таҳлил этишда ўқувчи-талабаларни шунчаки муаммо юзасидан баҳсга тортиш керак эмас, балки уларнинг бутун интеллектуал кучи текширилаётган бадий матннинг мағзини чақишга йўналтирилган бўлиши лозим. Муаммоли таҳлил қутилган самарани бериши учун матнга синфдаги ўқувчи-талабалар ҳаётий тажрибалари ва эгаллаган билимлари даражасидан келиб чиқиб эркин ёндаша олишлари зарур.

Мактабда Софоклнинг «Шоҳ Эдип» асари муаммоли йўл билан таҳлил этиладиган бўлса, профессор-ўқитувчи талабалар олдида: «Эдип айбдорми ёки гуноҳкор?» тарзида савол қўяди ва ўқувчи-талабалардан ўз фикрларини бадий матнга таянган ҳолда асослашларини талаб этади. Гуноҳ, гуноҳкорлик, айб, айбдорлик, қисмат, унга ишониш, кибр, инсон маънавияти сингари тушунчалар атрофида фикр юритиш жараёнида ўқувчи-талабалар фожиа матни билан ишлайдилар ва Эдип шахсининг улкан фожиасини яқиндан, бевосита, ҳис этадилар. Ўзларининг ҳаётий ва маънавий-ахлоқий тажрибаларидан келиб чиқиб, Эдип ва атрофидагиларнинг хатти-ҳаракатларига баҳо берадилар. Бу ҳол, маълум даражада, ўқувчи-талабаларни ўз хатти-ҳаракат ва тутумларини баҳолашга ҳам ўргатади.

Бирор фаолиятнинг юзага келиши учун бажарилиши шарт бўлган талаблар йиғиндиси тамойил деб аталади. Бадий асарнинг ҳаётий, бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очиш муайян тамойилларга суянган ҳолда амалга оширилади. Бадий асарнинг бутун сеҳру жозибаси тўлиқ намоён бўлиши, ўрганилаётган асарнинг мазмунигина эмас, балки унда акс эттирилган инсон руҳияти манзаралари ҳам тўла англашилиши учун бадий таҳлил амалга оширилганда, муайян илмий тамойилларга таянилиши керак. Шунинг учун зарурки, бадий таҳлилда фанний тушунчалар асосида иш қўрилиб, илмий хулосалар чиқарилсада, ундан бошқа илмларга ўхшаб хулосанинг бир хиллигини кутиш мумкин ҳам, керак ҳам эмас.

Бадий асарни мантиқ ва нафосат талабларига мувофиқ тарзда илмий таҳлил этиш учун риоя қилиниши шарт бўлган муайян талаблар тизими мавжудки, уларга бўйсунмаслик мумкин эмас. Шу сабабдан ҳам бадий таҳлил кечимида амал қилиниши зарур бўлган бир қатор тамойиллар бу жараёнда муҳим аҳамият касб этади.

Бадий таҳлилга қўйиладиган биринчи талаб таҳлилнинг нотугаллиги тамойилидир. Санъат ҳодисасига хос хусусиятларни мантиқ категориялари ва тафаккур тушунчалари қолипига тўлиқ, тугал бешикаст ва ҳамма томонидан бир хилда қабул этиладиган йўсинда ағдариш мумкин эмас. Мантиқий категорияларга тўлиқ ағдариш, барча жиҳатларини беистисно тугал тушунтириш мумкин бўлган ҳодиса санъатга тегишли эмас. Санъат феномени мантиқий тушунчалар торлик қилиб қолган жойда юзага келади. Бинобарин, энг зўр тадқиқотчи ҳам асл ижод намунасини тўлиқ, ўзгача талқинга ўрин қолдирмайдиган тарзда таҳлил қилолмайди.

Айтиш керакки, коммунистик мафкура бадий асарларнинг мантиқий қолипларга тўлиқ тушадиган, тўлиғича изоҳлаш имконияти бўладиган тарзда яратилишини талаб этарди. Мазкур талабга бўйсунган, ўз талантини ғайри эстетик кўрсатмага мослаштироқчи бўлган ижодкорлар яратган битиклар шунинг учун ҳам асл бадиият намунаси бўла олмаганлар. Чўлпоннинг «Гўзал», «Бинафша», «Сирлар», Рауф Парфининг «Ёшлик зангор фасл...», «Хато қилдим», «Ёмғир тинмади...», «Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал», Абдулла Ориповнинг «Ўйларим», «Генетика», «Денгизга»,

«Баҳор», «Саратон», «Онажон» ва ҳоказо асарларини охиригача, ҳаммани қониқтирадиган, бошқа сўз айтишга имкон қолдирмайдиган тарзда изоҳлаб, тушунтириб бериш мумкин эмас. Уларни мантиқ илмининг тор ва ҳиссиз қолипларига тўлиқ тушириш имконсиздир. Бадиий адабиёт ақл билан изоҳлаш мушкул бўлган ҳолатларнинг ифодаси ўлароқ яратилади.

Чинакам бадиий матн ўз умри билан яшайди. У матнни идрок этган авлоднинг савияси, диди, интеллектуал даражасига мувофиқ равишда турли даврларда турлича қабул этилиши мумкин. Ҳатто, баъзан бир асарнинг ўзи битта одамнинг ўзи томонидан ҳам кайфиятининг қандайлигига қараб ҳар хил идрок этилиши мумкинки, бу асл бадиий матннинг хусусиятидир. Турли даврларда идрок этилган айни матн турлича талқинини топаверади ва бу табиий ҳолдир. Демак, бадиий матннинг таҳлили ҳеч қачон тўлиқ тугалланмайди.

Бадиий асар таҳлилида амал қилинадиган иккинчи тамойил ҳар қандай илмий таҳлилнинг фақат шахсий фикр эканлиги ва у ҳеч қачон мутлақ ҳақиқатлик даъвосини қилиши мумкин эмаслигидир. Таҳлилчи қанчалик билимдон, талантли, тажрибали ва моҳир бўлишига қарамай, унинг фикрлари ҳамиша ҳам фақат шахсий мулоҳаза, субъектив қараш мақомида бўлади. Илмий ҳақиқатлар ҳаммага бирдай тегишли бўлса, эстетик ҳақиқатлар ҳақида бундай дейиш мумкин эмас. Ҳар бир ўқувчи-талаба, китобхон, мутахассис ҳар қандай асарни ўзича ўқийди, ўзича тушунади, ўзича таъсирланади, ўзича ҳис этади. Демакки, ўзича хулоса чиқаради. Бир асарни ўқиган кўпчилик кишилар ўртасида ўзаро ўхшаш, бир-бирига тўғри келувчи фикрлар бўлиши мумкин бўлгани сингари, бир-бирини мутлақо инкор этадиган қарашлар бўлиши табиий ҳол эканини ҳам ҳисобга олиш керак.

Бу тамойил, ҳатто, ҳазрат Навоийнинг Атойи ғазалининг “*Ул санамким сув яқосида паритек ўлтурур, Ғояти нозуклугудин сув бирла ютса бўлур*” матлаъси борасидаги танқидий тўхтамига ҳам тааллуқлидир. Шундай бўлгани учун ҳам бошқа байтлар эмас, айнан “...*қофиясида айбғинаси бор*” бўлган шу байт то ҳозирга қадар нафақат Атойи, балки мутоз бадииятнинг юксак тимсоли бўлиб келмоқда.

Коммунистик мафкура ҳар қандай асарнинг ҳамма томонидан бирдай қабул этилишини талаб қиларди. Аслида, бу - жамият аъзоларини эстетик йўл билан бир қолипга солишга уриниш эди. Бу ҳол, табиий равишда, бадиий адабиётнинг жўнлашишига олиб келарди. XX асрнинг 40- йиллари адоғида коммунистик партиянинг олий органи бўлмиш Сиёсий бюро томонидан «Звезда», «Ленинград» журналлари ҳақидаги, М. Зошченко, А. Ахматоваларнинг ижоди тўғрисидаги катағонга чорловчи қарорларнинг юзага келиши сабаби ҳам бу журналларда тилга олинган ижодкорларнинг оммани бир хил ўйлашга, аниқроғи ўйламасликка ўргатиш талаб этиладиган адабий сиёсатга маъқул келмайдиган асарлари босганида эди. Чунки бу асарларда талантли ижодкорлар ҳар хил одамларнинг ҳар хил ҳолатларини акс эттириб, ҳар хил қабул қилиниши шарт бўлган образларни тасвирлашган эдилар.

Асарнинг бир мутахассис томонидан қилинган таҳлили нечоғлик чуқур бўлсада, ўзга бир шахс бу хилдаги талқинни мутлақо қабул этмаслиги ва бадий ҳодисага ўз позициясидан келиб чиқиб баҳо бериши мумкин. Бадий асарнинг ўта индивидуал фаолият натижаси экани унинг қабул этилиши ҳам ғоят индивидуал кечим бўлишини тақозо этади. Чўлпон шеърлари ўтган аср бошларида Айн, Усмон каби танқидчиларда ўзгача, Қодирий билан Ойбекда эса тамомила бўлакча таассурот қолдирганлиги ва бир-бирига мутлақо қарама-қарши хулосаларга келишига сабаб бўлганининг боиси ҳам шунда.

Адабий асарнинг илмий таҳлили олдига қуйиладиган талаблардан яна бири санъат асарига муайян ғояни ифодалаш воситаси деб қараш мумкин эмаслиги ва унинг эстетик ҳодиса эканини ҳисобга олиш кераклигидир. Ўзбек адабиётшунослиги ва филологик таълимида ҳанузгача ҳам санъат асарларига ижтимоий ёндашиш устувор мавқеда турибди ва бадий асарга, албатта, қандайдир ғояни ўтказиш йўли деб қарашдан қутулиш бирмунча қийин кечмоқда. Бу ёндашув бадий таҳлил амалиётида анча узоқ давом этадиган ҳолатга ўхшайди.

Бадий асарлар таҳлилида таянилиши зарур талаблардан яна бири санъат ҳодисаларига борлиқнинг нусхаси тарзида муносабатда бўлиш мумкин эмаслигидир. Санъат асарини воқелик билан, реал борлиқ билан солиштириб баҳолаш, ундан ҳаётнинг бадий нусхаси бўлишни талаб қилишнинг илдизи «мимесис» назариясига бориб тақалади. Санъат ҳодисасини ижодкорнинг табиат ёки ижтимоий ҳаётга тақлидидан иборат деб тушуниш тадқиқотчидан ҳар қандай асарга унинг воқеликка мос келиши ёхуд келмаслиги нуқтаи назаридан ёндашишни тақозо этади. Буюк мутафаккир, мимесис назариясининг асосчиси Аристотел яшаган замонлардаёқ одамларга санъат ҳодисаларининг ҳаётга ҳамиша ҳам мувофиқ келавермаслиги маълум бўлган ва буни Софокл ва Эврипид трагедияларини қиёслаш муносабати билан алломанинг ўзи ҳам таъкидлаган эди.

Бадий адабиёт инсоннинг ички туйғулари, нозик сезимлари, сўзга бўй бермайдиган руҳий ҳолатларини ифодалаш воситаси эканлиги кўзда тутилгандагина бирор асар таҳлили соғлом мантиққа мувофиқ амалга оширилиши мумкин. Негаки, бадий мантиқ ҳамиша ҳам ҳаёт мантиғига мувофиқ келавермайди. Баъзан бадий тасвир ҳаёт ҳодисасига қараганда теранроқ, аҳамиятлироқ, салмоқлироқ бўлиши ҳам мумкин. Чунки бадий асар кўпинча тартибсиз, хаотик кўринишдаги ҳаёт воқелигидан яхлит ва ички интизомга бўйсунувчи, катъий бадий мантиққа биноан ҳаракатланувчи эстетик воқелик яратиш натижасида вужудга келади. Бу ҳақда норвегиялик модернчи адиб ва адабиётшунос Э. Ховардсхолм: *«Поэзия реал борлиққа қилинган тақлид ҳам ёки унинг қандайдир талқини ҳам эмас. Поэзиянинг ўзи ўз ҳолича ортиқ даражадаги реалликдир»*⁹. Шунинг учун ҳам бадий асарга ёндашилганда, унинг ҳаёт манзарасини

⁹ Ховардсхолм Э. Модернизм. В книге «Называть вещи своими именами». -М.: «Прогресс». 1986. -С. 459.

қанчалик реал кўрсатганлигини мезон қилиб иш кўриш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Айниқса, лирик ёхуд сатирик асарлар талқинида бадиий матнга ҳаёт ҳақиқати ифодаси тарзидаги ёндашув уларнинг жозибасини ҳам, таъсир кучини ҳам англамасликка олиб келиши мумкин.

Бадиий таҳлилнинг энг муҳим тамойилларидан яна бири яхлитликдир. Яхлитлик талаби, авало, ўрганиладиган бадиий асарга исталганча таркибий қисмларга ажратиб ташлаш мумкин бўлмаган эстетик бутунлик тарзида ёндашишни тақозо қилади. Дарҳақиқат, асл санъат яхлитликдан иборатдир. Санъат асарининг ички бутунлигига дахл қилинмагандагина унинг моҳиятини англаш мумкин. Бунинг устига, таҳлил ёрдамида баркамол шахс маънавиятини шакллантириш ҳам кўзда тутилар экан, шахс фақатгина яхлит ҳолда шакллантирилиши ҳисобга олиниши зарур. Чунки инсон танасининг мучалари бирданига пайдо бўлади. Унда кейин юзага келган соқол, сўгал, хол каби унсурлар вужуд учун деярли кераксиз бўлади. Шунингдек, одамнинг маънавияти ҳам яхлит ҳолда шакллантирилади. Унга, аввал, ақлий, сўнг ахлоқий, сўнгра жисмоний, ундан кейин меҳнат, ундан сўнг ватанга муҳаббат, улардан кейин инсонпарварлик ва ҳк. тарзидаги сифатларни сингдириб бўлмайди. Инсон ўз умрининг мувофиқ босқичларига мос келадиган турли омиллар таъсирида бир қатор маънавий фазилатлар мажмуига эга яхлит бир шахс сифатида шаклланади ёхуд ҳеч қачон тўла маънодаги шахсга айланолмаганича қолаверади. Эзгу инсоний фазилатларнинг бири иккинчисини, албатта, тақозо қилади, бири бошқасидан келиб чиқади, бири ўзгасини келтириб чиқаради.

Агар бадиий асарга мўъжизавий бир бутунлик тарзида ёндашилмайдиган бўлса, унинг сиру жозибаси бир зумда йўққа чиқади ва адабий асар ўзига хос таъсир қудратидан тамомила маҳрум бўлади. Таҳлил қилинаётган асарнинг барча жиҳатига бирваракайига синчковлик билан ёндаша билиш ва унинг қисмларидаги жозибани кашф этишга эътибор қаратиш таҳлилнинг муваффақиятини таъминлайдиган омилдир.

Бадиий таҳлилда амал қилиниши зарур бўлган тамойиллардан яна бири тизимлиликдир. Тизимлилик принципи яхлитлик тамойилининг мантиқий давоми бўлиб, таҳлил кечимида бадиий асарни ташкил этган унсурларнинг муайян тизимли кўринишга эга бўлиши ҳисобга олинишини талаб қилади. Асл санъат асарида бири иккинчисига боғлиқ бўлмаган бирор бадиий унсур учрамайди. Демак, ҳар қандай санъат асари муайян эстетик вазифани ўтайдиган тизимдир ва у маълум миқдордаги ост ҳамда устизимлардан иборат бўлади. Ҳар қандай бадиий бутунлик нимадандир кичик, бинобарин, қандайдир бутуннинг қисми ва нимадандир катта, бинобарин, қандайдир қисмга нисбатан бутун ҳисобланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, кўчим, портрет, ўхшатиш, пейзаж, муталабаға, кичрайтириш сингари қатор тасвир воситалари, турли-туман бадиий санъатлар бир асар вужудига тасодифий равишда йиғилиб қолмайди. Уларнинг айна шу асарда, айна шу тартибда гуруҳлашувининг ички мантиқий-коммуникатив, тасвирий-ифодавий қонуниятлари мавжудки, таҳлил мобайнида айна шу қонуният очилиши керак. Шунинг учун ҳам

таҳлилни уюштиришга тутинган мутахассис тизимлиликка амал қилиши жоиз.

Тизимлилик тамойили бадиий асарнинг ҳар бир унсурига эстетик зарурият, сабабий алоқадорликнинг намоён бўлиши тарзида қарашни кўзда тутлади. «Ўғри» ҳикоясидаги амин портрети асар умумий организмдан узилган ҳолда, шунчаки персонажнинг қандай қиёфали эканини билдириб кўйиш учунгина берилмаганлиги, балки айти шу портрет тасвири асар яхлитлиги, сюжет ривожини табиийлигини таъминловчи асосий омиллардан бири эканлиги таҳлилчилар назаридан қочирилмаслиги зарурдир. Зеро, бу портрет тасвирисиз амин ва Қобил бобо муносабати тушунарли бўлмас эди.

Бадиий асар таҳлилида ҳамини суяниладиган тамойиллардан бири тарихийликдир. Гарчи бадиий асарга тарихнинг иллюстрацияси ёхуд унинг шунчаки эстетик инъикоси деб қараш тўғри бўлмасда, ҳар қандай адабий асарнинг муайян замонда, муайян тарихий шароитда, конкрет вақтда яшаб ўтган одам томонидан яратилганлиги ва унда акс аттирилган воқеаларгина эмас, балки руҳий ҳолат манзараларида ҳам ўша тарихий даврнинг тамғаси бордир. Бундан ташқари ҳар қандай бадиий матн конкрет замон ва маконда яшаётган муайян одам томонидан қабул этилади. Бинобарин, таҳлилга тортилган ҳар қандай бадиий асарнинг яратилган даврини ва имкони бўлса, унинг яратилишига туртки бўлган асосий сабабни билмай туриб, асарни чуқур ўрганиш, теран таҳлил этиш ва ҳаққоний хулосага келишнинг имкони йўқ. Ўрганилаётган асарга тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашилмаса, қахрамонлар руҳий ҳолатини ҳам, уларни фаолиятга ундаган сабабларни ҳам тушунмаслик мумкин.

Замонавий ўзбек адибларининг аксар асарларига тарихийлик тамойилига таянмай туриб, фақат эстетик мезонлар билан ёндашишнинг ўзи таҳлилчини мақсадга олиб келмаслиги мумкин. Чунки агар мумтоз адабиётнинг асл намуналари яралишиданоқ соф санъат асари тарзида дунёга келган, санъаткор аждодларимиз учун бадиий шакл устувор мақомда турган бўлса, замонавий ижодкорлар учун ўзгача ҳолат хосдир. Оламни эстетик идрок этишда туркона ўзига хосликдан, маълум даражада чекиниб, глобал тасвир йўналишида кетаётган ўзбек адабиётининг бугунги намояндалари томонидан яратилган деярли барча асарлар бирор ҳаётий туртки туфайли вужудга келган ва ўша тарихий шароит ҳисобга олинмаса, асарни тўғри тушуниш ҳамда тушунтириш имконсиз. Чунончи, Ғафур Ғулумнинг «Сен етим эмассан», Э. Воҳидовнинг «Нидо», «Рухлар исёни», Рауф Парфининг «Абдуллажон марсияси», «Чўлпон», «Она Туркистон», О. Матжоннинг «Кўрдим, Шукур Бурҳон», «Қайси йил кўкламда Жайхун бўйида», «Энг сўнгги хазина» сингари асарларини таҳлиллашда тарихийлик тамойилига таянмай туриб, самарага эришиб бўлмайди.

Адабий асарни таҳлил қилишнинг муҳим принципларидан бири эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилидир. Филологик таълим амалиётида бадиий таҳлилнинг мақсади нималиги ҳамини ҳам тўғри белгилаб олинавермаганлиги учун эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилига кўпинча амал қилинмайди. Бадиий асар инсон руҳияти

манзараси бўлгани боис ўқирманларни энг қабарик, энг таъсирчан туйғулар тасвири билан юзма-юз қилади. Шу тариқа, китобхонлар ўзга одамларнинг руҳиятига ошно бўладилар. Кўпинча муайян одам ўз руҳиятини англашга қийналаётган бир пайтда, чин китобхон ўзгаларнинг кечинмаларини ҳис этишга одатланади. Натижада, кишининг туйғулари ўткирлашади, фикри теранлашади, кечинмалари нозиклашади. Таҳлилда эстетик асослар устувор бўлсагина, ўқувчи-талабаларнинг қалб кўзи очилади ва улар туйғусизликдан, ҳиссизликдан қутуладилар. Бадиий асарни ўрганиш асносида юракдаги бепарволик илллати солган занглар, кўтирлардан тозаланиш инсон маънавиятининг юксалишига хизмат қилади.

Маълумки, текшириладиган асарнинг бадиий жозибаси асар сиртгинасида манаман деб турмайди. Асардаги нафосатни, зарифликни англаш учун унинг бадиий қатламларини кашф этиш зарур. Бунинг учун муайян адабий билимлар мажмуидан ташқари эстетик фаросат ва гўзалликни керакли жойдан қидира билиш малакаси ҳам шаклланган бўлиши керак. Яширинган гўзалликни топиш осон эмас. Яширинмаган нарса-ҳодисада эса, гўзаллик бўлмайди. Ижодкор «шифрлаб қўйгани учун» юзада турмайдиган бадиий маънони, эстетик жозибани топиш адибнинг эстетик идеалини, тасвирлаш маҳоратини пайқай олган мутахассисагина насиб этади. Эстетик таҳлилга тортилмаган бадиий асар тест саволларига ўхшаш номаълумликдир. Бадиий таҳлил ана шу номаълум шифрга эга кулфни очадиган мантиқий-эстетик калит вазифасини бажаради. Бадиий таҳлилни эстетик асослар устуворлигида амалга ошириш асардаги нозик сезимларни илғашга калит топиш демакдир.

Таҳлилда эстетик асосларга етарли эътибор бермаслик ўрганилаётган асарни фақат мантиқий силлогизмлар тарзида тушунишга олиб келади. Таҳлилга бу хилда ёндашиш асл санъат асарларини йўққа чиқариши мумкин. Ҳазрати Навоийнинг «*Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушди ўт, Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонга тушди ўт*» матлаъси билан бошланадиган ғазали фақат мантиқий тушунчалар асосида таҳлил қилинса, бу асардан жуда ҳам чуқур маъно топилмаслиги мумкин. Бу асарга эстетик бутунлик ва юксак руҳий ҳолат ифодаси тарзида ёндашилгандагина унинг чинакам жозибасини ҳис этиш мумкин бўлади. Қип-қизил бўлиб очилган чексиз-чегарасиз лолазор қўйнида турган қалби гўзалликка ташна лирик қаҳрамон маъшуқасига етолмай қаттиқ куйганидан ичи оловга тўлиб кетган. Унинг назарида, уфқларга қадар туташиб кетган бепоён қизиллик лолазор эмас, балки маъшуқа фироғидан куйган ғамбода ошиқнинг оҳидан дунёни тутиб кетган олов. Лолазор бориб туташган уфқ тепасидаги қизиллик ҳам шафақ нури эмас, балки ошиқнинг оҳидан чиққан олов ерни ёндириб бўлиб, осмон ер билан туташган жойдан кўкка туташди ва энди бир қирғоғидан осмон ҳам ёниб келмоқда. Шу хилдаги изоҳгина асарнинг жозибасини очишга хизмат қилади.

Таҳлилга эстетик тамойил асос қилиб олинганда муаллиф томонидан яратилган образли эстетик реалликка кириш, бадиий воқеликнинг ички қонуниятларини кашф этиш мумкин. Ҳар қандай ижодкор аслида

ёзганларини кўпчилик тушунишини, ҳис этишини истайди. Бунинг учун адиб ўқувчи-талаба даражасига тушиши эмас, балки ўқирман ижодкор даражасига кўтарилиши талаб қилинади. Бадиият бағридаги яширин гўзалликни сезмаслик кишининг нафақат нафосат ва маънавият нуқтаи назаридан, балки ақлий тараққиёт жиҳатидан ҳам камолот босқичида эмаслигини кўрсатади.

Бадиий таҳлилни амалга оширишда эмоционаллик тамойили ҳам катта ўрин тутаяди. Бадиий адабиётнинг ўзи - бошлича ҳиссиётга асосланган ҳодиса. Демак, бадиий таҳлилда ҳиссиётни кўзда тутиш муҳим. Таҳлилда ҳиссиёт ҳисобга олинмайдиган бўлса, бадиий асарнинг эстетик ўзига хослиги йўққа чиқади. Таҳлил шундай уюштирилиши керакки, асар бадиий ва ҳаётий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очишга қаратилган ҳар бир тадбир кишининг туйғулари оламига дахл қилсин, уларда муайян ҳиссиётлар уйғотсин.

Ҳиссийлик тамойили зўракиликни, ясамаликни, сунъийликни кўтармайди. У кишини таҳлил қилинаётган асарнинг бадиий қатламларига олиб кириш, қаҳрамонлар ва муаллиф ҳолатига тушириш, уларнинг қайғу ва қувончларини ҳис этдириш демакдир. Афсуски, таҳлил тажрибасида эмоционаллик принципига ҳамisha ҳам амал қилинмайди. Таҳлилда ҳиссийлик тамойилига амал қилинмаса, бадиий асар матни жозибаси, бадиий ифода бетакрорлиги эмас, балки асардан келиб чиқадиган хулоса муҳим бўлиб қолади. Буни бадиий матнсиз таҳлил дейиш мумкин ва у ўқувчи-талабанинг туйғуларига ҳам, тафаккурига ҳам етарлича таъсир кўрсата олмайди. Бинобарин, унинг эзгу маънавиятли шахс сифатида шаклланишига таъсир кўрсата олмайди. Ҳиссиётга таъсир қилмаган фикр бир марталикдир, у одамга юкмайди.

Бадиий асарга юқорида айтилган тамойилларга амал қилган ҳолда ёндашилгандагина асар таҳлили тўлақонли бўлиши ва у миллий тафаккур ҳамда руҳият тараққиётига самарали таъсир кўрсатиши мумкин.

Адабиётлар:

1. Азизов Д., Усова Г. Теория и практика литературоведческого анализа. -Т.: «РУМЦ». 1992. -С. 52.
2. Бобылев Б. Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе. Дисс. докт. пед. наук. -М.: 1991. -С. 296
3. Выготский Л. С. Психология искусства. -М.: «Педагогика», 1987. -С. 341.
4. Раҳимжон Раҳмат. Дала гуллари (Адабий мақолалар, кузатишлар ва шеърлар). -Т.: 2006. 35-36-бетлар.
5. Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. —М.: 1991. -С. 15.
6. Ховардсхолм Э. Модернизм. В книге «Называть вещи своими именами». -М.: «Прогресс». 1986. -С.

2-амалий. МОДЕРН АСАРЛАРНИ ЎҚИТИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА:

1. Модернизмнинг ижтимоий, илмий ва эстетик асослари.
2. Модерн адабиётнинг белгилари.
3. Ноклассиклик – модерн ижод белгиси.
4. Ижод кечимининг ўзи модерн адабиётнинг мақсади сифатида.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Анахронизм, абсурд, авангардизм, адабиёт тараққиётининг босқичлари, модернизм, умидсизлик, адабиётнинг эстетик аршидан ерга туширилиши, кичик одам адабий қахрамон сифатида, адабий тил силлиқланмаслиги керак, адабиётда табу бўлмайд.

Модернизм – фалсафа, санъат ва адабиёт соҳасидаги ноклассик қарашлар тизимини умумлаштирувчи атама. Кунботиш мамлакатларида юзага келиб, французча “энг янги”, “замонавий” маъноларини англатувчи модернизм ўзини ўз замони ҳамда келажакдаги ягона ҳақиқий эстетик ва фалсафий йўналиш ҳисоблаб, оламни фалсафий-бадий идрок этиш, изоҳлаш ва тасвирлаш борасида мавжуд бўлган анъанавий ёндашувларни инкор қилиши билан ажралиб туради. Модернизм олам ҳодисалари ва одамга муносабат, улардаги турли-туман ҳолатларни изоҳлаш ҳамда тасвирлашда ўзига хосликка интилиб, классик ёндашув йўсинини инкор этиш йўлидан борган ғоят кўп тармоқли фалсафий-эстетик ҳодисадир.

Айрим мутахассислар модернизмнинг келиб чиқишини жуда қадимга олиб бориб тақайдилар. Жумладан, олий ўқув юртлари талабалари учун чоп этилган “Маданиятшунослик” ўқув кўлланмаси муаллифлари қайд этишларича, модерн атамаси илк бор кўлланганига минг йилдан ошиб кетган. Муаллифлар таниғлиқ қилишадикки, модерн сўзи: *“...илк бор милодий V асрда кўлланган бўлиб, расмий мақом эгаллаб бораётган замонавий масиҳийликни ўтмишдаги мажусий Римдан ажратиш учун кўллана бошлаган. Зотан, масиҳийлик оқими Рим учун тамомила янгилик эди, чунки Яхудия узоқ йиллар гарчи Рим империяси таркибида бўлса ҳам, масиҳийликка ашаддий қаршилик қилиб келди. Аммо масиҳийлик мажусийликка нисбатан илгор, ўз давридаги... прогрессив оқим бўлгани учун барча қаршиликлар беҳуда бўлиб қолди. ...Буюк Карл (768-814 йилларда франклар қироли ва императори; унинг ҳукмронлиги даврида Франция ва Германияда янги мактаблар очилди, қиролликка билимдон одамлар таклиф қилинди, антик адабиётга, дунёвий билимларга, тасвирий санъатга ва архитектурага эътибор кучайди; “Карлнинг Ренессанси” деган ном унинг даврдан қолган) ва маърифатчилик (XVII асрда Англияда, XVIII асрда Фарбий Европада ёйилган зоявий оқим; инсон онгининг чексизлигига ишонч пайдо бўлиб, жамиятни онг асосида қуриш ва бошқариш зоясини илгари сурди) даврдан бошлаб ўзларини “модернчи”, “янги”, “замонавий” деб қаровчи*

тоифа пайдо бўлди. Ҳар иккаласи ҳам инсон онгига катта аҳамият берди”¹⁰. Айрим олимлар эса модернизм атамаси қўлланишини Оврўпода XVII асрда юзага келган табиатшунослик, техника, индустрия ва демократия кўринишидаги тўрт қудратли куч сифатида намоён бўлган янги дин – тафаккур ва тараққиётга интилиш билан боғлайдилар¹¹.

Тан олиш керакки, барча модернистик қарашлар ҳам бадий тафаккур ва илмий тараққиётнинг меваларидир. Лекин модернизмнинг пайдо бўлишига кўпроқ тафаккур ва тараққиёт кечимига маънавият призмаси орқали қараш зарурияти сабаб бўлган эдики, бу ҳолат, шубҳасиз, ҳозирги англамдаги модернизм ҳодисасининг анча кейин дунёга келганидан далолат беради. Чунки фалсафий-адабий йўналишга айланган модернизм шунчаки янгиликка интилишни эмас, балки фалсафа, санъат ва адабиётда ўзигача мавжуд бўлган барча ёндашувларни инкор этароқ юзага келди.

Агар олдинги модерн қарашлар эскича ёндашувларга нисбатан ўзининг янгироқ ва илғорроқлигини таъкидлаган бўлсалар, кейинги модернизм ўзидан бошқа барча қараш ва ёндашувларни инкор этди. Бунинг устига, инсоният XIX асрнинг охирига қадар ҳам тафаккур ва тараққиётга одамзотга фақат яхшилик келтирувчи эзгу ҳодиса сифатида қараб келди, кўп жиҳатдан ўзи шундай эди ҳам. Айнан XIX аср адоғи, айниқса, биринчи жаҳон урушидан кейин маънавият билан бақамти бўлмаган тафаккур ва тараққиёт башарият учун нафақат эзгулик, балки улкан бир офат бўлиши ҳам мумкинлиги аёнлашди. Айнан шундан кейин ва шу сабаб фалсафа ҳамда ижтимоиётда модернистик қарашлар бўй кўрсатди. Модернизм эзгуликка умидсизликнинг натижаси ўлароқ дунёга келди. Шу боис унда ишончсизлик ва инкор руҳи етакчилик қиларди. Фалсафадаги модернистик қарашлар кўп ўтмай, санъат ва адабиётда намоён бўла бошлади. Шу тариқа санъат тарихи ва тараққиётида чуқур из қолдирган ўзига хос босқич юзага келди.

Кунботиш ўлкаларидаги назарий типологияга кўра, умуман, санъат, хусусан, бадий адабиёт тараққиёти тарихини шартли равишда а) *классик адабиётгача бўлган босқич*; б) *классик адабиёт босқичи*; в) *ноклассик адабиёт босқичи*; г) *постклассик адабиёт босқичи* сингари босқичларга бўлиш мумкин экани қайд этилади. Бадиият босиб ўтган тарихий йўлга холис назар ташлаш бундай ёндашувнинг тўғри эканини кўрсатади ҳам. Агар эстетика тарихи ва назариясида аристотелча-гегелча-кантча ёндашув классик йўналиш дейиладиган бўлса, унғача, яъни антик давргача бўлган босқичнинг классик адабиётгача дейилишида мантиқ борлиги кўринади. Модернизм аристотелча-гегелча-кантча классик қарашлардан юз ўгириш, уни инкор этиш натижаси ўлароқ юзага келган илмий-эстетик қарашлар тизими бўлган эди. Дастлаб модернизм ўзини энг сўнгги бадий-эстетик йўналиш тарзида тақдим этди, аммо вақт бу даъво тўғри эмаслигини,

¹⁰ Абдурахмонов М., Раҳмонов Н. Маданиятшунослик. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. Ўқув қўлланмаси. –Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2015. 142-бет.

¹¹ Кюнг Г. Религия на переломе эпох // Иностранная литература. 1990. №11.

адабиёт ва санъат ҳодисаларига ёндашиш ҳамда изоҳлашнинг шу вақтгача бўлган барча йўналишлари, жумладан, ноклассик модернизмдан ҳам тамомила фарқ қилувчи постклассик босқичлари ҳам борлигини кўрсатди. Бунинг устига, эндиликда қандайдир бир бадиий-эстетик йўналишнинг етакчилиги ўзгача йўналишларнинг мавжудлигини инкор этолмаслиги англаб етилди. Яъни эндиликда модернизмнинг борлиги постмодернизм, реализм ёки ўзгача яна қандайдир “изм”лар бўлаверишига ҳалақит бермаслигига кўникилди. Ижодий синкретизм (қоришиқлик), фикрий-креатив плюрализм шуни тақозо этади.

Жуда узоқ йиллар мобайнида амалда бўлиб келган классик йўналишдан кейин пайдо бўлиб, унинг ўрнини эгаллашга даъво қилган ноклассик фалсафий ва бадиий тафаккур тарзининг ифодаси бўлмиш модернизм йўналишига хос етакчи белгилар нималардан иборат эканини аниқлаш ғоят муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамият касб этади. Модернизмнинг назарий қарашлар тизими ва бадиий амалиётида аристотелча-гегелча-кантча классик қарашларга зид равишда фақат борлиқ ҳодисалари ҳамда одамнинг муайян мақсадга йўналтирилган фаолиятигина эмас, балки инсондаги классик санъатнинг эътиборидан четда қолиб келган зерикиш, сиқилиш, тушкунлик, кўркув сингари руҳий тушунча ва ҳолатлар ҳам бадиий тасвир объекти мақомига кўтарилди; синкретизм кучайгани сабаб фалсафа бадиийлашди, мусикада оҳанг уйғунлигидан юз ўтирилди, тасвирий санъатда ташқи ўхшашлик ва шаклий гармониядан воз кечилди, адабиёт, театр ва кинода ҳаётий ҳаққонийлик ўрнига абсурд, ношайин, эротик ҳамда жирканч ҳолатлар тасвирига устувор мақом берилди. Айни вақтда, модернистик санъатнинг юксак намуналари яратилиб, улар XX аср ноклассик эстетик тафаккурининг ўзига хос классикаси бўлиб қолди. Негаки, ҳар бир модерн асар олдиндан пухта ўйлаб олинган қонун-қоидалар, талабу тартиблар асосида яратилади. Ҳатто, ҳар қандай азалий қолип тартибларнинг инкори ўлароқ дунёга келган асарларда ҳам муайян ички бадиий-эстетик низом мавжуд эди.

Модернизм классик назариядаги санъатга реал воқеликнинг инъикоси тарзида қарашдан воз кечиб, борлиққа қатъий боғланиб қолиш санъаткор имкониятларини чеклаб қўяди, у ўз ўю хаёллари билан воқеликдан ташқарида турганида кўпроқ ижодий салоҳиятга эга бўлади деб қарайди. Реалистик назария санъатнинг ягона объекти борлиқ деб билгани сабабли ҳам модернизм ундан юз ўгириш керак деб ҳисоблайди ва санъатни борлиқнинг нусхаси эмас, балки унинг ўзини алоҳида мустақил борлиқ деб билади. Модернистик адабиёт ва санъатнинг барча йўналишларида яратилган асарларда унга қадар қўлланиб келинган анъанавий бадиий восита ва усуллар ё бутунлай инкор қилинади, ёхуд улардан таниб бўлмайдиган даражада ўзгартирилган ҳолда фойдаланилади.

Классик қарашлар тизими шароитида санъат ва адабиёт намуналари олдида ақлга мувофиқ бўлиши кераклиги (*рационаллик*), ижодий тажриба давомида шаклланган бадиий қолипларга риоя қилиши лозимлиги (*нормативлик*), тасвир восита ҳамда унсурлари орасида уйғунлиқнинг мавжудлиги

(гармония), бадий ифоданинг аниқ, осон ва бир хил тушуниладиган бўлиши, композициянинг формал мантиққа мувофиқ қурилиши, ҳар қандай бадий асарнинг реал ҳаётга мос келадиган йўсиндаги муайян тахминий схематик моделга эгаллиги, идеални тасвирлаш кераклиги, тилнинг оддий сўзлашув нутқидан фарқ қиладиган тарзда сайқалланган бўлиши лозимлиги сингари талаблар қўйилар эди.

Бадий ижодни муайян талабларга бўйсундирадиган бундай ёндашувларга исён ўлароқ юзага келган модернизм турли-туман кўринишларга эга серкатлам фалсафий-эстетик қарашлар тизимидан иборат бўлиб, бу йўналишдаги изланишлар жамият ҳаётида кескин тўнтаришлар ҳамда қалтис катаклизмлар юз берган шароитда, айниқса, кучаяди. Негаки, инсон ижтимоий турмушидаги кескин чайқалишлар унинг туйғуларини мувозанатдан чиқариб, таъсирланиш ва бу таъсирни ифодалаш йўсинларига таҳрир киритади, қарашлар тизимини ўзгартириб юборади. Бу ўзгаришлар эса одамнинг бадий дидини янгилайди

Модернизмнинг **акмеизм, символизм, дадаизм, футуризм, имажинизм, сюрреализм, экспрессионизм, фовизм, шоизм, супрематизм, абсурд** каби оқимлари турли ижтимоий-маънавий қалқошлар даврида юзага келиб, бадий адабиётда ёрқин намоён бўлган йўналишлардир. Таъкидлаш кераки, агар олдинлари бу хилдаги ижтимоий-ахлоқий силкинишлар башарият учун ҳар замонда юз берадиган тасодифий экстремал ҳолат ҳисобланган бўлса, эндиликда тобора доимийлик касб этиб бормоқда.

Модернистик ҳиссий-интеллектуал ёндашувга кўра, ҳаёт ҳамиша тартибсиз ва бебошвоқ; инсон тирикчилигининг тийиқсиз ва тайинсизлиги кўпинча одамнинг ҳаётдан ўз ўрнини тополмай ёлғизланиб қолишига олиб келади; инсоннинг ҳаёти ечимини ҳеч қачон топиб бўлмайдиган зиддиятлардан иборатдир. Бундай кайфият модернчи ижодкорларда санъат ҳаётга ижобий таъсир кўрсатиб, унга тартиб ва маъно бахш эта олмайди деган умидсиз тўхташ шаклланишига сабаб бўлади. “Санъат санъат учун” чақириғи модернистик йўналишдаги барча адабий оқимларнинг асосий шиори эканининг боиси шунда. Ҳамонки, санъат асари ижтимоий борлиқни ўзгартириш ва унга муайян тартиб беришга қодир эмас экан, ҳаёт ва унинг муаммоларини акс эттириб ўтиришида маъно йўқ деб қаралди. Шунинг учун модернизмда кўпроқ бадий яратилганининг ифодавий жиҳатларига эътибор қаратилиб, объектив олам ҳодисалари ва унда қатнашадиган тимсолларни тасвирлашдан кўра объектив дунё тўғрисидаги субъектив таассуротларни, онгости импульсларнинг ўйинларини акс эттириш муҳимроқ саналади. Бу хил ёндашув санъат ва адабиётга ҳеч ким ва ҳеч нарса олдида бурчли бўлмаган идтимоий-эстетик феномен тарзида қараш имконини беради.

Модернизм ўзининг илмий-назарий асоси сифатида Ф. Ницшеннинг *менчилик* (индивидуалистик) фалсафасига таянган бўлса, бадий ижоднинг руҳий моҳиятини тушуниш ва изоҳлашда З. Фрейднинг психоаналитик қарашларига суянади.

Ф. Ницшеннинг *менчилик* фалсафасига кўра, ҳар қандай жамият

мавжудлигининг ўзи билан ҳамиша шахсга қарши туради, индивид ва унинг манфаатлари жамият томонидан доим камситилади, дин, ахлоқ ва қонун эса кўпчилик томонидан алоҳида шахснинг эркини занжирбанд қилиш учун ўйлаб топилган ижтимоий-этик бўғовлардир. Демак, ҳар қандай жамият мавжудлигининг ўзи билан алоҳида шахснинг эркига дахл қилади, унинг ўйлари, туйғулари ва амалларини чеклашга уринади. Ҳолбуки, одам ҳеч қандай сабабга кўра ўз истакларини жиловлашга бурчли бўлмаслиги керак. Инсонни суйиш, яъни гуманизм шуни тақозо этади. Инсонпарварликнинг даражаси шахсга берилган эрkning миқёси билан ўлчанади.

Одам руҳиятидаги турли-туман оғишлар жараёнини синчиклаб ўрганган Фрейд инсонда содир бўладиган жуда кўпчилик интеллектуал-руҳий муносабат (реакция)лар унинг онгига боғлиқ эмас, одамнинг “мен”и табиий равишда ҳамиша кўнгилсизликлардан нарироқ бўлиб, имкон борича кўпроқ лаззат олиб қолишга мойил деган хулосага келади. У инсон хатти-ҳаракатларининг кўпчилиги онгости майллари туфайли юзага келади ва уларнинг моҳиятида асосан кўрқув, очлик ҳамда хирсий хоҳишларни қондириш истаги ётади деб ҳисоблайди. Шу тариқа Фрейд ижтимоий ҳаёт ҳодисалари юзага келишини ҳам онгости майллари билан тушунтириб, инсон хулқи ва руҳияти шаклланишида ижтимоий омилларнинг ўрни борлигини бутунлай инкор этади.

Минглаб йиллар мобайнида маърифат ва илму фан тараққиётига кўз тикиб, илмий-техник ривожланиш инсоният ҳаётини фаровонлаштириб, одамлараро муносабатларнинг эзгулашувига хизмат қилишидан умидланиб юрган ижодкорлар XIX аср охири ва XX юзйиллик бошларида фаннинг шиддат билан ўсиши улар кутганидан бутунлай тескари натижалар берганини кўриб, тамомила ҳафсалалари пир бўлди. Биринчи жаҳон уруши келтирган вайронгарчиликлар фалсафа ва санъатда модернистик кайфиятлар авжланиб, мустақил йўналиш даражасига кўтарилишига сабаб бўлди. Очун миқёсидаги уруш туфайли одатий ҳаёт нормаларининг бузилиши янгича қараш ва муносабатлар тизимининг юзага келиши тафаккур ва ижод одамларининг кўпчилигида фалсафа ҳамда санъатни ҳам янгилаш майлини юзага келтирди. Зеро, фалсафа ва санъат борасида шу вақтга қадар шаклланган ақидалар башариятнинг айна замондаги фикрий ва руҳий ҳолатларига мос келмай қолганди.

Модернистик санъат жаҳон уруши сабабли ижодкорларнинг одатий ўзанидан чиқариб юборилган тафаккури, тушкун кайфияти ҳамда умумий ижтимоий негизларнинг тушунарсизлиги аралашувидан юзага келди. Чунки кечагина ижодкорлар учун ғоят тушунарли ва тўлиқ изоҳлаш мумкин бўлган дунё бу даврга келиб бутунлай чигал ва тушунарсиз бўлиб қолган эди. Қандайдир номаълум куч ижодкорни қонга ботган одамлар тўдаси ва маънили йўсинда изоҳлаб бўлмайдиган тизгинсиз ҳодисалар ўпқонига улоқтириб юборгандай эди.

Модернчилар ўзгарган даврда яшаётган кишиларнинг янгиланган эстетик таъбига мувофиқ келадиган тамомила янги санъат ва адабиёт яратиш ниятида рационализм, нормативлик ҳамда гармонияга таянган ва борлиққа

боғланиб қолган мумтоз бадий-эстетик анъаналардан воз кечдилар.

Анъанавий санъат ва адабиётда қарор топган қарашлардан кескин фарқ қилароқ, бадий тасвирда ҳаётга мувофиқлик эмас, балки ҳар бир санъаткорнинг олами бошқаларга ўхшамаган тарзда индивидуал кўра билиши бош эстетик қадрият саналадиган бўлди. Чунки модернчи ижодкорлар шахсдан ташқарида ва ҳаммага тегишли универсал ҳақиқат бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблардилар. Бошқача айтганда, улар ҳақиқатнинг объективлигини инкор этишарди. Модернчилар ҳар бир шахснинг ўз алоҳида ҳақиқати бўлади деб ҳисоблардилар. Шунинг учун ҳам онг билан онгсизлик ҳамда уларнинг ўзаро муносабатлари тасвири модернчилар учун энг севимли ва доимий мавзуга айланди.

Модернчилар адабиёт тараққиётининг олдинги даврларида ижодкорлар назаридан бутунлай четда қолган, бошқалардан ажралиб турмайдиган ғоят оддий, кўпқатори ўртача одамларнинг ҳаёти ва ички дунёсини кўрсатишга айрича эътибор қаратдилар: модерн асарларда бундай шахсларнинг руҳиятидаги ғоят ички туйғулар, ўта нозик сезимлар майда икир-чикирларига қадар батафсил қаламга олина бошлади. Персонажлар ҳаёти ва руҳиятининг олдинлари тасвирлаш айб саналадиган хунук ва уятли жиҳатларига қадар авра-астари ағдариб кўрсатилиши қўллаб-қувватланди.

Модернчи ёзувчилар бадий тасвирга янгича кўриниш бериш, бир-бирига ўхшамайдиган одамлар руҳиятининг қайтарилмас манзарасини чизиш учун шакл, восита, усул, услуб устида адоқсиз ижодий тажрибалар ўтказишдан эринмадилар. Бундай ижодкорлар бош қаҳрамонни жамият қаршисида гангиб қолган ёхуд унга қарши ботиний ёхуд зоҳирий норозилиги бор шахс сифатида тасвирлаш борасида бир-бирига яқин позицияларда эдилар. Шафқатсиз борлиқ қаршисида ёлғиз ва ҳимоясиз қолган шахснинг туйғулар олами уни ўраб турган воқелик қарқини (суръати) босимида дош беролмаслиги оқибатида жамиятдан бегоналашиб абгор бўлишини тасвирлаш ғоят кенг ёйилди.

Ўзигача бўлган барча адабий йўналишлардан фарқли равишда айнан модернизм ўз эътиборини оддий одамнинг ички оламини тасвирлашга қаратди. Модернчи ижодкорлар инсонни ўраб турган воқелик ва ижтимоий муҳитни ё тасвирламасдилар ёхуд уни ўзларининг бадий ниятларига мос келадиган тарзда истаганча ўзгартириб кўрсатиш йўлидан боришарди. Бунда ҳаётини аниқликка амал қилмаслик, анахронизм, яъни макону замоннинг уйғунлаштирилмаслиги оддий ҳол саналарди.

Кўпчилик адабиёттанувчилар модерн адабиётни кишида қайғу, чорасизлик ва зулмат туйғуларини уйғотадиган бадий ҳодиса ҳисоблайдилар. Аслида бундай тасаввур уйғотадиган битиклар кўпинча тириклик моҳиятини тўла англаб етмоқчи бўлган ва бунга эришолмагани учун дунёи дун тартиботларидан норози ҳолатда юрадиган муаллифларнинг кайфиятлари натижаси ўлароқ юзага келган бўлади.

Модерн адабиётнинг ўзига хослиги, биринчи навбатда, олдин шаклланган адабий анъаналарда талаб қилинган каби бадий тасвирда *муаллиф ва ўқирман қарашларида уйғунлик, яқинлик бўлишига уринишдан* воз

кечишда намоён бўлади. Агар классик адабиёт босқичидаги бадиий тасвирнинг ҳаётга ўхшашлиги, воқелик ва одамлараро муносабатларни сабаб-оқибат боғланишлари оғушида кўрсатиш модернчи носирлар тарафидан рад этилган бўлса, модерн шеърятда қатъий поэтик тизим ва мавжуд ифодавий арсеналлар эркин шеърый шакл ҳамда ифода хилма-хиллиги томонидан инкор қилинди. Модернчи ёзувчилар олдинги бадиий кадрийатларни улоқтириб ташлаб, ўқувчиларни ҳам чуқур ўйланишга, ҳам қайсидир даражада муаллифга шерик бўлишга мажбур этадиган мураккаб ва янги адабий шакл ҳамда усуллар қўллашга уриндилар.

Модернчи адиблар бадиий асарлардаги воқеалар ривожини тасвирининг хронологик тартибдаги ифода йўсинини ҳам бузиб юбордилар. Кўпчилик модернистик асарларда тартиб билан кечадиган воқеалар эмас, балки одамнинг боши-кети йўқ ўй-хаёллари ва чигал кечинмалари оқими акс эттирилди. Туйғулар ва ўй-хаёллар кечими тасвири ҳам олдинги каби ички интизом билан эмас, балки бетартиб йўсинда ёпирилиб келадиган онг оқими тарзида бериладиган бўлди.

Классик адабиёт намуналарида олам ва унда содир бўлган ҳодисотларнинг муайян даражада тугалланган универсал образи яратилгани сабабли уларни реал борлиқнинг ўзига хос бадиий макети ўрнида қабул қилиш мумкин эди. Чиндан ҳам ҳар қандай алоҳида одам учун *хаос* (тартибсизлик) бўлиб кўринадиган борлиқ классик бадиий асарларда муайян бошланиш ва тугалланишга эга *космос* (тартиб) ҳолатига келтириб тасвирланарди. Модернизм эса очун ва унда умр кечираётган одам ҳаёти англаб етилиши ҳеч қачон мумкин бўлмайдиган доимий тартибсизликдан иборатдир ва ижодкорнинг вазифаси реал хаосдан сунъий равишда эстетик космос яратиш эмас, балки хаос ҳолатининг ўзини мавжудликнинг универсал шакли сифатида бадиий тасвирлаб бера олишдан иборат деб ҳисоблади.

Менчи (индивидуалист) якка шахс онги ҳамда руҳиятининг чексиз олам ва тартибсиз (хаотик) ҳаётдаги ўрни, қиммати нимадан иборат эканини тушуниш ҳамда тасвирлаш модерн адабиёт ва санъатнинг бош масаласи сифатида белгиланди. Модернчи санъаткорлар олам ва одамнинг мавжудлик табиати ушбу бош масаланинг мантиққа мувофиқ ечими бўлиши мумкин эмаслигини тақозо этгани сабаб уни ҳал қилишнинг мантиқдан ташқари иррационал йўли самаралироқ бўлади деб қарайдилар. Бошқача айтганда, модернчилар олам ва одамга доир ҳолатларни тушуниш ҳамда тасвирлашда рационал тафаккурнинг ижтимоий қолипга солинган совук, ҳиссиз ва зерикарли фикрлаш йўсинига индивидуал шахснинг онгости ва хаёлий бўлгани боис ғайриихтиёрий, иррационал ўйлаш тарзини қарши қўядилар.

Айни шу сабаб модернчи ижодкорлар ўз бадиий яратиларида турли мўъжиза, ривоят, сирли мифологик ҳодисалар тасвирдан мўл-кўл фойдаланишади. Таъкидлаш керакки, шу каби модернча ёндашувларда исломий Кунчиқиш адабий тажрибаларига бир қадар яқинлашув кўзга ташланади. Негаки, исломий-туркий халқлар ҳаётида ҳам, бадиий адабиётида ҳам азал-азалдан инсоний ақл билан изоҳлаш ва англаш мумкин

бўлавермайдиган илоҳий ҳолатлар тасвири ўта муҳим ўрин тутиб келган. Фақат биргина ва асосий фарқ шундаки, туркий-исломий мумтоз адабиёт намуналарида ақл билан изоҳлаш мушкул бўлган ғайбга доир тасвирлар мушкулотларнинг ечилиши ва қаҳрамонлар ишининг ўнгланишига хизмат қилса, модерн асарларда персонажлар қисматини янада оғирлаштириш, улар уриниб-суришиб топаётган йўлни йўқ қилишга қаратилган бўлади. Масалан, “Малика айёр” достонида Шозаргарнинг маҳбубасини олмага айлантириб тўрвасида, маҳбубаси эса дев ўйнашини игнага айлантириб, ёқасида олиб юрса, Назар Эшонкулнинг “Баҳовуддиннинг ити” ҳикоясида мунофиқ ва маънавиятсиз одамлар билан яшашдан қийналиб кетган овоз режиссёри итга айланиб, итлар орасида ҳаёт кечиришни маъқул кўради. “Алпомиш” достонида тошга чандиб боғлаб ташланган Қоражон Алпомишнинг пири Ражабхўжанинг руҳунати ёрдамида тутқунликдан халос бўлса, “Жараён” романидаги Йозеф К. ғайриихтиёрий тарзда ишга кетаётиб, суддан; судга кетаётиб, ибодатхонадан чиқиб қолаверади. Яъниким, фолклор ёхуд мумтоз адабиёт намуналарида мистик тасвирлар қаҳрамоннинг ҳолатини енгиллатишга хизмат қилса, модерн асарларда уларнинг қисматини оғирлаштиради. Айни шу мистик ҳолатлар тасвири акс этган ўринларда ҳамиша Яратганга ишониб, унга таваккал қилган ва бутун ихтиёрини берган мўмин билан Кунботишнинг ҳар бир қадамини ўз тафаккурига таяниб босмоқчи бўладиган ва шунга яраша натижага эришишни кутадиган одами руҳияти ва қисмати ўртасидаги кескин айирма намоён бўлади.

Ботиш адабиётида, айниқса, маърифатчилик давридан эътиборан, олам ва одамга доир барча ҳолату ҳодисаларни инсон ақли билан изоҳлаш мумкин ва лозим, одамнинг тафаккури ҳар қандай мушкулотни ечишга қодир деган қараш қарор топган эди. Д. Дефонинг “Робинзон Крузо”, Ж. Свифтнинг “Гулливернинг саёҳатлари”, Ж. Руссонинг “Эмил ёки тарбия”, “Янги Элоиза” сингари бир кўп асарларда фикр одами ўз йўлида дуч келадиган барча мушкулотларни бартараф қила олиши акс эттирилди. Адабиёт ривожининг романтизм, танқидий реализм ва реализм сингари босқичларида ҳам инсоният тақдирида тафаккур беқиёс катта ўрин тутиши тасвирга алоҳида эътибор берилди. Жуда кўпчилик ижодкорлар ҳар қандай жамиятни разолату ёвузликлардан айнан ақл қутқаришига ишонар эдилар ва бу инончларини бадий яратикларида акс эттирдилар. Шунингдек, адабиёт аҳлида ҳаётнинг бадий тасвирга тортилган қисми шартли бўлсада, бутунлик хусусиятига эга ҳолда акс эттирилиши керак деган қараш ҳоким эди.

Модернистик адабиёт бадий тасвирнинг маконий ва замоний доирасини чеклайдиган ана шу қарашларни инкор этиш орқали бадий адабиётнинг имконият кўкжияги (уфқи)ни янада кенгайтди. Яъни модерн адабиёт инсоният тафаккурининг юксалиши унга бахту саодат эмас, балки азобу укубат олиб келиши ҳам мумкинлигини конкрет инсоний тақдирлар мисолида кўрсатиб берди. Шунингдек, модернизм борлиқ ва ҳаётга ҳеч қандай тугалликка эга бўлмаган, сон-саноксиз умр ва тақдирларни ўз гумига тортиб кетаверадиган узлуксиз ва шиддатли оқим тарзида ёндашиш

тажрибасини бошлаб берди.

Модернчилар классик санъат асарларидаги барча таркибий тузилмаларни ислоҳ қилдилар. Бу ҳол ҳар қандай бадиий асарда муҳим ўрин тутадиган образларга характеристика беришнинг ўрни ва усулларидай масалада, айниқса, яққол намоён бўлади. Модернистик адабиётга персонажлар руҳиятидаги ўзгачаликнинг универсал тасвирини бериб ўтирмаслик ёки ўзига хос антипсихологизм хосдир. Яъни классик адабиётда одамга унинг руҳиятидаги муайян белгиларга таяниб, кейинги хатти-ҳаракатларини башорат қилиш мумкин бўлган яратик сифатида ёндашилди. Модерн адабиётда эса, одамни ҳар бир конкрет ҳолатда ўзгача руҳий жараёнлар оғушида бўладиган яратик сифатида тасвирлаш қарор топди. Негаки, модернизмда одамга программалаштириб қўйилган механизм сифатида қаралмайди, балки унинг онгости ёхуд онгдан ташқаридаги қандайдир импульслар таъсирида ҳам иш кўриши мумкин бўлган мураккаб яратик экани кўзда тутилади. Модернчилар одамнинг ҳолатига доир барча ўринларда сабаб-оқибат муносабатларига риоя этувчи детерминистик ёндашувга қарама-қарши ўлароқ, адабий тимсолларга ижтимоий тавсиф бериш ёки уларнинг руҳий ҳолатлари сабабларини уларнинг ўзидан ташқаридаги омиллар билан изоҳлаш адабиётнинг рационал фанлар билан келишуви оқибатидир ва айтиш мумкин бу боис ғайриинсонийдир деб ҳисоблайдилар.

Модернчилар томонидан севиб тасвирланадиган тимсоллар: Кафканинг “Эврилиши”даги хизматчи Грегор Замза, Жойснинг “Улисс”идаги маклер Блум, Камюнинг “Бегона”сидаги клерк Мерсо сингари фавкулудда ёрқин хислатларга эга бўлмаган “кичик одам”лардир. Улар – интеллект ё эътиқод кучи, ёки характер хусусияти билан ташқаридан бўладиган зуғумларга етарлича қаршилиқ кўрсата олмайдиган кимсалар. Бу образлар адабиёттанувчилар айтадиган “қаҳрамонлар” эмас, балки айнан қаҳрамон бўлмаган ва бўлолмайдиган кўпқатори оддий одамлардан чиққан адабий персонажлардир, холос. Оила, давлат, жамият, ишхона улар учун ҳеч қачон англаб бўлмайдиган бегона, ҳатто, душманларча муносабатда бўладиган ижтимоий институтлардир.

Адабий персонажга модернистик ёндашув баён йўсинининг макон ва замон жиҳатдан изчиллиги ва воқеаларнинг хроникал кетма-кетликда тасвирланиши шартлиги талабига ҳам барҳам беради. Модерн ижодкорлар баённинг ички ва ташқи ритмини бир-биридан ажратиш, бадиий ҳамда бирламчи реал замон ўртасидаги фарқни ўзаро яқинлаштириб бўлмайдиган даражада чуқурлаштириб юбордилар. Бирламчи реал вақт бу тарихий замондир. Тарих англамсиз ва одамларга ўз мавжудлик сирини очмайдиган ҳодиса экани сабаб модерн ёзувчиларнинг қаҳрамонлари тарихий замонда яшамайдилар ёки яшай олмайдилар. Улар кўпроқ ўтмиш ва ҳозир ёнма-ён бўлган ҳамда келажакдан ажратиш мумкин бўлмаган ўзига хос шартли хаёлий замонда ҳаёт кечирадилар. Модернистик асарларда нимаки тасвирланган бўлса, у ҳамisha содир бўлган ва ҳеч қачон содир бўлмаган; ҳамма ерда юз берган ва ҳеч қаерда юз бермаган ҳодисалардир дейиш

мумкин.

Модернизм бадий адабиёт ихтиёридаги тасвирий воситалар тизимини ҳам тубдан янгилашга уринди. Адабиётнинг ифодавий уфқини кенгайтирган, одамни идрок этиш ва тасвирлаш маромини тамомила янгиллаган “онг оқими” унинг асосий кашфиётидир. Модернизм бадий асарнинг маконий ва замоний чегараларини хаёл етмас даражада кенгайтди. Агар олдинлари бадий асарларда бир-икки, ошиб борса, уч-тўрт сюжет чизиғи тасвирланган бўлса, модерн яратикларда кўплаб сюжет чизикларининг ўзаро бирлашуви, кесишуви, қоришиб-чатишуви, айрилуви, йўқолиб кетуви тасвирланаверадиган бўлди.

Модернистик асарларда қаҳрамоннинг ички монологи, унинг ўйлари, изтироблари тасвирининг мавқеи мисли кўрилмаган даражада ўсганлиги бадий яратикларда муаллиф нуқтаи назари ва нутқининг аҳамияти пасайишига олиб келди. Модернистик адабиёт учун ҳаёт ҳақиқати ва анъаналарга мувофиқ амалга оширилган тасвирга нисбатан олам ҳамда одамни ўз хоҳишига мувофиқ тарзда тасвирлай оладиган санъаткорнинг эркин назари устувор ҳисобланади. Муаллифнинг нимани назарда тутгани эмас, битганида нималар тасвирлангани муҳим саналади.

Санъатнинг ижтимоий, сиёсий, диний, мафкуравий каби турли нобадий бўғовлардан устун турадиган эркин ва озод ҳодиса эканига устуворлик берадиган эстетик стратегияга таяниш модернистик йўналишнинг асосий белгиси саналади. Модернизмда классик санъатдаги миметик (тақлид) принципдан бутунлай воз кечилиб, бадий мазмундан кўра шаклга бирламчи аҳамият қаратилди, шаклнинг ўзига мазмундан асло кам бўлмаган моҳият тарзида ёндашиладиган бўлди. Натижада, бадий яратикнинг кўриладиган (визуал) ҳамда эшитиладиган (аудиал) жиҳатлари мутлақлаштирилиб, у бошқа эстетик ҳодисалар томонидан кўллаб-қувватланишга эҳтиёж сезмайдиган, ўз борлигини ўзи оқлайдиган тамомила бетақрор бадий-эстетик борлиқ тарзида тақдим этиладиган бўлди.

Модернизмда юзага келтирилган бадий яратикларнинг адабий тур ва жанрлар борасидаги одатий қолипларига мувофиқ келишига кўпда эътибор қилинмайди. Бунда санъат билан борлиқ ўртасидаги чегара бузилиб, ўқирманни эстетик истеъмолчидан ижодий кечимнинг иштирокчисига айлантиришга уринилади. Модернизмда адабиёт ва санъат зиммасига ортикча ноэстетик юк ортиш кўзда тутилмайди. Бу қарашга кўра ёзувчи ва бадий асар ҳеч кимнинг олдида бурчли ҳам, ҳеч кимга хизмат қилишга мажбур ҳам эмас. Бу хил ёндашув модерн ва постмодерн йўналишлардаги асарлари билан ном қозонган ҳамда постмодернизмнинг назарий асосини яратган италиялик адиб Умберто Эко 1980 йилда билдирган фикрда яққол кўзга ташланади: **“...фақат замонни ҳисобга олиб ва дунёни ўзгартириш мўлжалли билангина ёзиш мумкин деган қараш мавжуд эди. Ўн йилдирки, ёзувчи шахсининг эрки борлиги ҳамда азбаройи яратиш кечимига муҳаббат туфайли ҳам асар ёзса бўлишига кўпчилик кўникиб қолди”**¹².

¹² Умберто Эко “Имя розы”. –Москва. Издательство АНК, 1996. 7-с.

Модернизмга қадар бадий адабиётга жамиятни ўзгартириш, даврни яхшилаш, одамларнинг ҳаётини тўғри йўлга солиш сингари буюк миссияни бажариши лозим бўлган ҳодиса тарзида қараб келинади. Айниқса, бизда адабиёт “адаб”дан олинган ва у, албатта, ўқирманга одоб ўргатиши керак деган ёндашув ҳукмрон эди (бу қараш ҳозирда ҳам ўз мавқеини бергани йўқ). Бунга терс ўлароқ, модернистлар ёзувчи ҳам кўп қатори хом сут эмган банда ва у ўз битикларини юқоридагидай оламшумул мақсадларни кўзда тутиб ўтирмай, шунчаки ўзининг ёзишга бўлган ички эҳтиёжини қондириш учун ҳам яратиши мумкин деган қарашга таянадилар.

Модернизмда бадий ижод турли даражадаги ижтимоий муаммоларни кўтариш ва ҳал этиш учун эмас, балки, аввало, санъаткорнинг ёзиш кечимининг ўзидан баҳра олиб, ички безовталиқдан халос бўлиши, иккинчидан, дунёга келган асарнинг рецепиент (ўқирман, истемолчи)га завқ берадиган гедонистик функцияни бажара олиши ижодкорнинг асосий вазифаси ҳисобланади. “Санъат санъат учун” деган қараш ҳам айнан шу ёндашувдан сувланади. Модернизмда санъат асари яратилишининг ўзи муҳимдир, ундан муайян маъно келтириб чиқариш ёки чиқармаслик ўқирманнинг таъби ва интеллектуал даражасига боғлиқдир деб қаралади.

Модернизмнинг, биринчи навбатда, илмий нуқтаи назар, фалсафа ва психология экани, санъатдаги турли кўринишлар модернистик қарашлар тизимининг амалда намоён бўлиши эканини кўзда тутиш уни тушуниш сари йўл очади. Кўпчилик ўзбек олимлари ва ижодкорларида шаклий-мундарижавий жабҳадаги ҳар қандай янгиликни модернизм ҳисоблашга мойил ёндашув қарор топганки, буни асло тўғри деб бўлмади. Модернизм узоқ вақт давомида маърифат юксалиши, илм-фан ва техника тараққиёти инсоннинг ҳаётини фаровонлаштириб, одамнинг табиатига эзгулик бағишлашига ишонган Кунботиш ойдинларининг фан-техника ривожининг инсоният бошига солган даҳшатли фожиаларидан воқиф бўлгандан кейин пир бўлган ҳафсаласи, синган кўнгли ва умидсизликка тушган тафаккури маҳсулидир.

Эзгулик, олижанобликнинг ёмонлик ва ёвузлик томонидан жаҳоний миқёсда маҳв этилиши ижодкор кишиларда қадриятларга муносабатни ўзгартириш зарур деган фикрни келтириб чиқарди. Бунда инсоннинг ўзи бош қадрият экани, у ҳеч ким ва ҳеч нарса олдида бурчли бўлмаслиги, ўз кўнгил майли ва хоҳиш-истакларигагина бўйсуниб яшаши мақсадга мувофиқ деган тўхтаб устувор бўлади. Модернизмда ҳар бир одамга қайтарилмас алоҳида яратилган сифатида қаралади ҳар қандай одам ҳам одамдир ва унинг атрофидаги табиий ҳамда ижтимоий борлиқ унинг истагу манфаатларига мувофиқ бўлиши керак деган қарашга асосланган менчилик фалсафасига таянилади.

Олами сағир бўлмиш инсон ақлининг олами кабир саналмиш ўн саккиз минг оламдаги хаотик ҳодисаларни тўлиқ идрок қилиши, беҳато изоҳлаши ва эртага нима бўлишини башорат қила билмаслиги модернизмда тартибсиз дунёни тушуниш мумкин эмас, бинобарин, олам ва одамга тегишли ҳодисаю ҳолатларни бошу охири бор мавжудлик сифатида кўрсатиш

сунъийликдир деган тўхтамни юзага келтирди.

Фрейд томонидан илгари сурилган онг оқими тушунчаси инсоннинг нафақат ижтимоий турмуши, балки ақлий фаолияти ҳам хаосдан иборатдир деган қарашнинг қарор топишига хизмат қилди. Бу таълимот таъсирида жуда катта кўпчиликда инсонни ҳаракатлантирадиган ёлғизгина омил либидо, яъни хирсий майлдир, одам умри давомида нималарни ўйлар, сўйлар ёки қилар экан аслида, эҳтимол, ўзи ҳам билмаган ҳолда хирсий майллар етовида юрган, ўша майллар истагини бажараётган бўлади деган тўхтам шаклланди. Ўз навбатида бу қараш инсонга ижтимоий-биологик жиҳатдан маъқул бўлган барча нарса тўғридир ва одам ўзига мақбул бўлган бирор нарсадан уялмаслиги, хижолат чекмаслиги керак тарзидаги ёндашувни юзага келтирди. Модернизмда яланғоч тасвирлар кўпайиши, эротик сахналар бадиий тасвир объектига айланишининг сабаби шунда.

Бундай ёндашув, айримлар айтаётганидек, инсониятнинг ахлоқини бузиб юбориш ниятида атай ўйлаб топилмади, балки инсон эркини ҳар қандай чеклаш зулмдир, инсонга маъқул ҳар қандай тутум эса ахлоқийдир деган максималистик қараш туфайли дунёга келди. Бундай ёндашувнинг юзага келишига сабаб менчилик фалсафасига кўра, индивиднинг истакларига ўтказилган ҳар қандай зуғум зулмдир, ҳар бир одам бетакрор бўлгани учун ҳам шахснинг хоҳишларини ҳар қандай қолипга солиш унга қилинган зўрлик бўлади. Бу фалсафа назарида, ҳатто, ахлоқ ҳам, жамиятда ўрнатилган маънавий нормалар ҳам инсон шахсига қилинган зўрликдан бошқа нарса эмас. Индивидга маъқул кўринган ҳар қандай тутум ахлоқий бўлиб, шахс истагининг ҳар қандай чекланиши зулмдир.

Шу хилдаги қарашлар тизими модернизм фалсафасини, бу фалсафага эътиқод қўйиш эса модернистик санъату адабиётни юзага келтирди. Кўриниб турибдики, у адабиёт ва санъатдаги шаклий тажрибалардангина иборат эмас, балки асосан олам моҳиятини англаш йўлидаги фалсафий-руҳоний изланишлар натижасидир. Шу изланишларга мувофиқ олам ва одамга ўзгача кўз билан қараш, ўзгача кўрилганларни ўзига хос йўсинда изоҳлаш ва тасвирлашнинг тамойил ҳамда тизимлари юзага келди. Умумлаштириб айтганда, модернизмни инсоннинг Аллоҳ ва У яратган оламни тушуниш ҳамда изоҳлашдаги табиий ожизлигига қилган исёни натижасидир дейиш мумкин. Ислолда илоҳий тартиботга қилинган ҳар қандай исён куфрдир. Одам тафаккури кучига ортикча баҳо бериш инсонда кибр пайдо қилиб, уни куфрга етаклайдиган асосий омил ўлароқ ёзғиришга лойиқдир. Айни вақтда қандайлигидан қатъи назар модернизм фалсафа, санъат ва адабиётда анча чуқур томир отган ҳодиса, бинобарин, илмнинг вазифаси ана шу ҳодиса моҳиятини тўғри изоҳлашдан иборат.

Миллат тараққиётининг муайян давридан эътиборан ўзбек санъат ва адабиётида ҳам модернистик ёндашувлар бўй кўрсата бошлади. Шунини айтиш керакки, ўзбек модернизми бир қатор ўзига хосликларга эгадир. Эътибор қилинган бўлса, ушбу мақоланинг бошида **“Модернизм ўзининг илмий-назарий асоси сифатида Ф. Ницшеннинг менчилик (индивидуалистик) фалсафасига таянган бўлса, бадиий ижод**

моҳиятини тушуниш ва изоҳлашда 3. Фрейднинг психоаналитик қарашиларига суянади”,- дейилган эди. Ўзбек модернизмининг ўзига хослиги айти шу ҳал қилувчи икки жиҳатга муносабатнинг бошқача эканлигида намоён бўлади. Яъни ҳар қандай ўзбек санъаткори шахс билан жамиятни бир-бирига мутлақ ва келиштириб бўлмас қарама-қарши бўлган ҳодисалар тарзида қарамайди. Шунингдек, ўзбек реал борлиққа шахсни маҳв этишгагина хизмат қиладиган мавжудлик сифатида ёндашмайди. Ўзбек ижодкори минглаб йиллик этно-генетик хусусиятларига кўра ва эътиқод жиҳатидан мўмин бўлгани сабаб, у одам деб аталмиш яратилганининг тафаккури қанчалик ривожланган бўлмасин, унинг маънавияти нечоғлик камолотга эришмасин, олам ҳодисалари моҳиятини ҳеч қачон тўлиқ англаб етолмаслигини билади. Шунингдек, қанчалик уринмасин, одамнинг тўла мукамал бўлолмаслиги ва одамийликнинг энг муҳим белгиси унинг борлиги ўзга инсонларнинг мавжудлигига ҳалал бермасликда экани ўзбек учун табиий ҳисобланади.

Кўпчилик ўзбеклар Яратган амридан ташқари тикан ҳам кирмаслигига ишонади ва умри давомида шунга кўникиб боради. Унинг эътиқодидаги қарашлар тизими шунга мутаносиб тарзда шаклланади. Худди шу жиҳатлар ўзбек миллати фалсафий қарашлар тизимида модернистик ёндашув етакчи бўлолмаслигини келтириб чиқаради.

Кунботишликлар эса оламда тасодиф борлигига ишонишади. Муайян ҳозирликлар билан ўша тасодифларнинг олдини олиш ёки унинг таъсир кучини камайтириш мумкин деб ҳисоблашади. Уларнинг, ҳатто, қиёмат қоимдан четда қолиш мумкин деб ўйлашлари 2012 йил 21 декабрда юз бериши кутилган “апокалипсис”га муносабатда яққол намоён бўлди. Айримларнинг ғорга, баъзиларнинг ертўлаларга, кимларнингдир ерости йўлакларига кириб жон сақламоқчи бўлганликларидан уларнинг илоҳий кудрат борасидаги тушунчалари даражаси аёнлашди. Мусулмон дунёсида эса, аввало, бундай “аниқ”ликка мутлақо ишонилмади. Иккинчидан, кимнингдир қиёматдан четда қолиши мумкинлигидай мантиқсизлик хаёлга ҳам келтирилмади. Тўғри, ўзбеклар орасида ҳам тамомила кунботишча ўйлайдиган ижодкор шахслар бўлиши мумкин. Аммо улар ҳеч қачон бутун бир фалсафий-эстетик йўналиш миқёсига чиқа олмайдилар.

Айтилган сабабларга кўра ўзбек адабиёти ҳамда санъатида модернизм олам ва одамга тегишли ҳодисаю ҳолатларни изоҳлашда олдин мавжуд бўлган қарашларни инкор этишга хизмат қиладиган фалсафий таълимот тарзида эмас, балки бу ҳодисаю ҳолатларни кўриш ва бадий акс эттиришнинг бир қадар ўзгачалигида намоён бўлади. Шу туфайли ўзбек модернизмини Кунботиш модернизмидан фарқли ўлароқ, олам тартиботи ва унинг Яратувчисига ижодий исён натижаси эмас, балки айти шу ижодкор шахсда кечаётган инжа руҳий-интеллектуал ҳолатнинг ифодаси тарзида юзага келган ҳолатдир дейиш тўғрироқ бўлади. Модернча ёзаётган ўзбек санъаткорлари мумтоз тажрибаларга таянган ҳолда модернизмнинг фалсафий постулатларига эмас, балки кўпроқ ифода йўсинидаги инжалик ва кутилмаганликка эътибор қаратишяпти.

Негадир, ўзбек ойдинлари орасида модернизмга истеъдодсизликни яшириш воситаси деб қараш анча кенг ёйилган. Ҳолбуки, айнан модернизм бадиий адабиётни истеъдодсизлик ва қолипдан халос этиш мақсадида юзага келган ҳодисадир. Айнан модернизм бадиий яратик мавзу долзарблиги, фикр янгилиги, ифоданинг тушунарлилиги сингари ташқи белгилар сабабли эмас, балки чиндан ҳам бетакрор ва оригинал битилгани учунгина ўқилиши керак деб ҳисоблайди.

Шунингдек, ижодкор ва синчи-адабиёттанувчилар орасида модернизмга оммавий маданиятнинг ёйилиши ва миллий диднинг пасайишига сабаб бўладиган фалсафий-эстетик ҳодиса тарзида қараш ҳам бир қадар тарқалган. Аслида айнан модернизм чинакам бадиий ижод ҳеч қачон оммавий бўлмаган ва бўлмаслиги ҳам керак деган қараш натижаси ўлароқ юзага келган. Модернистик санъатнинг ўнлаб оқимларидан бирортаси бадиий ижод жараёни ва бу кечим маҳсулининг оммавий бўлишини талаб қилмайди. Модернизм узоқ йиллар давомида айнан оммавий бўлмагани, кўпчилик томонидан тушунилмагани учун танқид қилиб келинди. Ҳатто, бугунги кунда ҳам модерн йўналишидаги битикларнинг кенг омма орасида ёйилмаётганлиги, у ҳамиша ўзининг хос ўқирманларини кўзда тутиши маълум-ку?!

Модернизм ўзининг барча турли-туман кўринишларида реал борлиқдан юксак мавжудлик ёки онгости макони сингари ҳодисаларни билиб олиш ва татбиқ этишга интилади. У асл ҳақиқат, ҳаётнинг моҳияти айнан ўша реал борлиқдан юксак мавжудликда яширинган деб ҳисоблайди. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, гарчи, модернизм бадиий тилга кўп ўзгачаликлар киритган, тасвирий ифода борасида жиддий ислохотлар қилган бўлсада, мавжуд бадиий тилни мутлақо инкор этмайди. Лекин у бадиий асар тили шахснинг онгли, онг ости ва онг оқими таъсиридаги руҳий ҳолатини ифодалайдиган бўлиши керак деб ҳисоблайди.

Ўзбек адабиёттанувчилигида модернизм ҳодисаси ва шу йўналишда битилган асарларга муносабат ҳам ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтмоқда дейиш мумкин. Кейинги ярим аср мобайнида модернизм *“Бу адабий оқим халққа ёт бўлган мазмунсиз санъатни тарғиб этиш, мистикани, фаҳшликни қуйлаш, адабий формаларнинг ташқи безакларига берилиб кетиш каби буржуа адабиётига хос хусусиятлар билан характерланади”*¹³ йўсинидаги сиёсийнамо айбловдан *“...объектив воқеликнинг тасвири ўрнига унинг ижодкор тасаввуридаги бадиий моделини яратишни мақсад қилади. Яъни ...воқеликни акс эттириш эмас, ижодкорнинг ўз-ўзини ифодалаши устувор аҳамият касб этади. Ижодда субъективликнинг олдинги ўринга чиқарилиши мантиқий билишдан интуитив билишнинг юқори қўйилиши, инсон ички оламида кечувчи тизгинсиз эврилишларга айрича эътибор берилиши, ижодкор шахс тахайюли ва у акс эттирган воқеликнинг бетакрор ҳодиса сифатида тушунилиши, ўз ўй-ҳисларини ҳеч қандай (маънавий, ахлоқий,*

¹³ Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Т.: “Ўқитувчи”, 1967. 53- бет.

*сийсий ва ҳ.) чекловларсиз ифодаланиши ҳуқуқининг эътироф этилиши модернизмга хос хусусиятлардандир*¹⁴ тарзидаги илмий эътироф даражасига ўсиб етилди.

Гарчи, бугунги кунда ҳам *“Модернизм – ашаддий нигилист, ҳеч қандай қонун-қоидани, ақидани, жамоани ва жамиятни тан олмайди. Ҳеч нарсага ишонмайди, бунинг устига беҳаё, сурбет. Диққатини зоявий мазмунга эмас, асосан шаклга, мавҳум шаклбозликка қаратади. Символизм, импрессионизм, сюрреализм, модерн, экспрессионизм деганлари ҳам модернизмнинг турли тармоқларидир. Барчаси реализмга қарши, барчасига тушқунлик хос*¹⁵” тарзидаги ҳамда модернистик йўналиш ўзбек адабиёти учун мутлақо бегона, миллий адабиётимизда бу йўлда яратилган бирорта ҳам асар йўқ, у айрим ижодкорларнинг ўз истеъдодсизликларини яшириш воситасидан бошқа нарса эмас қабилдаги ёндашувлар мавжуд бўлсада¹⁶, адабиёт жабҳасида юз бераётган ўзгаришларга соғлом ва холис назар билан қарайдиган кўпчилик мутахассислар томонидан *“Модернизм ҳаётни юзаки, натуралистик ...қолида тасвирлашдан кўра воқеа-ҳодисаларнинг фалсафий моҳиятини очиш, ички жараённи ёритишни афзал билган адабий оқим*¹⁷” экани қайд этилмоқда. Айни вақтда, ҳозирга қадар ҳам модерн йўналишнинг моҳиятини *“...модернизм танқидий реализм, хусусан, социалистик реализм ақидаларига қарши турган адабий оқим бўлиб, асрнинг олтинчи йилларида ўз умрини яшаб бўлди ва ўрнини постмодернизм деб аталувчи янги оқимга бўшатиб берди*¹⁸” тарзида бироз шошқалоқлик билан изоҳлашга уринишлар барҳам топгани йўқ.

Миллий адабиёттанув илмида модернизмни фақат турли шаклий изланишларни амалга оширишдангина иборат кечим тарзида тушуниш ҳам кенг ёйилган. Бунга кўра, бадий ифодада мавжуд анъаналардан ҳар қандай чекинишга модернизмнинг юзага келиши тарзида қаралади. Умуман олганда, анча пухта ёзилган бир мақоладаги: *“Салим Ашур ижодида шаклий, мантиқий тажрибалар, яъни модерн шеърлар салмоқли ўрин тутлади. Айни пайтда шаклбозликка, экспериментларга маҳлиё бўлиб, шеърнинг асосий шартини – тирик қалбнинг тирик туйғуларини четлаб ўтмайди*¹⁹,- шаклидаги қарашлар битилгани фикримизнинг асосидир. Модернизмдай серқирра ва мураккаб эстетик ҳодисани фақат шаклий изланишлар тарзидагина жўн изоҳлаш ҳолатларига кўплаб мисоллар кўплаб келтириш мумкин.

Модернистик адабиётга ёндашувлар тизимидаги бундай хилма-хилликка табиий ҳолат сифатида қараш лозим. Негаки, жараённинг ўзи ҳали

¹⁴ Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: “Akademnashr”, 2010. 177- бет.

¹⁵ Сулаймон Раҳмон. Асқад Мухтор. Эссе. 15- бет.

¹⁶ Саримсоқов Б. Абсурд маънисизликдир. “Ўз АС” газетаси 2002 йил 2 июн; Сувон Мели. Асл адабиёт – эзуликка хизмат. “ЎзАС” газетаси 2002.

¹⁷ Салаев Ф., Қурбонниёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. –Т.: “Янги асп авлоди”, 2010. 136- бет.

¹⁸ Холбеков М. XX асп модерн адабиёти манзаралари. –Т.: “Mumtoz so’z”, 2012. 9- бет.

¹⁹ Пиримқулов А. Навқирон шоирнинг янгрққ сози. // “Ёшлик” журнали. 2014 йил 4- сон. 42- бет.

тўхтагани йўқ, модернизмга мансуб санъат ва адабиёт намуналари ҳамон яратилмоқда. Тўхтамаган кечим борасидаги тўхтамаган ҳам хилма-хил бўлиши табиий. Шунга таянган ҳолда бадиий ижодда пайдо бўлган бирор йўналиш, жумладан, модернизм ҳам изсиз йўқолиб кетмайди, инсониятнинг бадиий диди такомиллашиб боргани сари ижод кечими ва унинг йўналишлари ҳам борган сари турфалашиб бораверадики, бунга кўникиш керак бўлади.

Ўзбек модернизмга хос хусусиятлар фақат конкрет асарлар таҳлили амалга оширилгандагина яққол юзага чиқиши мумкинлигини кўзда тутиб, қуйида шу адабий йўналишда яратилган баъзи асарларнинг филологик таҳлилидан намуналар берилади.

* * *

Модерн адабиётнинг эстетик қиммати борлиги ва унинг чоғдошларимиз маънавиятини шакллантиришдаги аҳамияти тўғрисидаги кузатишларимиз қуруқ мулоҳазалардангина иборат бўлиб қолмаслиги учун айрим модерн асарларни таҳлил қилиб кўриш мақсадга мувофиқ бўлади. Бугунги ўзбек модерн шеърининг таниқли вакили Фахриёрнинг асарларини таҳлил қилиш миллий модерн адабиётнинг моҳияти борасида тасаввур уйғотишга етарлича асос беради.

Бугун инсоният исеъмомлчиға айланиб, тириклик савдоға қўйилган, умр бозорға чиқарилган, энг муқаддас инсоний туйғулардан тортиб оддий ашёларгача товарға айлантирилиб олиб-сотилаётган бир шароитда одамни атрофға эмас, ўз шахсига қаратадиган, ўзига бўлгандаям сиртига эмас, кўкрак қафасини ёриб, ичкарига киришга ундайдиган адабиётга кучли эҳтиёж пайдо бўлади. Жамият аъзоларининг асл одамий сезимлардан тамомила айрилиб қолмаган қисми ана шу эҳтиёжмандлар лашкарини ташкил этади. Бу эҳтиёжмандлар жамоасининг борлиги жамиятнинг потенциал имкониятини билдирса, бундай қатламнинг тобора кўпайиб бораётгани миллатнинг ижтимоий соғломлашувидан далолат беради. Демак, ана шу ижтимоий-руҳоний ҳолатнинг ифодаси ўлароқ юзага келган модерн адабиёт миллат бадиий дидининг бузилишидан эмас, аксинча, унинг нозиклашувидан далолатдир.

Асл шеър одамнинг ичида бўлаётган долғали талотумлар, омонсиз жангларни кўрсатиш орқали унинг кўнглидан туйғусизлик зангини кетказиб, юракка тоза эпкин олиб киради. Бу билан ҳам қаноатланмай, ўша эпкинни булутга, булутни ёмғирга айлантиради ва юрак деб аталмиш чегарасиз ҳамда ҳимоясиз мулкни эзгулик ёмғирлари билан ювиб, ундаги манфаат кирларини, лоқайдлик музларини эритади. Маълумки, инсоннинг бахти ўткинчи, ўксизлиги эса доимийдир:

Юрак инграр чорасиз

Чатнаб ётар музлиги,

На адоқ бор, на хулоса

Азоб узлуксизлиги.

Бу шеър ҳар бир ўйчил шеърхонга ўз юрагидаги музлик миқёсини туйиш имконини беради. Буни туймоқ билмоққа, билмоқ эса, муздан қутулмоққа олиб келиши мумкин. Шоир юрак ҳолатидан шунчаки ахборот бермагани каби, чақириқ ҳам ташламайди. Одамни ўз кўнгли хусусида ўйга толдиради. Бундай самарага эришиш учун шоир ғоятда чигал, ўта мавҳум туйғуларни туйимли қилиб моддийлаштиради. Инграётган чорасиз юрак кенгликларида чатнаб ётган музлик тасвири ўқирманга ўз кўнгил ҳолатини тасаввур қилиш имконини беради.

Фахриёрнинг шеърларини ўқиш ҳам, уқиш ҳам, таъсирланиш ҳам осон эмас. Лекин унинг битганлари миллий шеърятимиз тараққиётининг шундай даражасидирки, уни билмаслик киши эстетик ва маънавий қиёфасининг кемтиклигидан далолат бўлади. Шунинг учун ҳам бугунги оидин ўзбек Фахриёр асарларини ўқиш, ўрганиш ва таҳлил қилишга эҳтиёж сезади.

Фахриёр руҳий ҳолатлар мураккаблигини ўта нозик ҳис қилади ва ғоят ингичка тасвирлай билади. Шоирнинг “Суйгулим...” тарзида бошланадиган шеърида у билан дардланган киши дунёсини остин-устун қилиб юборишга қодир севги деб аталмиш муқаддас туйғунинг қутилмаган қирралари сўз ўйинлари воситасида эса қоладиган йўсинда акс эттирилган. Шеърдаги сўзларгина эмас, балки ҳар бир товуш ва тиниш белгиларига ҳам алоҳида эътибор берилсагина битикнинг поэтик жозибасини ҳис этиб, ундан кучли таъсирланиш мумкин бўлади. Шундагина шеърнинг: “*Суйгулим, суй, гулим, суйгу лим*” мисраси билан бошланиши тасодифий эмаслигини пайқаб, шаклан бир сўзнинг шу тарзда турланиб, турфа ҳаётий ва бадий маъноларни юзага келтираётганига эътибор қилинади.

Юракнинг ҳосиласи бўлган муҳаббат одамнинг, аввало, кўзида зоҳир бўлишини ўйлаган ўқирмангина шеърнинг илк бандидаги “**юракларим кўзимдан тошар**” ифодаси моҳиятини тўла англай олади. Кўнгил истагини бажаролмаган афтода ошиқ ва бунга имкон бермаган маъшуқа руҳий ҳолати шеърда бирваракайига: “**Мени енгиб бормоқда ўлим, сени эса қийнайди яшаиш**” тарзида тасвир этилган. Шоирнинг ҳам иккиланиб, ҳам зидланган андуҳи сабабини англашга уриниш ўқирман сезимларини ингичкалаштиради, унинг туйғуларини юксалтиради. “Мен”нинг ўлимга енгилиб бораётганидан ёзғириши осон тушунилади, лекин “сен”нинг яшашдан қийналиши сабабини илғаш учун фикр учқурлигидан ташқари, хиссиёт тозалиги ҳам керак бўлади.

Шеърхон: “**Куймоқ бўлди менинг насибам, бахтиёрлик - сенинг қисматинг**” сатрлари англаган ҳолат олдинги мисралардан келиб чиқадиган мазмунга боғлай билинса, қаҳрамон руҳияти яқиндан ҳис этилади. Ифодаланаётган туйғуни жилолантириш борасида Фахриёрнинг маҳорати шунда намоён бўладики, у сўзлар ташийдиган одатий маъноларни тубдан ўзгартириб юбориб, уларга тамомила янги маъно ва сезимлар юклай олади. Одатда, ижобий маъно ташийдиган “насиба” сўзи ўз-ўзидан насибадор одамнинг мамнунлигини ҳам ифода этарди. Шеърда эса шоир бу сўзга салбий маъно оттенкаси юклаб, қуйиш ҳолати билан боғлайди.

“Қисмат” сўзи зимнида эса, табиий равишда, чорасизлик, маҳкумлик маънолари ҳам бўларди. Фахриёрнинг шеърида қисмат бахтиёрлик билан боғланиб, ифодага ўзгача бир рангинлик беради. Муҳими, бунда ифодагина ўзгариб қолмай, мазмун ҳам теранлашади.

Шеърдан: “*Сен-чи ётсан. Бахтнинг аёли*” тарзида телеграф йўсинида чиқарилган хулоса ўқувчини ҳаётини вазият ва инсоний муносабатларнинг нақадар чигал экани ҳақида жиддий мулоҳаза юритишга ундайди. Шеърнинг сўнгги бандидаги мисраларга оғир инсоний изтироб яширинганини пайқаш киши туйғуларини юксалтиради:

Юракларим кўзимдан тошар,
қисмат бўлди кўзлар қароси.
Қошлар аро айрилиқ яшар.

Бу ўринда сатрлардан чиқадиган мазмунни англашгина етарли эмас. Чунки умумий маънодан ҳам кўра айнан ифодадаги инжалик шеър мазмунини теранлаштирган ва айнан шу ўринларда модернча поэтик тафаккур йўсинидаги ўзига хослик ёрқин намоён бўлган. “*Қисмат бўлди кўзлар қароси*” сатри орқали “менинг қисматим сенинг кўзингдай қора бўлди” тарзидаги ҳасрат билан бирга ёр кўзининг қоралигига ҳам нозик ишора бор. Лекин бу – муҳими эмас. Негаки, мисрада ҳали оқибат ҳақидаги ахборотгина айтилган. Сабабнинг кутилмаган сеҳрли ифодаси “*Қошлар аро айрилиқ яшар*” сатрида бўлиб, у: “Бизнинг қисматимизда абадий айрилиқ бор, икки қош бир-бирига қўшилолмагани сингари биз ҳам мангу айрилиққа маҳкуммиз” йўсинидаги андуҳни акс эттиради.

Фахриёрнинг “Бўғзимдан сирқирар товуш – қон” қатори билан бошланадиган шеърида ишқ йўлида юраги лахта қонга айланган ошиқ изтироблари акс этган. Шоир шеърда туйғуларнинг шунчаки тасвирини бермайди. Бунинг учун ҳам у илкинчи мисрадаёқ ўз ҳолатини фавқулодда йўсинда ифодалайди. Бундай муқаддима ўқувчини беихтиёр хушёр торттириб, товушнинг қонлиги, овознинг “хирқираш” ўрнига “сирқираш”и сабаби ҳақида ўйлашга мажбур этади. Шеърда шунчаки ахборот йўқ, унда дардли юрак зарблари акс этган. Ишққа мубталолик сабаб ошиқ вужудининг барча мучалари юракка айланган. Ҳижрон азоби бу юракни зардобу қонга тўлдирган. Маълумки, тўлиб кетган юрак туғёнлари ташқарига чиқмоқ истайди. Йўл эса битта – бўғиз орқали. Шу сабаб бўғиздан товуш эмас қон чиқади ва у худди юрак каби “сирқирайди”. Чигал руҳий ҳолатнинг бундай инжа тасвири ўқирманни мушоҳадага чорлайди.

Шеърдаги: “*Гул менинг энг сўнгги сўзимдир*” тасвири замиридаги маънони изоҳлаш ўқувчи бадиий заковатини оширади. Маълумки, гул фақат чечакнигина эмас, рамзий маънода ёрни ҳам англатади. Демак, ошиқнинг бўғиздан чиқадиган сўнгги сўзи ҳам “ёр” бўлади. Шоир шеърнинг иккинчи бандида: “*Юрагим товондир – ёрилар*”, - деб нола қилса, сўнгги бандда ўз

иродасини: **“Юрагим товондир – тўлайман”** тарзида ифода этган. Шаклдош сўзларнинг кўзбойлагич каби усталик билан ўйнатилиши натижасида шоир яратган бадий эффе́кт шеърхонни лол қолдиради. Бунинг учун ўқирман **“товон”** сўзининг икки маъноси борлигини билишдан ташқари, маъшуқа ситами туфайли юраги товондай ёрилган ҳамда ҳар дақиқада ишқи учун юраги билан товон тўлашга шай ошиқ ҳолатини туйиши ҳам керак бўлади. Шундагина шеърдаги: **“Суярман, куярман, бошимга Етар ишқ, мен сенга етмасман”** шаклидаги умидсиз тўхтам сабаби англаб етилади. Кутилмаган изланишларга бой ўзбек адабиётида ҳам зидлик маъноси бутун бир асарнинг бошидан охирига қадар бу қадар изчиллик билан ва сездирмай ифода этилган шеърлар жуда кам учрайдики, бу ҳол Фахриёр поэзияси бетакрорлигидан белгидир.

“Осмон яратганнинг...” сўзлари билан бошланадиган шеърда шоирнинг ҳаёт тартиботи, Яратганнинг интизом ва адолати ҳақидаги фалсафий ўйлари ўзига хос йўсинда ифода этилган. Шеърнинг биринчи ва иккинчи бандларида Аллоҳнинг қудрати, унинг одамзотга қилган чексиз марҳаматлар тизими тасвир эътилади. Шоир ўқувчини шеърдан келиб чиқиши мумкин бўлган кутилмаган маънога Яратганнинг иродаси натижаларини холис тасвирлаш йўли билан киши билмас тарзда тайёрлаб боради. Одамга берилган неъматлар орасида шеърнинг учинчи бандидаги: **“Кўнгилга доғ берди, дийдаларга - ёш”** мисраси мазмунини чақиш, “ёш” ва “доғ” тафсиллари нима эканини ўйлаш ўқирманни ташқи ҳайрат олаמידан ички дардқашлик очунига олиб киради.

Шеърнинг **“Куймоққа дил берди, суймоққа - аёл. Чўкмоққа тиз берди, эгмоқ учун – бош”** сатрлари замиридаги теран маъноларни юзага чиқаришга уриниш шеърхонга кутилмаган ҳаётий ва бадий ҳақиқатларни кашф қилиш имконини беради. **“Жон берди аёлга этгудай нисор, Уни деб ёнмоққа - шам каби ҳаёт”** мисраларида эр кишига тегишли қандай юксак туйғулар куйланаётганини англаш ўқирман сезимларини нозиклаштириб, шахсияти юксалишига туртки беради. Шоир Яратган томонидан инъом қилинган нарсаларда фақат кўнгил ва севгига доир олий неъматларнигина кўради. У ўз борлигини ёлғиз ишқ оғушида, муҳаббат кучоғидагина тасаввур этади. Шоир кучли рухий зарбани шеърнинг сўнгида беради: **“Яралмай қолгани биргина висол”**, - дейди у гўё бамайлихотир, жўнгина. Демак, ошиқ чин висол қиёматда эканига кўникмоғи лозим бўлади. Аммо бу ҳолат унинг севгиси даражасини бир мисқолга бўлсин пасайтирмайди. Ишқдан натижа кутиш таъмага ўхшаб қолади ва шоир чоғдошимизнинг кутулиш ҳам, воз кечиб кетиш ҳам мумкин бўлмаган севги домидаги нозик туйғулари, ингичка сезимларини таъсирли ифода этади.

Фахриёрнинг **“Сенсизлик”** туркумига кирувчи шеърлардан биридаги **“Сочларингда адашди сўзлар. Не сўз эди, қорайди туйқус, Сочларингга қўшилиб куйди”** мисралари маъносини англаш сўзнинг ифода имкониятларини очиш нуқтаи назаридан катта самара беради. Маъшуканинг сочи қора экани маълум. Унга айтилган сўз асли қора эмасди, лекин туйқус қорайиб кетди. Демак, унга ошиқнинг истагига

терс мазмун жойланган. Куймоқ янада қораймоқдир. Сўзнинг қоралиги сочнинг қоралигига қўшилиб кетди ва уни кучайтирди. Бундан келиб чиқадиган бадий маънони топиш учун астойдил ўйланмоқ даркор. Эҳтимол, бу маъно *“Не қисматки, сўз ва соч уйқаш”* мисраси замиридадир. Унда ё хусусиятига ва ёки вазифасига кўра “соч”га уйқаш бўлган “сўз” ҳақида ўйлаш шеърхонни истеъмолчидан ижодкорга айлантиради. Шоир кўзда тутаётган уйқашлик “қора соч”га “сўздан қоч” каби шаклдамикин ёхуд “бахти қора” сингари моҳиятда? Шеърдаги: *“Не бахт, мени ҳижронинг суйди?”* мисраси ошиқ учун топиш ёки йўқотишнинг ифодаси эканини аниқлаш ва қаҳрамоннинг чиндан ҳам бахтли ёхуд бахтсизлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш ўқирман туйғуларини ўстиради. Бу сатрларни ҳар ким ўзича изоҳлайдики, модерн шеърнинг ўзига хослиги ҳам уни туйишнинг турфалигида кўринади.

Шеърдаги *“Юрак кетди, қолавердим мен”* ифодаси замиридаги улкан ғамни тушуниш ўқирманни маънавий-эстетик жиҳатдан юксалтириши, шубҳасиз. Бундай шеърхон *“Менда энди ҳеч ким яшамас”* тарзидаги таъкид “юрак кетди” ифодасининг оқибати эканини англаб етади. Шоирнинг:

Сенга кетмоқ бахтиёрлиги,
Менга қолмоқ азоби насиб.
Кетмаслигингга зорлигим
Қолмоғингга эмас муносиб

тарзидаги изҳорлари сабабини англаш ва шарҳлаш учун кўнгил ҳолати нозиклигини илғайдиган тийрак назар зарур бўлади. *“Ўзни сендан олгандим тилаб, Энди ўзни кимдан кутарман?”* мисралари замиридаги бадий ва ҳаётий маънони изоҳлашга уриниш сезимларни теранлаштиради. Шеърдаги *“Муҳаббат – армонли тенгсизлик”* ҳукм-мисрасини, *“Мен сени йўқларман, борларман”* сатри маъносини, *“Хавфсиз кўнгил бадбахт ва бўм-бўш?”* таъкидини англаш кишига эстетик лаззат берибгина қолмай, унда эзгу шахслик сифатларини қарор топдиришга ҳам хизмат қилади.

Фахриёрнинг “Бир кеча...” деб бошланадиган шеърида ҳижрон азобида ўртанаётган ошиқ ҳолати жуда нозик ва замзамали акс эттирилади. Ўқирманни шеър бошидаги *“Бир кеча минг кеча бўлган бу кеча”* мисрасида аллитерация фақат товушларга эмас, балки сўзларнинг маъносига ҳам кўчиб, тасвир инжалиги ва маъно серқатламлигини юзага келтирган. Аслида, ҳижроннинг азобли ва узоқ туни ифоданинг ўзгачалиги туфайли ўта енгил оҳанг билан берилган. Шеърдаги ташқи “беозор” оҳанг туфайли туғилган кайфият оғушидаги шеърхон шоирнинг: *“Юрак – қаршилиги бўлмаган узв”* тарзидаги хулосасига беихтиёр қўшилади. Негаки, одамга дахлдор неки яхши-ёмон нарса бор ҳаммаси юракка кириб келаверади. Юрак уларнинг биронтасига ҳам эшигини ёпиб ололмайди. Унинг муҳаббатга ҳам, нафратга ҳам, азобу қувончга ҳам қаршилиқ

килолмайдиган муча экани ҳақидаги ҳаққоний ва дардчил таъкиднинг ғоят мулойим оҳангда берилиши ўқувчи шуурига кучли таъсир кўрсатади.

Шеърдаги: *“Дил оғриб соғинар, соғиниб оғрир”* мисрасини сабаб ва оқибат муносабати нуқтаи назаридан изоҳлаш кишини ўзига хос поэтик кашфиётга ундайди. Одам ўйлаб қолади: дил оғриқдан соғинадими ёки соғинчдан оғрийдими? Шунингдек, *“Тушларим сўллими, ўнгим ўнглими?”* саволидаги сўзларнинг кўпқатламлиги ҳамда маъно ўйини тагига етишга уриниш киши фикрини чархлаганидек, сезимларини нозиклаштиради. Эркакларнинг туши тескарисидан келади деган қараш бор. Лекин ошиқнинг тушигина эмас, ўнги ҳам тескарисидан келмасмикин, ишқилиб? Ўннинг ўнг эмаслиги шеърхонни ҳам хавотирга солиб, уни шоирга туйғудош қилади. Шу боис шоирнинг: *“Ўнлар азобидан тушга қочаман”* шаклидаги иқрорини бемалол ўқирманники ҳам дейиш мумкин.

Фахриёрнинг кўпчилик шеърлари мусиқий оҳангдорликка қурилган эмас. Долғали рухий ҳолатлар мусиқага солинмаган бу шеърлар қулоққа мўлжаллаб битилмаган. Улар ўқирманнинг шеърни ёлғизликда кўз билан, ундан ҳам кўра, кўнгил билан ўқиб, теран идрок этиб, унда ифода этилган рухий ҳолатнинг ички мусиқасини топиб олишини кўзда тутиб яратилган. Айни вақтда шоирнинг қофиясиз шеърларида ҳам умумий ички оҳанг, яширин гармония борлиги уларнинг ўзгачалигини таъминлайди.

Фахриёр шеърларининг вазни ҳам турлича. Унинг баъзи шеърлари мутлақо қофиясиз бўлса, бошқасининг бир мисраси ўн, иккинчи қатори уч бўғинли ҳам бўлаверади. Лекин ўша битиклардаги ички бир мунг, ҳазинлик, дард барча шеърларни худди бир устун сингари бошдан охиригача тутиб туради. Мавзунлик бахш этади. Фахриёрда худди қадим ғазаллар сингари ҳар байти ўзгача маъно ташийдиган, яъни яқпора бўлмаган шеърлар ҳам бор. Лекин тасвирдаги мозаика туйғулар ифодасидан келиб чиқадиган умумий маъно салмоғининг залворини оширишга хизмат қилади:

“Бутламоқ” калимаси бутга айланар,
сигиниб ўтирар кечаю кундуз
унга бир этак бола
қорин сиғинчини эсдан чиқариб.
Эҳтиёж маъбудага айланар секин,
Оммалашиб борар халқнинг ичида,
Эҳтиёжга бўйинсиниб яшар раият...

Чуқур ўйланмасдан ўйнаб айтилгандай, бир-бирига боғланмагандай туюлгучи бу пардозсиз ифодалар замиридаги ҳаётий-эстетик маънони туйиш киши этини жунжиқтириб юборади. Уларда нафснинг истакларини бутламоқ илинжидан бут (санам), ҳеч туганмас эҳтиёждан эса маъбуда (илоҳа) ясаб олган инсонларнинг ички рухий фожиаси бутун даҳшати билан акс этган. Бу ҳолатга замоний аниқлик, маконий мансублик, яъни хронотоп талаби билан ёндашиш самара бермайди. Иллатларнинг илдизи чуқур, уларнинг тарқалиш жуғрофияси чегарасиз, у кўнгил мамлакатини босиб олган. Шеърда ташқи жозибанинг кўзга ташланмаслиги, мазмуннинг ўзгача

йўсинда ифода этилгани унинг ҳиссий қудратини оширган.

Фаҳриёрнинг битикларини туйиш ва таъсирланиш, модерн адабиётининг барча яхши намуналарида бўлгани каби, ўқиб бўлинганидан кейин бошланади. Ундаги яширин маъноларни ҳар ким ўз ҳолига яраша аниқлайди, чоғи келар даражада англайди, тафаккур ва кўнгли имкон берган миқёсда таъсирланади. Айрим шеърларнинг силлиқ эмаслиги, унда на қофия, на вазн, на банд мавжудлиги бир суҳбатида Фаҳриёрнинг ўзи айтганидай: **“Шеърнинг фақат қозғозда мавжудлиги, овоз чиқариб ўқилмаслиги унинг анъанавий унсурлари бўлмиш қофия, туроқ, бўгин, банд, байт, радиф сингари... “рудиментлар”и йўқолиб боришига сабаб бўлиши, экспериментлар оҳангдан шаклга – визуал ҳолатга кўчиб ўтиши ҳам мумкин”**лигини кўрсатмоқда. Бу фикр постмодерн адабиёт белгилари ҳам тилга олингани билан эътиборни тортади.

Айтиш керакки, модерн шеърда шакл иккиламчи ҳодиса эмас. Битикнинг қиммати унинг айнан айна тарзда ёзилганида намоён бўлади. Бу ҳол ўқирманнинг фикригагина эмас, сезим ва кечинмаларига ҳам ранг-баранглик бағишлайди.

Фаҳриёрнинг туйғуни фикрдан, фикрни сўздан, сўзни унинг ўйноқи жилваларидан айирмайдиган поэтик истеъдоди синчков ўқирманни ўқиган шеърининг чин ижодкорига айлантиради. Чунки у шеърхонга сўз дарёсидан балиқ тутиб бермайди, балки унга фикрни англаш ва туйғуни ҳис этишга ўргатадиган қармоқни совға қилади. Бу ҳол шеърхоннинг ўзини битик устида ишлашга, ифодадаги сирли ва жумбоқли ўринларни кашф қилишга ундайди.

Фаҳриёр сўз, маъно, оҳанг ва поэтик воситалар билан алоҳида-алоҳида ишламайди. Истеъдод қудрати шоирга назмнинг барча унсурларини бирдай туйиш, қўллаш ва бирваракайига бадий эффе́ктга эришиш имконини беради. Шоир “шакл симфонияси”ни шундай уйғунлаштирадики, ўқирманда бир вақтнинг ўзида товушни кўриш, рангни эшитиш, шаклни туйиш, барчасидан баравар лаззатланиш имконияти пайдо бўлади. Фаҳриёрнинг на сўзлашув ва на илмий тилда қайта ифодалаш мумкин бўлган шеърларида ўзбекча фикрнинг қиличдай ўткирлиги-ю, ўзбек тилининг ифода имконияти чексиз экани намоён бўлади. Айна чоғда, ахборотлар замонида давридан ордан қолмасликка интилаётган замондошимиз руҳиятининг аниқ чизгилари ҳам берилади.

Одам тафаккурининг юксалиши, одатда, унинг туйғулари нозиклашишини ҳам тақозо қилади. Акс ҳолда, тафаккур ва туйғу номутаносиблиги кишини маънавий таназзулга олиб келиши мумкин. Бугунги одам ҳеч қачон фақат бахтли онлардан иборат ҳаёт кечиролмаслигини теран англаб бораётир. Зеро, яшаш янгидан-янги гуноҳлар қилиш ва шу сабаб мабдадан борган сари узоқлашишга маҳкумлиқдир. Демак, одамга мунг доимий, қувонч ўткинчи йўлдошдир. Айна шу ҳолат юзага келган шароитда модерн изланишларга эҳтиёж пайдо бўлади. Синчиклаб қараган киши Фаҳриёрнинг битганларида ана шу доимий мунг ифодасини кўради. Унинг шеърларида ҳамишалиқ мунг

исканжасидаги инсоннинг мураккаб ва инжа рухий ҳолатлари маҳорат билан кўрсатилади.

Кўринадики, модерн адабий яратикларда мавжуд анъаналарга амал қилмаслик, воқелик, одамлар ва уларнинг рухий ҳолату кайфиятларини аслида боридай эмас, балки санъаткорга туюлгани ва кўринганидай тасвирлаш сингари жиҳатлар етакчилик қилади. Таҳлил кечимида ушбу ҳолатлар кўзда тутилгандагина эстетик самарага эришилиши мумкин бўлади.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов М., Раҳмонов Н. Маданиятшунослик. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. Ўқув қўлланмаси. –Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2015. 142-бет.

2. Кюнг Г. Религия на переломе эпох // Иностранная литература. 1990. №11.

3. Умберто Эко “Имя розы”. –Москва. Издательство АНК, 1996.

4. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Т.: “Ўқитувчи”, 1967.

5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: “Akademnashr”, 2010. 177- бет.

6. Сулаймон Раҳмон. Асқад Мухтор. Эссе. 15- бет.

7. Саримсоқов Б. Абсурд маънисизликдир. “Ўз АС” газетаси 2002 йил 2 июн; Сувон Мели. Асл адабиёт – эзгуликка хизмат. “ЎзАС” газетаси 2002.

8. Салаев Ф., Қурбонниёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2010. 136- бет.

9. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. –Т.: “Mumtoz so’z”, 2012. 9- бет.

10. Пиримкулов А. Навқирон шоирнинг янгроқ сози. // “Ёшлик” журнали. 2014 йил 4- сон.

11. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадиий таҳлил асослари. –Т.: “Камалак”, 2016.

3-амалий. ПОСТМОДЕРН АСАРЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

РЕЖА:

1. Постмодернизм – ижтимоий тараққиётнинг босқичи сифатида.

2. Постмодерн дунёнинг белгилари.

3. Постмодерн адабиёт ва унга хос хусусиятлар.

4. Постмодерн адабиётнинг усқуналари – тасвир воситалари.

5. Постмодернизм ва ўзбек адабиёти.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Постмодерн дунё, постмодерн санъат, оммавий маданият, деконструкция, симулякр, кич, артефакт, киноя, универсализм, оммавийлик,

танланмаганлик, талабчанликнинг сусайиши, бир марталик адабиёт.

Кейинги йилларда, умуман, ўзбек миллий тафаккури, хусусан, адабиёт ҳамда санъатида кўп тўхталинаётган, қатор баҳсу мунозараларга сабаб бўлаётган постмодернизм ҳодисаси ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолган бир таркиб ва бир босқичли ҳодиса бўлмай, тараққиётнинг анчагина мураккаб ва ўзига хос босқичларидан ўтган илмий, фалсафий ва эстетик йўналишдир. Тегишли илмий манбаларни ўрганиш кўрсатадики, “постмодернизм” атамаси илк бор Биринчи жаҳон уруши бораётган 1917 йилда Р. Ранвицнинг “Европа маданияти таназули” китобида фалсафа ва санъатда модернизмдан кейин юзага келган янгиликларни, яъни “янги”дан кейинги янгиликларни англатувчи атама тарзида ишлатилган. 1934 йилда адабиётшунос Ф.де Онис “Испан ва лотинамерикаси поэзияси антологияси” асарида бу истилоҳ модернизмга зид бўлган тушунча тарзида қўлланди. Машҳур жамиятшунос олим А. Тойнби ўзининг 1947 йилда битилган “Тарихни ўрганиш” китобида постмодернизмга културологик ва ижтимоий маъно ҳам юклаб, маданият ва санъат ҳодисаларини изоҳлаш борасида Кунботишнинг якка ҳукмронлиги тугагани, оламдаги ўзгача тарзи тафаккур ҳам муайян салмоқ касб эта бошлаганини англатадиган тушунча сифатида ишлатди. XX асрнинг 70-йилларида америкалик теолог Х. Кокс Лотин Америкасида дин муаммоларига бағишланган илмий ишларида “постмодерн теология” атамасини қўллаб, унга диний маъно ҳам юклади. “Постмодернизм” атамаси Ч. Женкснинг “Постмодерн меъморчилик тили” китобидан кейин жуда кенг ёйилди. Муаллиф асарида анчадан буён турли маъноларда қўлланиб келинаётган бу атамага тамомила ўзгача мазмун юклайди. У постмодернизм меъморчилик тарихида янги давр бошланганидан далолат эканини, эндиликда архитектура соҳасида олдинги усуллардан фойдаланиш, ўрни келса, аввалгилардан нусха кўчириш, илгаридан мавжуд биноларга жузъий ўзгаришлар билан янгича киёфа бериш ҳам ижодкорлик тарзида қабул қилинаверишини қайд этади. Муаллиф бундай ёндашув нафақат меъморчилик, балки замонавий санъатнинг бошқа турларига ҳам хос эканини таъкидлайди. Шу тариқа, ўтган асрнинг 70-йилларидан эътиборан “постмодернизм” атамаси меъморчилик, санъат ва адабиётдаги янги тамойилларни англатиш учун қўлланиладиган бўлди. Лиотарнинг «Постмодерн ҳолат: билим ҳақида маъруза» китоби босилиб чиққан 1979 йилдан бошлаб, бу атама фалсафий маънода ҳам ишлатиладиган бўлди. Бадиий ҳодиса сифатида АҚШда олдин меъморчилик, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат сингари визуал санъат турлари ҳамда амалиёт билан санъат қоришиб кетган дизайн, видеоклип каби санъат турларида бўй кўрсатган постмодернизм тез орада адабиёт, мусиқа ва фалсафага ҳам ўтиб, китъалараро кўламдаги глобал эстетик ҳодисага айланди. Постмодернизм очун миқёсида қадриятлар тизими тубдан ўзгаргани, жаҳон кўламида модернизмда бўлган *евроцентриқ* қарашлар ўрнига глобал *полицентриқ* ёндашув майдонга чиққани, дунё мавжудлигининг *постмустамлакачилик* ва *постимпериализм* босқичи бошлангани, инсоният олдида илк бор ўз-

Ўзини тўлиқ кириб битириш имконияти пайдо бўлганини англатувчи тушунча ўлароқ қарор топди²⁰. Бошқача айтганда, инсоният юзма-юз турган фожиаларни бутун кўлами билан чуқур англаган ва деярли “қиёмат арафасида яшаётган” ижодкорларнинг бу фожиалар ҳамда уларнинг яратувчиларига муносабатини, кўнглидаги чексиз ҳадик-хавотирли кечинмаларини тўла ва хоҳлагандай ифодалаш йўсинлари жамини англатувчи фалсафий-эстетик йўналишдир. Постмодернизм бугунги ижодкор дарди ва изтиробларининг кўнгил, тафаккур, қоғоз, бино, кино ва сахнада глобаллашган цивилизацияга уйғун ҳолдаги ифодасидир.

Барча йўналишларда ҳам постмодернизм алоҳида бир инсон ва унинг ҳуқуқларини давлат ҳамда миллат манфаатларидан юқори кўяди, фан, техника, саноат ва демократияга интилишни устувор билади. У пайдо бўлганидан буён инсоният катта қисмининг нафақат бадий-эстетик, балки ахлоқий ўрнақларига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Агар олдинлари одамдаги тиришқоқлик, интизом, жиддийлик, аниқлик, ишчанлик сингари инсон ҳаётини таъминлаш, эҳтиёжини қондириш ва ижтимоий мавқеини кўтаришга кўл келадиган сифатлар улуғланган бўлса, эндиликда ундаги тасаввур кучи, ижодкорлик, ҳиссиётчанлик, мослашувчанлик каби хислатлар маъқул кўрилмоқда. Яъниким, санъат, адабиёт мавжуд воқеликка қарши исён қилароқ унга таъсир ўтказмоқда.

Постмодерн санъат ўзидан олдинги бошқа йўналишлардан бадий яратикдан кўра унинг яратилиш кечимиغا; муаллифга қараганда ўқирманлар оммасига; вербал (оғзаки)ликка нисбатан визуалликка кўпроқ эътибор қаратиши билан ажралиб туради. Постмодерн санъат асарлари дунёнинг бетартиб (хаос)лиги, бошбошдоқлиги, ўткинчи ва англамсизлигидан иборат постмодерн манзарасини бериш учун кўпроқ тасаввур, туш, онгсизлик сингари ҳолатларни ўз тасвир объекти ва воситасига айлантиради.

Постмодернизм бир вақтнинг ўзида ҳам модернизмнинг мантиқий давоми, ҳам унинг тугатувчиси бўлган амбивалент (икки вазифали) ҳодисадир. Агар модернизм учун мавжуд эстетик қолипларга бўйсунмаслик, санъаткорнинг ўз-ўзини ифодалаш эрки ва ижодий бетакрорлик идеал саналган бўлса, постмодернизм дунёни эгаллаб олган техник аурада тартиб ва бетакрорлик йўқлигидан келиб чиқиб, индивидуал ижодий эркинлик ўрнига ўзгаларнинг бадий яратикларини жузъий ўзгартишлар, ўйин ва эстетик найранг воситасида бадий ўзлаштиришни муҳим ҳисоблайди. Постмодернизмда санъат билан борлик, шунингдек, санъатнинг ички турлари ўртасидаги одатий фарқлар ювилиб, чегарасизлик ва қоришиқлик универсал тус олади. Унда эстетик интерпретация бадий инновацияни сиқиб чиқариб, ўтмишда машҳур бўлган асарларга тақлид, уларни муайян ўзгаришлар билан янгича тақдим ва талқин этиш кучаяди. Модерн санъатдаги адоқсиз исён ўрнини постмодерн мослашувчилик ва келишувчанлик – конформизм эгаллайди. Агар модернизмда бевосита ҳаётнинг ўзига таяниб, мавжуд адабий анъаналар инкор қилинган бўлса, постмодернизмда ҳаётнинг ўзи бўлақларга

²⁰ Кюнг Г. Религия на переломе эпох // Иностранная литература. 1990. №11.

ажратилиб қайта қурилиши, яъни деконструкция қилиниши керак бўлган матн, белги ва кўчирмалар йиғиндиси тарзида қабул қилинади.

Постмодерн эстетикада юксак санъат билан оммавий маданият ўртасидаги муносабатга ҳам тамомила ўзгача ёндашилади. Чинакам юксак санъатнинг аҳамияти ва қиммати тан олингани ҳолда унинг оммавийлиги муҳимроқ саналади. Тўғри, постмодернизмда ҳам оммавий маданиятнинг кўпинча юксак бадиият талабларига жавоб беролмайдиган, жўн ва жозибасиз ҳодиса экани кўзда тутилади. Аммо у қамров ва кўламни бадиий теранлик ва бетакрорликдан муҳим ҳисоблайди. Шу ўринда ўзбек илми ва мафқурасида жуда кенг ёйилган оммавий маданият ҳодисасига кимлардир томонидан бизнинг маънавиятимизга зарба бериш учун атай яратилган ва зўрлаб тикиштирилаётган ҳодиса тарзидаги қарашга бироз аниқлик киритиш лозим кўринади. Оммавий маданиятни инсон маънавиятини бузиш учун атай ўйлаб топилган ҳодиса тарзида талқин қилиш ҳақиқатга мувофиқ эмас. Маданиятга доир ҳодисаларга алоҳида истеъдодли кишилар томонидан яратиладиган фавқулудда камёб нарса эмас, балки ёппасига ишлаб чиқариш, сотиш, сотиб олиш ва истеъмол қилиш мумкин бўладиган оддий товар тарзида қарашни ёйиш орқали уни оммага яқинлаштириш нияти оммавий маданият тушунчаси моҳиятини ташкил қилади. Постмодерн эстетика маданиятга омма ва ҳамманинг дахлдор бўлишини истади. Бу истак маданият ва санъатни қадрсизлантириш эмас, балки уни оммага яқинлаштиришни кўзда тутди.

Кишида беихтиёр совет мафқураси ҳам адабиёт ва санъатнинг оммавий бўлишига катта эътибор қаратарди, бу жиҳатдан у постмодернизмга менгзар эканда деганга ўхшаш фикр пайдо бўлади. Бу ўринда шуни айтиш керакки, советча ёндашувдан фарқли ўлароқ постмодернизм омmani маданиятнинг истеъмолчисигина эмас, балки унинг яратувчиси, ижодкори мақомида ҳам кўришни хоҳлайди. Бундай ёндашувга кўра маданиятнинг оммавийлашгани янглиғ омманинг ҳам маданийлашиб, яратувчи мақомига эришуви кўзда тутилади.

Айтиш керакки, постмодерн қарашда алоҳида мақомга эга бўлган инсоннинг ахлоқдан ташқаридалиги, ҳар қандай истакни жиловламаслик, бир жинсдагилар орасидаги никоҳ, яланғоч эротизм сингари бизнинг маънавий қадриятларимизга тамомила зид бўлган тутумлар ҳам азбаройи бизнинг ахлоқимизга зарба бериб, маънавиятимизни оёқ ости қилиш учун эмас, балки айрим одамларга қулай, уларнинг истагу хоҳишларига мувофиқ бўлгани сабаб қўллаб-қувватланаётганини ҳисобга олиш тўғри бўлади. Буни кўзда тутиш ахлоқсизликни ахлоқ даражасига кўтарадиган оммавий маданиятни мутлақо зарарсиз ҳисобламасада, унинг кимнидир йўлдан оздириш учун махсус ўйлаб топилган ёвуз ҳодиса эмаслигини таъкидлашга хизмат қилади. Постмодернизм анъанавий эстетик қадриятларнинг қадрсизланиши ўринини аслида беқадр бўлган “маданий ҳодиса”ларга қадр бериш билан қоплашга уринади. Постмодерн эстетика модернизмда санъатга алоқасиз ва номуҳим саналган оммавий маданият, экология, феминизм сингари соҳаларни ҳам қамраб олгани сабабли тинимсиз энига

кенгайиб боради.

Юксак санъат билан бир марталик истеъмолга мўлжалланган оммавий маданиятнинг ўзаро яқинлашуви, жамият аъзоларида санъатни, биринчи навбатда, кишига завқ бериб, ҳордиқ чиқаришга хизмат қилиши керак бўлган ҳедонистик (лаззат берувчи) восита тарзида тушунишнинг ёйилиши билан одамларда турли даражадаги бадиий дид бўлиши мумкинлиги ва бунинг илдизи кишининг интеллекти ва туйғулари ҳамда у яшайдиган ижтимоий-маиший шароитга бориб тақалиши жўнидаги олдинги қарашлар ўз қимматини йўқота боради. Постиндустриал жамиятда эстетик дид рамзий маъно касб этиб, истеъмол эркинлиги шароитида нарса эмас, балки ахборот ва белги алмашиш орқали завқланиш ва лаззат олиш муҳим саналади. Асл санъат ҳодисалари ўрнини симулякр (сохта эстетик яратик)ларнинг эгаллаши мумкинлиги дидларни бирхиллаштириб, ўртадаги айирмаларни йўққа чиқара боради. Тўғри, ҳар қандай шароитда ҳам санъат ҳодисаларига турлича қарашлар сақланиб қолади, лекин истеъмол санъатининг оммавийлашуви дидларнинг ўтмаслашувига олиб келади. Негаки, истеъмол – тўхтов билмайдиган, ҳар куни, ҳар дақиқада ишлаб чиқарилиши, сотилиши ва истеъмол қилиниши керак бўлган узлуксиз кечим. Бу жараёнда саноатлик устуворлик қилади. Асл санъат асарини эса саноат усулида яратиб бўлмайди. Бир-бирига ўхшаш саноат маҳсулотлари истеъмолига мослашган дид ҳам ўхшаш бўлади.

Постмодерн эстетика телевидениенинг вазифасига ҳам жиддий ўзгартишлар киритади, натижада телекўрсатувлар – реал ҳаёт, ҳаёт эса, телевидениенинг инъикоси тарзида қабул этиладиган бўлади. Постмодерн телекўрсатувларнинг асосан кўнгилочар шоулик, томошабоплик ва узлуксиз давомийлик хусусиятларига эгаллиги томошачилар аудиториясининг руҳиятини ҳам ўзгартириб юборади. Дунёнинг глобаллашувига олиб келган техник ҳамда ахборот воситаларнинг қарқин (шиддат)ли ривожини инсон руҳияти ва дидининг ҳам глобаллашувига олиб келди.

Чин илмий ва бадиий кашфиётлар хос кишилар томонидан яратилиб, уларгагина таъсир қилиши ва тушунарли бўлиши керак, деб қарайдиган модернистик ёндашувга қарама-қарши тарзда постмодернизм фалсафа, санъат ва адабиётнинг оммавийлигига интилади. Постмодерн эстетик назария ҳар қандай санъат асари кўпчилик томонидан англандиган бўлибгина қолмай, балки истаган одам томонидан яратилиши ҳам мумкин ва керак деган қарашга таянади. Постмодернизм ўтмиш, тарих, маданият, фолклор, адабиёт ва санъатга доир меросга эҳтиромли муносабат зарурлигини рад этиб, унга эркин, нојиддий, ўйнаброк кинояли ёндашиш мумкин ва лозим деб билади. Шу сабаб постмодернизмда бадиий-эстетик анъаналарга амал қилинмайгина қолмай, уларга киноя билан ўйнаб муносабатда бўлинади. Тарихни бадиий ўзлаштириш борасида классик адабиётда бўлган ўтмишга эҳтиромли ёндашиш постмодернизмда ундаги кулгига лойиқ қирраларга кўпроқ урғу бериш билан ўрин алмашади.

Агар модернизмда олам ҳодисаларининг хаос (тартибсизлик) эканидан келиб чиқиб, ижодда ҳаётини хаосдан эстетик космос (санъат) яратилади

деган қараш устуворлик қилган бўлса, постмодернизмда ана шу хаосни ўйин шаклида бадий тадқиқ этиш эстетик мақсадга айланади. Яъни постмодернизм ҳар қандай бадий яратикнинг бирламчи вазифаси истеъмолчига маъқул келишдан иборат бўлиши кераклигини кўзда тутди. Адоқсиз сўз ўйинларидан фойдаланиш, тақлид, мантиқсизлик ёхуд тескари мантиқ келтириб чиқариш йўли билан кулги пайдо қилиш; тасвирда бадииятга алоқаси йўқ кўча сўзларини бемалол ишлатиш орқали эътибор тортиш постмодерн адабиётнинг хос белгилари саналади. Постмодерн асарлар кўпинча ўнг келиб қолган сўз ўйинидан фойдаланиш, фақат айни вазият учун бир мартагина қўл келадиган бадий ҳолат пайдо қилишга, яъни *бирмарталик* матн яратишга қаратилади. Худди бирмарталик стакан, сочик, шприц янглиғ санъат асари ҳам бир марта фойдаланишга яроқли бўлиши етарли саналади. Олдингидай матннинг асрлар оша яшайдиган бўлишига эришиш мақсад қилиб қўйилмайди. Маиший турмушда жуда кўп нарсаларни бир марта ишлатишга кўниккан одам санъат асарини ҳам шундай истеъмол қилишга кўника боради. Шу тариқа жамиятда мавжуд бўлган маънавий-ахлоқий талаблар салмоғи шахс ҳаёти ва қулайлиги олдида жуда аҳамиятсиз, нојиддий ва кулгига лойиқ эканига, худди шу тўсиқ-таъйиқлардан озодликкина одамнинг тирикчилигига мазмун бағишлашига одатланилади.

Постмодерн адабий ижод кўпроқ бадий нутқдаги сўз ўйинлари тизимида намоён бўлади. Мумтоз адабиёт намуналаридан олиниб, ўзининг асл маъносига тамомила терс мазмунда қўлланиладиган узинди (цитата)лар постмодерн битикларнинг асосий хомашёси саналади. Ё оҳанг ё сюжет ёки қандайдир бир лавҳа ёхуд қайсидир фикр кўчирилиши ва олдингисига тамомила ёхуд қисман терс маъноларда қўлланилиши орқали кулги туғдирилиши, бу кулгининг манбаси истеъмолчилар томонидан тўла англашиладиган бўлиши постмодерн битик учун бош мақсад саналади.

Мавжуд адабий тизимларнинг атай бузилиши, бадиият борасида олдиндан шакланган тушунчавий аппарат, норма ва ўлчамларнинг онгли равишда инкор этилиши, бошқача айтганда, ҳеч қандай турғун белгининг йўқлиги постмодерн йўналишдаги эстетик яратикларнинг энг турғун белгиси ҳисобланади. Бу ўринда парадоксал мантиққа амал қилинади: ҳеч қандай доимий белгига эга эмаслик постмодерн ижоднинг доимий белгиси саналади. Постмодернизм азал-азалдан бадииятнинг ўлчови ҳисобланиб келган яхлитлик, уйғунлик, тугаллик, гўзаллик сингари тасаввурларни барбод этиб, аристотелча-гегелча-кантча мумтоз эстетик ёндашувнинг барча асосий қоидаларини инкор қилади.

Бу ҳол кимларнингдир истаги туфайли эмас, балки очундаги геосиёсий вазиятнинг омонатлиги, ижтимоий тузум ва тизимлардаги тинимсиз ўзгаришлар, уларга ёндашув ва изоҳларда бир хиллик йўқлиги, маънавий улгуларнинг тўхтовсиз алмашавериши, нафақат бугун ва келажак, балки ўтмишни изоҳлаш борасида ҳам адоқсиз турфалик борлиги, ижтимоий ҳаётда таваккал (авантюра)га асосланган тийиқсиз ва башорат қилиб бўлмайдиган стихияли жараён ҳукмронлиги янглиғ ҳолатлар воқеликка

постмодерн муносабатни, у эса ўз навбатида, постмодерн санъат ва адабиётни юзага келтиради.

Ҳозирги кунда кўпчилик одамлар орасида кенг ёйилган воқелиқдан норозилик кайфияти техник прагматизм билан кўшилиш натижасида оммада ҳамма нарсага ишончсизлик, киноя, мазахомуз қараш, аламангиз қувноқликни юзага келтирган. Аввалбошдан эрмак ва овунчоқ сифатида яратилгани, алоҳида ҳозирликсиз, ақл ва туйғуларни зўрламай туриб ҳам бемалол томоша қилиш мумкинлиги постмодерн асарларнинг оммалашувига олиб келади. Ҳеч қандай бадиий ва ахлоқий чекловни тан олмаслик оқибатида инсоният томонидан ўтмишда яратилган бутун маданиятга бирваракайига постмодерн эстетиканинг объекти ва материали тарзида қарала бошланди. Яъни санъат соҳасида ўтмиш маданиятига алоҳида қимматга эга дахлсиз эстетик қадрият эмас, балки пародия қилиш учун хомашё, исталганча қайта бадиий ишлов берилиши мумкин бўлган бирламчи материал сифатида қараш қарор топди. Бадиий яратилардан муқаддаслик тамғасининг олиб ташланиши постмодерн ёндашувга популистик хусусият бахш этади.

Олдин яратилган матнларга дахл қилиш йўли билан янгилик яратиш постмодерн эстетикада ўтмиш адабиётни инкор этиш ёхуд ундан узилиш эмас, балки унинг занжирига янги бир ҳалқа қўшиш тарзида изоҳланади. Яратилаётган постмодерн битиклар ва мумтоз асарларнинг янгича талқинлари уларнинг трансмаданий универсал бадиий-эстетик қимматга эгаллигига кўра баҳоланади. Янгича бадиий эффект беришга мўлжалланган қоришиқлик, классик талаблар ва модернистик ёндашувларнинг постмодерн қарашлар билан уйғунлаштириб юборилиши постмодерн поэтиканинг асосий белгисидир. Классик уйғунлик (гармония) билан модернистик ноуёғунлик (дисгармония) қўшиливи постмодернга хос *ноуёғун уйғунлик* ёки *келишимсиз гўзаллик* тушунчасини юзага келтиради. Бу тушунча ўтмиш адабиётларда бир қадар ёйилган шакли, кўриниши хунук бўлсада, моҳияти гўзал бўлган образлар эмас. Қадриятлар синкретизми постмодернизмга санъат яратиларида яхшилик билан ёмонлик, ҳалоллик билан ҳаромлик, адолат билан адолатсизлик ўртасидаги қарама-қаршилиқни пайқалмайдиган ҳолатда тасвирлаш имконини беради. Чунончи, ўзи ёқтирмаган одамни ўлдирган, банкни усталлик билан ўмарган, рақибини маҳорат билан чув туширган тимсоллар истеъмолчида ёқимли таассурот қолдирадиган йўсинда тасвирланадики, буни “келишимсиз гўзаллик”дан бошқа йўсинда номлаш қийин. Постмодернизмда эзгулик билан ёвузлик қарама-қарши қўйилмай, улар ўзаро ажралмас уйғунлик саналади, универсал кўпўлчамлилик, яъни ҳар қандай нарса-ҳодисага турли ракурслардан туриб турлича баҳо бериш мумкинлиги ҳаётнинг тўқималаригача сингиб кетган табиий ҳолат ҳисобланади.

Постмодернизм объектив борлиқни ҳаққоний акс этиришдан кўра видеоклип, компьютер ўйини, аттракцион сингари иккиламчи, сунъий реалликлардан фойдаланган ҳолда уни эстетик моделлаштиришга кўпроқ диққат қаратади. “Иккиламчи реаллик” билан ишлаш тамойили санъатнинг

адабиёт, музика, балет, театр сингари ўта жиддий тармоқларини ҳам ўз домига тортади. Иккиламчи реалликнинг чексиз техник имкониятларига таянган постмодерн эстетика яратувчиликни одамнинг субъект сифатида мавжудлигининг асосий белгиси деб ҳисоблайди. Шу ўринда бу жиҳат санъатдаги шартлиликка ўхшаш ҳодиса эмасми деган иштибоҳ пайдо бўлиши мумкин. Шартлилик, шундай экани санъаткор, ўқирман ҳамда томошачи томонидан шартли равишда қабул қилинган ҳолатни англатади. Иккиламчи реаллик эса техник воситалар ёрдамида йўқ нарсани бордай қилиб кўрсата олишни билдирадиган тушунчадир. Иккиламчи реалликни асл реалликдан устун қўйганидан постмодерн тафаккур агар Худо олам ва одамни яратган бўлса, одам Худони ҳам қўшган ҳолда бутун оламни а) эртак йўсинида *аудиал* ҳамда б) кино ва телеиндустрия маҳсулотлари шаклида кўзга кўринадиган қилиб *визуал* шаклда бирваракайига икки даражада ярата олади тарзидаги шаккоқларча даъво қилишгача боради. Постмодерн эстетикага кўра олдиндан белгилаб қўйилган йўсинда ҳаракат қилиб, аввалдан мўлжалланган натижага эришиш эмас, балки йўл-йўлакай мутлақо қутилмаган ва ҳаёлда ҳам бўлмаган нарсани дунёга келтириб қўйиш чинакам бадий ижодкорлик саналади.

Кўринадики, постмодерн санъат ҳодисаларини яратишда кўпроқ визуалликка таянилади ва эстетик яратилар орасида адоқсиз синкретизм, қоришиқлик бўлиши кераклигига урғу берилади. Бунга кўра адабиёт билан фалсафа ва тарих ўртасидаги ҳамда адабиёт билан кино, театр, музика сингари санъат турлари орасидаги қоришиқлик *метасанъат*; адабиётнинг ўз ички тур ва жанрларидаги анъанавий чегараларнинг ювилиб кетиши *метаадабиёт* деб аталмиш ҳодисани юзага келтиради. Кенг қамровли метаадабиёт атамаси сўз ўйинларининг саноксиз кўринишдаги қуроқ комбинацияларидан иборат бўлиши мумкинлигини кўзда тутаяди. Интеллектуал теранликнинг қизиқарли сюжет билан уйғунлашуви постмодерн матннинг ўқишли, осон тушуниладиган ва истемолчига завқ берадиган бўлишига имкон яратиб, оддий китобхонлар оммаси билан бирга баъзан нафис адабиётнинг дидли ихлосмандлари эҳтиёжини ҳам қондиради. Постмодерн эстетика ёзувчилик ишига ҳар бир одам ўзига эрмак учунгина қиладиган инстинктив, интуитив, мақсадсиз, ҳаётнинг ўзи янглиғ нотугал ижодий-руҳий ҳолатнинг воқе бўлиши деб қарайди. Услубий плюрализм, эклектизм ва артефакт (тасодифан пайдо бўлиб қолган эстетик яратилар)лардаги бир вақтнинг ўзида истаганча талқин этиш мумкин бўлган ола-қуроқлик постмодерн яратиларнинг етакчи бадий хусусияти саналади. Постмодерн эстетикага кўра битикларда хаос, сирлилик, англаб бўлмаслик ва уйдирманинг қоришиқ келиши табиий, санъатга инсоннинг эмас, балки инсонга санъатнинг маҳсули деб қараш мантикий ҳисобланади. Бунда ҳар бир матнга ўқирман билан ижодий мулоқотнинг алоҳида бетакрор кўриниши бўлган бирмарталик маҳсус адабий жанр деб қаралади. Постмодернизмдаги жанрлар ва услубларнинг калейдоскоп сингари турланиши ўтмишнинг эстетик пойдеворига таянган ҳолда шаклланган маданий тўсиқларни бузиш, ижодкорлик ва ташаббускорлик қопқаларини

очишга уриниш тарзида қабул этилади.

Юксак ва қадри баланд бадий яратиклар билан тубан ҳамда беқадр нарсалар ўртасидаги фарқни тан олмайдиган постмодернизмнинг юзага келиши ва ёйилишида Кунботиш аҳлининг табиатига хос менчилик, лаззатга ўчлик, истакларни жиловлашга уринмаслик каби майллар устуворлигининг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Кунботишликларнинг байрами ҳам, ғалабаси ҳам, қувончи ҳам кўпинча увол ва гуноҳ орқали нишонланади. Бир-бирларига отиб, шалтоғига бир-бирини белаб байрам қилиш учун юзлаб тонна помидор атай олиб келинади, ўтиришу базмларда бир-бирларининг башарасига торт билан уриб қувонч изҳор қилинади, бирор ғалабага эришилса, шампан ёки винони ҳавога сочиб нишонланади. Антик даврда кунботишликлар дам олиши учун гладиаторлар бир-бирини ўлдиришган бўлсалар, кейинроқ жанговар буқалар билан тореадорлар олишувидан роҳатланилди, эндиликда шаҳар кўчалари бўйлаб қутурган буқалар подаси билан бирга оломонпойга қилиб лаззатланилади.

Танасидаги тўқималаргача Дионис шарафига қилинган байрамлардаги тийиқсизлик сингиб кетган Кунботиш кишиси учун жисмоний истакларни жиловлашдан кўра оғирроқ жазо йўқ ҳисобланади. Фрейднинг машҳур либидо назарияси ҳам жиловсиз истакни тийишга қаратилган ахлоқ ва дин аҳкомларига исён ўлароқ пайдо бўлган. Унингча, одамдаги ҳар қандай руҳий хасталик жинсий майлни тийишга мажбур бўлганликдан келиб чиқади. Постмодерн санъат ва адабиёт истеъмол билан тийиқсизликни тириклигининг мақсадига айлантирган қавмлар руҳоний ҳамда маданий эҳтиёжи натижаси сифатида дунёга келган дейиш мумкин. Бундай кишилар сони эса Кунботишдан бўлак юртларда ҳам тобора кўпайиб бормоқда. Чунки одамга бирор мажбурият юкламайдиган бундай қулай турмуш тарзининг кўпчиликка ёқимли туюлиши табиийдир.

Кунботиш кишисининг, ҳатто, Яратганни таниши, тан олиши ва у билан ҳисоблашиши борасида ҳам ғалати бир ҳолат кузатилади. Ботиш одами гўё Яратган билан келишиб, муайян шартнома тузиш, баъзан ҳатто, уни чалғитиш ҳам мумкин деганга ўхшаш шаккок хаёл қилади. Уларнинг қиёмат борасидаги тасаввурларининг нақадар жўн ва одми экани ҳам диний эътиқодларининг даражасидан далолатдир.

Модернизм, қайсидир даражада, тафаккур маърифатидан эзгулик тополмай, кўнгил маърифатига интилиш кераклигини савқи табиийси билан ҳис этган, аммо бунинг йўлини билмаган истеъдод эгаларининг уринишлари ифодаси бўлганди. Унинг замирида онгсиз йўсинда бўлсада, Яратганни излаш, унга интилиш бор эди. Лекин тақдирга бўйин бергиси келмайдиган, фақат инсоннинг ақли билан изоҳлаш мумкин бўладиган ҳолатларнигина тан олиб, борлиқнинг саноксиз ҳолатлари шу ақл билан изоҳланиши шарт деб ҳисоблайдиган Кунботиш одами учун модернизм фалсафа, сиёсат, санъат ва адабиёт бобидаги ўзига хос исён ифодасига айланганди. Постмодерн эса, аввал-бошдан инсоннинг руҳоний ва фикрий имконият ҳамда уринишларига қилинган пародия ўлароқ юзага келади. Матн дахлсизлиги, муқаддаслиги барҳам топиши постмодерн адабиётга интерфаол хусусият бахш этади.

Истаган ўқирман истаган бадиий матн билан танишиш асносида унга муайян ўзгартишлар киритиб “ижод” қилишга ўзини ҳақдор санай олади.

Классик анъаналарни тамомила эркин тушуниш ва талқин этиш ҳамда бадиий меросни ультразамонавий техника билан уйғунлаштирган ҳолда янги бадиий яратикқа айлантиришни кўзда тутадиган постмодерн санъат эстетикаси олдин яратилган санъат намуналарига фақат истеъмол қилинадиган товар сифатида қарашни илгари суради. Постмодернизмнинг моҳияти унинг анъанавий эстетик қадриятларни ноанъанавий идрок этиш орқали янги бадиий уфқларни эгаллашга имкон берадиган беқарор ва ўткинчи табиатида намоён бўлади. Постмодернизм бир вақтнинг ўзида ўтмишга қайтиш билан келажакка юришни уйғунлаштирувчи ҳодиса ўлароқ эски ҳодисалардан фойдаланган ҳолда янги бадиий анъаналарни юзага келтиришни кўзда тутади. Постмодернизм тажриба ўтказиш берадиган адреналин орқали очун цивилизациясининг узоқ ва яқин деб аталувчи икки босқичли ўтмишини бугунга қайтариб фаоллаштиради. Яъни ўтмиш санъат асарларига бемалол дахл қилиш йўли билан уларни бугунга хизмат қилдиради.

Постмодерн санъат одам ва инсонпарварлик, технотрон цивилизацияда шахснинг ўрни сингари муаммоларга диққат қаратиб, инсонга эътибор беради. Лекин унда инсон идеаллаштирилмай, унинг комиллик имконияти ғоят чекланган деб қаралади. Шу сабаб инсонга Уйғониш давридагидек марказдан эмас, четроқдан жой беради. Бу ҳолат постмодерн санъатда персонажларнинг кўпинча мўрт, омонат, серҳадик ва тайинсиз кимсалар сифатида тасвирланишига олиб келди. Постмодерн адабиётдаги персонажлар майда, тайинсиз, ножинс, тийиқсиз экани билан классик ва модерн адабиётдаги салафларидан тубдан фарқ қиларди. Модерн адабий персонажлардаги рационал, барқарор “Мен”нинг парчаланиши постмодерн адабиётда кўптаркибли (гетероген) образлар дунёга келишига имкон берди. Постмодерн асарларда тайинсизлик, вампиризм, умидсизликнинг туганмас лабиринти ва доимий хаос, кўпчиликка ўхшаб яшамайдиган кимсаларнинг тийиқсиз саргузаштлари тасвири устуворлик қилади. Оммага мўлжалланган бундай қизиқарли сюжетларнинг изчил тасвири классика, авангард, оммавий маданият, интеллектуаллик ва гедонизмни қориштириб, санъат ва кундалик турмушнинг ўзига хос “умумий эстетика”сини юзага келтиради. Қоришиқ адабий симулякр баъзан кутилмаганда чуқур тагмаъно касб этиб, аслдай кўринадиган кич (сохта, ясама) ёрдамида санъатни нозик идрок этадиган билимдон ўқирманлар дидига ҳам мос келадиган бадиий бетакрор яратиклар юзага келишига сабаб бўлади.

Бутун эътибор фақат одамга қаратилиб, унга коинот гултожи сифатида қараладиган *антропоцентрик гуманизм*дан нафақат инсон, балки коинотдаги жонли-ю жонсиз барча яратикларга аёвли қараш кераклиги кўзда тутиладиган *универсал гуманизм*га ўтиш тамойили юзага келиши ҳам постмодерн тафаккурга хос хусусиятдир.

Постмодерн санъатнинг салкам бир асрлик тараққиёт тарихини шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. XX аср бошларидан 60-йилларгача бўлган **шаклланиш** даври. Бу босқичда постмодернизм асосан АКШда меъморчилик, телевидение ва дизайнга тегишли бирмунча тор доирадаги ҳодиса сифатида мавжуд эди.

2. 60-70-йилларни ўз ичига олувчи **оёққа туриш** босқичи. Ўтган юзйилликнинг 60-70-йилларида Америкадан Оврўпога ўтиши билан постмодерн санъат ривожининг иккинчи даври юзага келди. Бу босқичдаги постмодерн яратикларга хос етакчи жиҳат плюрализм ва эклектизм эди. Бу давр постмодернизмнинг асосий белгиси ўтмишга киноявий назар, эски матнга янги маъно берадиган метатилдан фойдаланиш бўлиб, назарий асосчиси йирик италян ёзувчиси ва олими Умберто Эко эди.

3. Постмодерн санъат тараққиётининг учинчи – **юксалиш** босқичи 80-йиллардан бошланади. Назарий пойдевори Жак Деррида қарашлари асосида шаклланган бу босқичнинг яққол кўзга ташланадиган белгилари сифатида постмодерн яратикларнинг эротиклашиб бориши, уларда аёллар шахвонияти, одамнинг физиологик жинси билан психологик жинси ўртасидаги номувофиқликда намоён бўладиган транссексуализм, бир жинслилар ўртасидаги муносабат тасвирига кўп ўрин берилиши каби жиҳатларни кўрсатиш мумкин.

Минглаб йиллар давомида ижодкорлардан ёзилиши керак бўлгандай ёзиш талаб қилиб келинган бўлса, модернизмда ёзилганидай ёзишга ўтилди. Модернизмдан сўнг келган “**кейинги**” маъносидаги “пост”, “**кейингидан кейинги**” маъносидаги “постпост” ва “**орқали, ёрдамида**” маъносидаги “транс” олдқўшимчалари билан қўлланиладиган “постмодернизм”, “постпостмодернизм”, “трансавангардизм” янглиғ йўналишларда битилган яратикларни шартли равишда ёзилиши керак бўлмаганидай ёзиш маҳсули дейиш мумкин. Ушбу фикрни агар реализм “ҳақиқат тўғрисидаги ҳақиқат” бўлса, модернизм “ҳақиқат тўғрисидаги ёлғон”, постмодернизм эса “ёлғон тўғрисидаги ҳақиқат”дир тарзида ҳам ифодалаш мумкин. Постмодернизм санъат асари алоҳида истеъдод эгалари томонидан яратиладиган эмас, истаган киши ясаши мумкин бўлган маданий товардир, демакки, ҳар қандай одам ҳам санъаткор бўлиши мумкин йўсинидаги қарашлар тизимини ифодалайдиган ёндашув тарзидир.

Ҳозирда очуннинг турли пучмоқларига кенг ёйилган ушбу фалсафий-эстетик йўналишга хос хусусиятлар постмодернизм ҳодисасини юзага келтирган унсурларни англатувчи бир қатор ўзига хос атамаларда ёркинрок намоён бўлади. Постмодерн эстетикада мавжуд бутунни бузиш орқали янги бадий бутунлик яратиш маъносидаги “**деконструкция**”, очундаги ҳамма нарсада мажоз борлигига ишора қилувчи **рамзийлик**, ҳаётдан ва ўзгалардан сўроқсиз ўзлаштириш йўли билан товламачилик орқали санъат яратиш маъносидаги “**симулякр**”, осон йўл билан ясалган сохта ва арзон санъат намунаси маъносидаги “**кич**”, ўзгаларга тақлид, бошқа битиклардан нусха кўчириш йўли билан улардан кулиш кўзда тутиладиган “**киноя**”, йўқ жойдан кутилмаганда пайдо бўладиган адабий товар маъносидаги “**артефакт**”, бадий асарни яратишда санъаткор ва ўқирман шериклиги маъносидаги “**интерактивлик**”, қоришиқлик ва оммабоплик маъносидаги

“универсализм” ва бқ. бир қатор хос атамалар тизими мавжуд. Ўша тушунчалар маъноси англаб етилсагина, постмодернизмнинг табиатини илғаш ҳамда бу йўналишда яратилган асарларни таҳлил қилиш мумкин бўладики, қуйида ана шу атамаларнинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилинади.

Деконструкция. Бутунни қисмларга ажратиш, бўлақларга бўлиш маъносидаги юнунча *analysis* (анализ) сўзининг лотинча маънодоши бўлган *деконструкция* атамаси постмодерн яратилган тушуниш ва тадқиқ қилишда муҳим очқич тушунча саналади. Илмий манбаларда қайд этилишича, дастлаб меъморчиликда қўлланган ушбу атама илмга 1964 йилда машҳур файласуф М. Хайдеггерга таянган ҳолда Жорж Лакан томонидан киритилган ва кейинчалик Жак Деррида уни назарий жиҳатдан асослаган. Меъморчиликда қачонлардир қурилган бинолар қисман бузилиб, муайян қайта қуришлардан сўнг тамомила янги иншоотга айлантирилиши деконструкция саналган. Таъкидлаш керакки, мавжуд биноларни деконструкция қилиш фақат постмодернизмга тегишли ҳолат эмас. Одамзод пайдо бўптики, олдин яратилган биноларни баъзан бутуннинг диди ва талабларига мослаб қайта қуришга уриниб келади. Ўзбекистонда ҳам бир қатор иншоотлар деконструкция қилинган. Жумладан, “Ватан” кинотеатри бир қадар ўзгартирилиб, Ҳамза номидаги академик театр биносига, у жиддий қайта қурилиб, Ўзбек миллий академик драма театрига айлантирилди. Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти биноси деконструкция ёрдамида таниб бўлмайдиган тусга кирди ва Кореянинг ПНА университети сифатида қайта фаолият кўрсата бошлади. Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Постмодерн адабий асарни тадқиқ этишнинг методологик таянчи саналадиган деконструкция тушунчасининг моҳияти ҳар қандай матндаги ички имкониятларни аниқлаб, ундаги нафақат оддий ўқирман, балки шу асарни ёзган муаллифнинг ҳам хаёлида бўлмаган, аммо сўзларнинг ўзида табиий равишда ҳамиша бор бўлиб, муайян ўзгариш натижасида қалқиб чиқадиган янги маъноларни топишдан иборатдир. Деконструкцияга кўра матнда тилнинг ички табиатидан келиб чиқадиган ва инсон томонидан йўқотиб бўлмайдиган объектив мантиқ мавжуд. Яъни муайян матн орқали муаллиф бир фикрни айтмоқчи бўлади, амалда эса, унда қўлланилган сўзларни салгина ўзгартиш билан тамомила бошқа фикр келиб чиқади. Маъноли қисмлардан иборат матнни деконструкция қилиш, яъни бўлақларга бўлиб, айрим ўзгаришлар билан қайта тиклаш орқали янги маъно чиқариш деконструкциянинг вазифасидир.

Деконструктив ёндашув ҳар қандай бадиий матн ўз табиатига кўра ҳамиша муаллиф кўзда тутганидан жиддий фарқ қиладиган мазмунни ташийти деб ҳисоблайди. Бундай мантиққа биноан муайян мақсадларда атай ташкил этилган ва шу боис тез-тез ўзгариб турадиган иқтисодий, сиёсий, диний, тарбиявий ва бқ. тузилмаларга нисбатан турғун ҳодиса бўлган тил орқали ҳар қандай бадиий матнга деконструкция материали сифатида ёндашиш имкони бўлади. Матндаги сиртдан кўзга ташланиб турадиган мафкуравий

мантиқни эмас, балки сўзлар ҳужайрасига кодлаб қўйилган иррационал мазмунни кашф этиш деконструкциянинг вазифаси саналади. Бундай ёндашувнинг матн замиридаги ҳар қандай мазмунни аниқлашга қаратилган ҳерменевтик ёндашувдан фарқ қиладиган жиҳати, *биринчидан*, деконструкцияда матндан иррационал мазмун қидирилади, *иккинчидан*, матндан табиий равишда келиб чиқадиган мазмун эмас, балки “истеъмомолчи” истаган мазмун изланади.

Бадиий мантиқни ҳаётий мантиққа тўла кўчириш мумкин эмаслиги деярли ҳамиша айтилиб келинган бир бадиий матннинг турли одамлар томонидан турлича қабул қилинишига сабаб бўлади. Деконструкцияда муайян матннинг рационал маъноси тушунишдан кўра, ундан иррационал маъно чиқаришга имкон борлиги билан кўпроқ қизиқилади. Унда текшириляётган битикнинг тушунилишига эмас, балки матндан инсон тушуниб етмайдиган қирраларнинг намоён бўлишига кўпроқ эътибор қаратилади. Деконструктивистлар учун бадиий яратилган ҳар қандай тушуниш азалий ва мангу хатодир, шу сабаб янги талқинга ҳамиша эҳтиёж мавжуддир. Деконструкция ўз таҳлилинингда шундай қисматга маҳкум эканини ҳам кўзда туттади.

Деконструкция матн таркибини шунчаки демонтаж қилиш эмас, балки бўлакланган бутунга янги маъно юклаб, қайта тиклашдир. Бу кечимда муайян бадиий матндан кўра у ҳақда шаклланган қарашнинг демонтаж қилинишига кўпроқ эътибор қаратилади. Чунки ҳар қандай бадиий матн тўғрисидаги ҳар қандай одамнинг ҳар қандай фикри ҳар қачон қайта кўриб чиқилишга лойиқдир. Деконструктив синчиликда бирор бадиий матн изоҳи юзасидан сўнгги фикр айтилди, яқунланган тугал талқин қилинди дейиш мумкин эмас. Унга кўра, ҳатто, матн муаллифи ҳам ушбу асардан шундай маъно чиқади дейишга ҳақли эмас. Чунки адабий сўзнинг ҳар қандай қўлловчи, жумладан, муаллифга ҳам боғлиқ бўлмаган ўз яширин маънолари борки, бу ҳол ҳамиша деконструкцияга, яъни олдинги қарашни бузадиган янги ёндашувга эҳтиёж ва имкон пайдо қилади. Деконструкцияда муайян матн битилиб, эълон этилгач, ҳар қандай муаллиф айтилишига таъсир кўрсатолмагани боис унинг учун йўқ ҳисобланади деган тўхтамни англатувчи “муаллиф ўлими” деган қарашга таянилади.

Деконструкция назариясида адабий синчилар матндан жамият аъзоларига маъқул келадиган хулосалар чиқаришга уринмасликлари, балки матнга бир ўйин майдони сифатида ёндашиб, ундан янги-янги маънолар топишлари керак деб қаралади. Матнга бундай ёндашув синчига битикдан кутилмаган маънолар чиқаришнинг саноксиз имкониятларини беради. Шу йўсинда матннинг ўзгармас ҳақиқати ҳам, олдиндан белгилаб қўйилган мақсади ҳам кўзда тутилмайдиган, ўйнаб қилинадиган ва ҳеч қачон тугамайдиган эркин талқин юзага келади. Деконструкцияда матнга талқинчи ёки муаллиф томонидан фикрий чегара белгилашга йўл қўйилмайди, сўнгги ва нуқсонсиз таҳлил бўлиши мумкинлиги инкор қилинади ҳамда ҳар қандай матндан иккиламчи маъно, яширин мазмун, ички зиддият топишга уринади.

Деконструктивистлар бадиий тафаккурнинг ҳар қандай тизимида объектив

равишда ўқирман шуурига йўналтирилган мафкуравий стратегия мавжуд ҳамда у ҳамиша бадий яратик тўғрисида ягона ва сўнгги ҳақиқатни айтишни даъво қилади деб ҳисоблайди. Деконструкция учун матнда тасвирланган ҳаётини воқелик, яъни тилдан ташқаридаги борлиқ муҳим саналмайди. Чунки тилдан ташқаридаги реаллик ўз табиатига кўра ўткинчи ва омонатдир. Бунга кўра тафаккурнинг мафкуравий табиати ҳар қандай адабий матнда бир-бирига қарама-қарши бўлган а) *муаллиф нияти*; б) *ўқирман англами* ва в) *матннинг маъноси* сингари учта куч тўқнашадиган майдонда намоён бўлади.

Бирор битик муаллифи маълум тарихий даврда яшаётган одам сифатида муайян тилнинг табиатида олдиндан мавжуд бўлган тушунча ва тасаввурларни ўзича қайта идрок этиши билан тилнинг мавжуд тизимини бирламчи “деконструкция” қилади. Аммо муаллифда ўз қарашларини тилда азалдан амал қилиб келинган шаклдан ўзгача тарзда ифодалаш имкони бўлмайди. Тил шахсиятлардан юқори турадиган куч сифатида муаллифнинг бирламчи нияти ифодаланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. У муаллиф ниятига таъсир кўрсатибгина қолмай, матнга бошқача мазмун юклаши, яъни муаллифнинг мафкуравий асосларини объектив йўсинда “деконструкция” қилиши ҳам мумкин. Постмодернизмда матнни таҳлил этишда ҳамиша қўл келадиган муайян миқдордаги қоида ёки ёндашувлар бўлмаслиги таҳлил ва тадқиқ йўсинларининг тинимсиз равишда ўзгариб туришини тақозо қилади. Деконструкция бадий матннинг таҳлили ҳам танқиди ҳам эмас. Унинг таҳлил эмаслиги шундаки, матн таркибини бузиш ва қайта қуриш олдинги ҳолатнинг ўзига шунчаки қайтиш ёки уни изоҳлашдан иборат эмас, балки унга янгича кўриниш ва оригинал мазмун бағишлашдан иборатдир. Деконструкциянинг танқид эмаслиги шундаки, бузиб қайта тикланган олдинги матн яроқсизга ҳам чиқарилмайди, инкор ҳам этилмайди, баҳоланмайди ҳам.

Деконструктив қарашга кўра борлиқдаги ҳар қандай мавжудлик озгина уриниш билан постмодерн санъат намунаси бўлиши мумкин, айтиш вақтда постмодерн санъат намунаси алоҳида мустақил мавжудлик эмас. Негаки, ҳамма нарсада бор нарса, айтиш бир нарса ҳолида йиғилмагани учун йўқ нарса ҳамдир. Деконструкциянинг моҳияти кўпинча таваккалга қилинадиган силжиш ва ўрин алмаштиришларда юзага чиқиб қолади. Аниқ ва қатъий белгилаб қўйилган ечимнинг йўқлиги; арзимас, майда, иккинчи даражали нарсаларга эътибор қаратиш ва ўйин қилиш орқали постмодерн санъатни юзага келтириш деконструкциянинг асосий белгиси ҳисобланади. Таниқли шоир Муҳаммад Юсуфнинг эл орасида анча машҳур “Оқ тулпор” шеъри қайсидир бир қизиқчи томонидан муайян ўзгаришларга йўлқитилиб, тамомила ўзгача ва арзимас мазмун ташийдиган битикка айлантирилганки, буни бадий матннинг постмодерн деконструкциясига яққол мисол дейиш мумкин. Ўша қизиқчи ҳазил эффект учун шеър матнига киритган ўзгаришлар натижасида постмодерн деконструкция юзага келганини ҳаёлига ҳам келтирмагандир, балки. Аммо объектив равишда олдиндан мавжуд матнга киритилган ўзгариш орқали тамомила қутилмаган,

олдингсига нисбатан тамомила бошқача маъно ташийдиган матн юзага келганки, бу деконструкция натижасида пайдо бўлган артефакт намунаси ўлароқ муайян қиммат касб этади. Мавжуд матннинг қандай деконструкция килиниши тўғрисида тўлиқ тасаввур бўлиши учун олдин шеърнинг асл матнини келтирамиз:

Оқ тулпорим бор эди,
Беклар унга зор эди.
Оғайнилар, от менга
Ҳам дўсту ҳам ёр эди.

Ёлин ўпсам тиз чўкиб,
Кафтимдан сув ичарди.
Чух, десам ер чангитиб,
Осмонларга учарди.

Уйимизга бир оқшом,
Қариндошлар тўлишди.
Тўй баҳона отимдан
Айирмоқчи бўлишди.

Отам: “Йигитсан, ўғлим,
Уйланмасанг, ор,-деди.
Қиз ярашар кучоққа,
Отга нима бор”,-деди...

От олдидан бошланди
Чимилдиққа йўлакча.
Кечир, ёрим, на қилай,
Отга меҳрим бўлакча...

Қолдим икки ўт аро,
Гўшангада – дилдорим.
Келин келган кечадан
Аразлади тулпорим.

Борми биздек ошиқлар,
Баҳоримда куз йиғлар.
Қизни ўпсам, от йиғлар,
Отни ўпсам, қиз йиғлар.

Бир бор ўпсам хотинни,
Уч бор ўпдим отимни.
Жонни қийнаб яшадим,
Кимга айтай додимни.

Ёрдан кечдим отни деб,
Элга бўлдим эрмаклар.
Қайдан билсин от қадрин,
От минмаган эркаклар!?

“Оқ тулпор” шеърининг қизиқчилардан бири томонидан деконструкция қилиниб, янги маъно билдирадиган матни эса тубандагича:

*Бир булбулим бор эди,
Беклар унга зор эди.
Булбул эмас у менга
Ҳам дўсту ҳам ёр эди.*

Уйимизга бир оқшом,
Қариндошлар тўлишди.
Тўй баҳона *булбулимдан*
Айирмоқчи бўлишди.

Отам: “Йигитсан, ўғлим,
Уйланмасанг, ор,-деди.
Қиз ярашар кучоққа,
Булбулга не бор”,-деди...

*Булбул билан бошланди
Чимилдиққа йўлакча.
Кечир, ёрим, на қилай,
Булбулга меҳрим бўлакча...*

Қолдим икки ўт аро,
Гўшангада – дилдорим.
Келин келган кечадан
Аразлади *булбулим*.

Бир бор ўпсам хотинни,
Уч бор ўпдим *булбулни*.
Жонни қийнаб яшадим,
Кимга айтай додимни.

Ёрдан кечдим *булбул* деб,
Элга бўлдим эрмаклар.
Қайдан билсин булбул қадрин,
Булбули йўқ эркаклар!?

Кўринадики, олдин яратилган гарчи, бир қадар сунъий бўлсада, дардчил ва хузунли шеър муайян қайта қуриш орқали тамомила ўзгача ва ҳазиломуз нождий матнга айланган. Бир вақтнинг ўзида ҳамма нарса ва ҳеч нарса бўлган деконструкцияда изчиллик тақозо қилинмайди. Чунки у ўзини ҳар қандай тартибу қоидадан ташқарида ҳисоблайди. Шу боис оригиналдаги

айрим бандлар тушириб қолдирилгани сингари, бир қанча сатрлар қўшилиб ҳам юборилаверади. Янгиликларнинг осон йўллар билан юзага келишини истаган деконструкция кашфиётларнинг шу вақтга қадар мавжуд бўлган анъанавий босқичлари, концептуал ва институционал тартибларини тан олмайди. Анъанавий кадриятларни ўзгартириш орқали деконструкция кутилмаганда тилнинг моясида яширин тарзда мавжуд бўлган артефактнинг юзага чиқиб қолишига умид қилади.

Деконструкция мумкин бўлмаган ишнинг қилинишида намоён бўлади. У олдин ишланган бир қадар тугал бадий яратикдан янги эстетик ҳодиса юзага келишини кўзда тутди. Ҳеч қандай мажбурий тизимнинг йўқлиги, нотугаллик, кўпвариантлик, қоришиқлик, мажоздан мажоз, ҳикоядан ҳикоя, таржимадан таржима юзага келтириш мумкинлиги сингари жиҳатлар деконструкциянинг эстетик тизими сифатида кўринади.

Тилдаги сўзларнинг ягона мазмундан мустақил бўлишини истаган деконструкция бу мустақилликни кўпчиликнинг телефон жиринглашига жавобан “мен фалончиман”, ё “фалончи эшитади”, ёки “эшитаман” дейиш ўрнига “ҳа” ёхуд “алло” дегани каби асл мантиқдан узоқлашиб, ҳар сафарги сўзлашилаётган пайтнинг ўзигагина тегишли бир марталик функционал маънога эга бўлишда деб тушунади. Қизиғи шундаки, ўша маъносиз сўзнинг “ҳа-ҳа” тарзидаги кераксиз такрори унга янги маъно бахш этиб, астойдил эшитаётганликни билдиради. Агар бу маънисизлик “ҳа, ҳа, ҳа” кўринишини олса, норозилик ва иддаони ифодалаш ҳам мумкин. Постмодернда сўзлар ўзи ташийдиган асл луғавий маънодан кўра муайян матнда биргина шу сафар ифодалаш мумкин бўлган маънода қўлланиши билан оригинал матнни юзага келтиришига диққат қаратилади.

Фалсафий, тарихий ва бадий матнларнинг қоришиқ ишлатилиши, илмий далил ва тўқиманинг ёнма-ён келавериши, жумлалар, сўзлар ва белгилар ўртасида уйғунлик йўқлиги, мулоқотнинг графика, тасвирий санъат, компьютер алоқалари каби нолингвистик шакллари аралаш қўллаш натижасида сунъий тафаккур, компьютердаги маълумотлар банки ёхуд матн яратадиган машинада тўпланган маълумотлар жамғармасига ўхшаб кетадиган *гиперматн* юзага келтирилади. Гиперматн ичида илмий, фалсафий ва бадий тил унсурларининг бир-бирига бемалол ўтиб кетавериши натижасида деконструкциянинг *метатили* юзага келади. Метатилда анъанавий тарзда мавжуд бўлган тил ва нутқ, нутқ ва ёзув, ифодаланувчи ва ифодаловчи, матн ва маъно, диахрон ва синхрон каби кўплаб қўшоқ (бинар) тушунчалар орасидаги қарама-қаршиликни англатувчи фарқ йўққа чиқиб, улар аралаш қўлланилаверади. Сўзда олдиндан белгилаб қўйилган тушунилиши зарур маънонинг йўқлиги, мантиқ ва грамматиканинг қолипларига бўйсуниб мажбурий эмаслиги постмодерн ижодкорга матн стихиясига теранроқ шўнғиш имконини беради.

Деконструкцияда сўздан маъно қидиришдан кўра унга белги сифатида ёндашиб, ҳар сафар унга истемолчи (реципиент-ўқирман)нинг ўзи маъно юклаши маъқул кўрилади. Шунда сўз бир маъно теграсида қотиб қолмай,

хар сафар қайсидир бир янги жиҳати билан жилваланавериши қайд этилади. Бундай қарашга кўра сўз нарса бўлолмагани ва унинг ўрнини босолмагани ҳолда ундан олдин юради ва юқори туради. Сўз эркин бўлиб, ҳар ишлатилганда нега шундай қўлланилгани асосланиши шарт бўлмай, қаерда қандай ишлатилса ҳам ўз ўрнига тушган саналаверади. Айтилаётган сўзнинг англатаётган нарсаи бўлиши мутлақо шарт эмас. Шу тариқа сўзнинг идеал дунёси нарсаларнинг моддий олами билан боғланмайди. Бунинг натижасида белги, яъни сўзнинг функцияси торайиб, ўзининг илк асоси бўлмиш нарсадан узоқлашади ва айни вақтнинг ўзида янги сифатга эга бўлиб, иккинчи оригиналликни юзага келтиради. Яъни сўз ўзининг бирламчи маъносидан шу қадар йироқлашадики, у ифодаляйдиган янги маъно ўз ҳолича аҳамият касб эта бошлайди.

Деконструктив назарияда ёзув марказий ўрин эгаллайди, мантиқан иккиламчи ҳодиса бўлмиш ёзув деконструкцияда бирламчи воқеликка айланади. Сўз нарсани, ёзув эса сўзни англатади, товушлар воситасидаги фонетик англатувчи бўлмиш сўзнинг график ифодаси, яъни белгининг белгиси ўлароқ икки бор иккиламчи бўлган ёзув янги тизим сифатида тилнинг асосий функциясини ўз зиммасига олади. Нутққа қараганда ёзув белгиларининг алоқа имкониятлари кенгроқ экани туфайли деконструктив ёндашувда у тафаккурнинг рамзий модели сифатида нутқдан муҳимроқ саналади.

Матнни сўнгсиз тарзда таҳрир ва талқин қилавериш мумкинлиги натижасида ёзувчи ҳам ўз битикларининг ўқирманига айланиб, бадий ишлаб чиқариш билан эстетик истеъмол ўртасидаги фарқ йўққа чиқади. Ёзувчи тинимсиз ўзгаришларга маҳқум маҳсулотнинг яратувчисигина эмас, истеъмолчисига ҳам айланади. Муаллиф билан ўқирман ўртасидаги чегаранинг омонатлиги, уларнинг ўзаро ўрин алмашишлари мумкинлиги ёзув деконструкциясини тақозо қилади. Мавжудлик моҳиятдан олдин бўлгани учун инсон ҳаётининг маъноси ўтмишга қаратилиб, бугун четроққа сурилади. Бу ҳолни олдин ёзилган китобни бугун ўқиган киши учун тил диахронлиги билан нутқ синхронлиги ўртасидаги фарқнинг йўқолишига ўхшатиш мумкин. Ёзилган нарса билан унинг ўқилиши ўртасида ҳамиша қандайдир вақт оралиғи бўлиши замоний деконструкцияни келтириб чиқаради. Яъни аслида мавжуд бўлган матн уни ўқиган одам учун бор, ўқимаган киши учун эса йўқ. Шу тариқа бор нарса билан йўқ нарса бир нарсага айланиб, ўртадаги фарқ йўқолиб боради. Деконструкция борни йўқликка, йўқни борликка айлантириш орқали янги борлик яратишни кўзда тутади.

Ёзиш билан ўқиш, сўзлаш билан тинглаш ўртасидаги доимий оралиқ ва фарқнинг мавжудлиги бадий тилнинг исталган унсурини, қисмини ўзга бир тарихий, сиёсий, ижтимоий, маданий, эстетик маконга кўчириш, ёхуд ҳеч қандай макону замонсиз қўллаш имконини беради. Бу сўзни қўлловчи киши аслан кўптаркибли ҳодиса бўлмиш матннинг металингвистик очқичини топиб, ундан айни вазиятга керакли янги маъно чиқаришнинг чексиз имконига эга бўлади.

Аён бўладики, деконструкция бадий матнга муносабатда адабий амалиётни танқидий амалиётдан фарқламаслик; адабий битикни ёзиш ва ўқиш вақтидагина намоён бўладиган субъект ҳисоблаш; матнга муносабатда “муаллиф ўлими” концепциясига суяниш; адабиётнинг реал борлиқни акс эттиришини инкор қилиш кабиларни кўзда тутадиган эстетик ёндашув тарзидир. Бу ўзига хос бадий-эстетик ўйинга кўра синчи текширилаётган матндан келиб чиқадиган объектив маънодан йироқ тургани ҳолда бу матнга бирор-бир маъно юклашга уринмаслиги ҳам керак. Синчининг вазифаси матнга текшириладиган объект эмас, балки ҳар лаҳзада ўзгариши мумкин бўлган субъект сифатида қараб, тил воситаларидан фойдаланган ҳолда уни қайта яратиш ва янги “жон” ато этишдан иборатдир.

Рамзийлик. Постмодерн эстетикада рамзийлик тушунчаси ҳам ғоят муҳим ўрин тутди. Ҳатто, айтиш мумкинки, постмодерн адабиёт учун сўзнинг ўз маъносидан кўра унинг рамзий маъноси муҳимроқ саналади. Матннинг ўз ва кўчма маънолари ўртасидаги айирма баъзан замоний оралиқ борлигидан келиб чиқади, яъни ифода этилган маъно кўзда тутилганидан олдин келади. Гоҳида фарқлар *лингвистик* асосга эга бўлади, яъни асл маъно сўзга таянади, рамзий маъно эса оҳанг, бирор жумла ёки бутун асарнинг ўзи орқали ифодаланади. Айрим ҳолларда сўзнинг ўз ва рамзий маъносидаги фарқ *матнни идрок этиш йўсинидан* келиб чиқади, яъни ифодаланган маъно грамматик қоидаларга мувофиқ қабул этилади, кўзда тутиладиган маъно эса ўқирман томонидан контекстдан келтириб чиқарилади. Ушбу айирмалар туфайли матнни тўғри тушуниш билан уни рамзий идрок этиш ўртасидаги фарқ пайдо бўлади.

Постмодерн эстетика сўзнинг ўз маъноси ҳисобига кўчма маъносини инкор этишни ҳам ёки аксинча, кўчма маъно ҳисобига ўз маъносини тан олмасликни ҳам нотўғри ҳисоблайди. Биринчи ёндашув эмпиризмни, иккинчиси эса догматизмни пайдо қилади деб қарайди. Тилнинг рамзийлиги ана шу икки маъно ўртасидаги фарқдан келтириб чиқарилади. Масалан, “Бу ер совуқ экан” деган ифода ўз маъносида ҳаво даражасининг пастлигини англатса, кўчма маънода эшикни ёпиш кераклигини билдириши мумкин. “Кун ёниб кетяпти” дейиш кўёшга ўт кетганини эмас, балки куннинг ўта исиб кетганини англатади. Рамзийлик фақат тил орқалигина юзага чиқмайди. Бу транслингвистик ҳодиса сўздан ташқари, имо-ишора ва вазият орқали ҳам пайдо қилиниши мумкин. Шунинг учун ҳам структурал адабиётшунослик назарийчиси Ролан Барт рамзнинг образга тенг ҳодиса эмас, балки фикру қарашлар хилма-хиллигини англатувчи тушунча эканини алоҳида таъкидлайди.

Профессор Ҳ. Болтабоев рамз ва рамзийликка хос белгилар тўғрисида ёзади: *“Рамз ...фақат шартли равишда ва шу матн доирасида кўчма маъно касб этувчи сўз ёки сўз бирикмаси; образлилик тури. Рамз моҳиятан аллегорияга яқин, ундан фарқи шуки, рамз контекст доирасида ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода қўлланади. Рамзнинг маъноси контекст доирасида ва шартдан хабардорлик бўлганда реаллашади. Чўлпон шеърисидаги “юлдуз”, “булут”, “баҳор”, “қиш” образлари рамзнинг*

ёркин мисоли бўла олади. Жумладан, машхур "Қаландар ишқи" шеърини ишқий мавзудаги шеър сифатида тушунавериш мумкин. Бироқ ундаги рамзлар қатида бошқа маъно ҳам мустақил ҳолда мавжуд бўлиб, уни ўз вақтида шоирга руҳан яқин кишилар яхши тушунишган. Сабаби улар рамзларнинг маъноси англашиладиган контекстдан – шоирнинг ҳаёт йўли, орзу-интишлари, шеър ёзилган пайтдаги руҳий ҳолати ва ҳк. омиллардан хабардор бўлганлар"²¹. Рамзийликда сўз, ишора ва ҳолатни турли маъноларда қўллашнинг чексиз имкониятлари мавжуд бўлади. Рамзийликда сўзни тушуниш билан биргаликда ишорани кўзда тутиш тақозо қилинади.

Рамзни қўллаш ва тушуниш бир жараённинг икки томонидир. Бирор матн ёки ифода уни англаш ҳамда талқин қилиш орқали кўчма маъноси аниқлангандагина рамзийлик касб этади. Темур ҳақидаги ривоятлардан бирида анчадан буён Дамашқ шаҳрини забт этолмаётган жаҳонгир Бибихонимдан кўмак истаб, хат жўнатади. Хоним хожасига жавоб мактубида: “Эски оғочларни кесиб, ўрнига янги кўчатлар ўтқазиб кераклигини” ёзиб юборади. Ишорани англаган соҳибқирон улуғ ёшдаги лашкарбошиларни ғайратли ёшлар билан алмаштиради ва шаҳар тезда забт этилади. Юқорида деконструкция қилинган ҳолати берилган “Оқ тулпор” шеъридаги “булбул” сўзининг қизиқчи кўзда тутган рамзий маъносини билмаслик янги матн мазмунини йўққа чиқаради. Рамз тушунилгандагина ва тушунган киши учунгина қиммат касб этади. Англамаган рамзийлик фойдаланилмаган имконият кабидир. Кўринадики, рамзийлик постмодернизмгагина боғлиқ ҳодиса бўлмай, унинг тарихий илдизи жуда қадим замонларга бориб тақалади. Лекин постмодернгагина бадиий матн тўлиғича уни ташкил этган сўзлар замиридаги рамзга асосланадиган бўлди. Рамзийликнинг асосий хусусияти ундан жўяли маъно чиқариш мумкинлиги ҳисобланади. Мисол учун, Ўқтам Ботирдан банкда ишлаётган Ўринбойнинг аҳволи қандайлигини сўрайди. “Ҳозирча қамалгани йўқ”,-деб жавоб беради Ботир. Бир қарашда бундай жавоб – тамомила ўринсиз. Агар айтилган гапдаги ишорадан маъно чиқара билинсагина, у салмоқли мазмун касб этади. Ботирнинг ўйича, Ўринбой – қаллоб ва таъмагир одам. Бинобарин, у – қачондир ўша иллатлари учун жазосини олиши керак. Кўринадики, рамзий нутқ ҳамиша ўзига хос жўяли асосга эга бўлади. Рамз билан кимдир мақталса, у кимгадир намуна қилинган бўлади, агар гаплашиб ўтирганлардан соат неча бўлгани сўралса, суҳбат чўзилиб кетгани, тарқалиш кераклиги англашилади ва ҳк. Постмодерн асарларда рамзнинг шу жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилгани айни бир матннинг ҳар бир ўқирман томонидан тамомила ўзгача тушунилиши мумкинлигига йўл очади. Йирик шоир Абдували Қутбиддиннинг қуйидаги мисраларида ҳам поэтик образлар рамзийлик асосига қурилгани яққол кўзга ташланади:

Субҳлар хўплайди патли ҳавони,
Бир кун ёлғончилик қилади апрель,

²¹ Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. –Т.: “Mumtoz so‘z”, 2014. 290-бет.

Мен сенинг келишинг ҳеч истамайман,
Бироқ кел.

Бу сатрлардан маъно чиқариш учун апрелнинг бир куни, тўғрироғи, 1 апрел ҳазил ва юмор куни эканини билиш керак бўлади. Ўша куни сўйланган ёлғонлар ҳазил ўрнида қабул қилинади. Шу боис шоир суюқлисига: “...сенинг келишинг ҳеч истамайман”,-дейди. Кейинги қатордаги “**Бироқ кел**” гапи эса иқдор билан ифода ўртасидаги ноуфунгликдан чиқарилган образли тасвир. Шу шеърдаги “**Жарангдор сочинг ҳам бўлар пўнакли**” ифодаси ҳам ундаги рамзлар англаб етилгандагина маъно ва қиммат касб этади. Сочнинг жарангдорлиги – унинг кўнғироқ, яъни жингалаклигига ишора. Маълумки, кўнғироқнинг вазифаси – жаранглаш. Хуллас, постмодерн матн деярли ҳаминша шу сингари рамзларга асослангани билан ажралиб туради.

Постмодерн матнга рамзий маъно юклашда айтилган ва айтувчи, киноя, интертекстуаллик, экстратекстуаллик ва интратекстуаллик сингари тушунчалар муҳим ўрин тутаяди. **Айтилган** тушунчаси нутқнинг мазмуни ва объектини англатса, **айтувчи** унинг субъектини билдиради. Айтилган билан айтувчи ўртасидаги боғлиқлик онгли ёки онгсиз, эркин ёки мажбурий бўлиши мумкин. Ёзувчи Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхоннинг “Этакдаги кулба” ҳикояси қаҳрамони бўлмиш Девонанинг: “**Уйи куйган ким бор?.. Моли куйган ким бор?.. Бағри куйган ким бор?..**” тарзидаги сўзларининг Жимжит қишлоқ аҳлини таҳликага солишида ана шу хил рамзийлик акс этган. Фақат айтувчининг сўзлари орқали қишлоқ аҳлининг ҳам уй, ҳам бойлик ва ҳам кўнғилдан маҳрум, ўзини танимайдиган, шахслик қиёфаси-ю инсоний орзу-истаклари йўқ фаолиятсиз тўда экани ифодаланади.

Постмодерн эстетикада тилнинг одамга хос кўринмайдиган ва эшитилмайдиган фикру туйғуларни вербаллаштириш ва визуаллаштириш, яъни сўз ҳамда ёзувга айлантириш орқали эҳтирослар тўлқинини бир қадар юмшатиб, ижтимоий муносабатларни уйғунлаштириш қудратига эга бўлган жиҳатига алоҳида эътибор қаратилади. Чиндан ҳам одамга тегишли бўлган ҳар қандай муаммо сўз билан ҳал этилиши мумкин. Мусулмон учун “Аллоҳдан бошқа илоҳ бўлма”ганидек, постмодерн эстетика учун “сўздан бошқа сўз йўқ”дир. Чунки постмодерн эстетика бадиий матнда ўтмишни ҳам, ҳозирни ҳам, келажакни ҳам, “мен”ни ҳам, “сен”ни ҳам, “у”ни ҳам кўриш мумкин деб ҳисоблайди.

Интертекстуаллик асосида муайян битикдаги тасвир ва ғоянинг тамомила ўзга матнлардаги шунга ўхшаш тасвир ва ғоялар билан уйғунлашиб кетиши туради. Бундай уйғунлашув адиб Т. Рустамовнинг бир қадар постмодерн хусусиятларга эга “Капалаклар ўйини” романида “Бақаҳовуз ҳақиқати” газетасини тилга олиш орқали шу типдаги барча зерикарли расмий газеталар кўзда тутилиши ёки шоир Турсунбой Адашбоев томонидан бадиий жиҳатдан бўшроқ шеърларга таклидан битилган пародиялар кўринишида бўлиши мумкин. Интертекстуал матнлар ҳам ўз ҳолича оригинал матн, ҳам ўзида ишора қилинаётган матнга хос хусусиятларни ташийдиган матнлик хусусиятига эга битиклардир.

Экстратекстуаллик эса Фарҳод комилликнинг, Лайли ва Мажнун севгининг тимсоли бўлгани каби бадиий матндаги бирор тасвир ёхуд персонажнинг ҳеч қандай изоҳларсиз универсаллик мақомига кўтарилганини англатиш хусусиятига эгаллигини билдиради.

Инtrateкстуаллик бадиий матндаги барча воқеалар тугуни матнда тасвирланаётган персонажлар табиатининг ўзига яшириб қўйилган бўлишини англатади. Бу ҳолат таниқли адиб Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Куза” қиссасидаги ҳам ўзини, ҳам яқинларини, ҳам бошқаларни кузатишга, бир вақтнинг ўзида ҳам ўзи, ҳам яқинлари ва ҳам бошқалар томонидан кузатилишга маҳкум Умид тимсоли тасвирида бир қадар намоён бўлади. Ёш ёзувчи Носир Жўраевнинг “Ноябр куйи” қиссасидаги бош қаҳрамон тимсоли ҳам шу йўсинда яратилган.

Постмодернизм учун тил, нутқ ва санъатда намоён бўладиган рамзийлик реал воқелик ва у пайдо қиладиган тасаввурга нисбатан бирламчи ҳодиса саналади. Рамзийлик одам турмуши ва тафаккурининг ибтидоси ўлароқ унинг ҳаётида улкан ўрин тутаяди. Одам унга от қўйилганидан, яъни сўз орқали универсум, яъни атроф олам билан мангу алоқага киришиши белгилаб қўйилганидан кейингина одам саналади. Тилнинг энг асл, рамзий вазифаси ҳам одамнинг турли даража ва ҳолатлари мавжудлигини ифодалашдан иборатдир.

Киноя. Постмодерн эстетикада алоҳида қиммат касб этадиган тушунча бўлмиш киноя сўздан ўз ҳолича келиб чиқиши керак бўлган маънонинг тескараси билан алмаштириб қўйилишидан юзага келадиган ҳодисадир. Қор бўралаб уриб турган совуқ кунда: “Бугун ҳаво қандай ажойиб!”- дейилса, об-ҳавонинг ҳолатига киноя қилинган бўлади. Кўпинча постмодерн адабий киноя асосида кимнингдир айтилмаган фикридан ёлғон узинди (кўчирма) келтириш ётади. Италиялик улкан ёзувчи Умберто Эко машҳур “Атиргул исми” номли постмодерн романида айтилмаган гаплардан шундай сохта узинди келтириш усулидан ўринли фойдаланган. Аслида-ку киноя – бадиий адабиётнинг ҳамешалик йўлдоши. Халқ оғзаки ижоди асарларидан тортиб, мумтоз адабиёт намуналаригача, ундан янги ўзбек адабиётининг Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам сингари вакиллари томонидан яратилган кўплаб битикларда киноя усули етакчилик қилгани яққол кўринади.

Постмодерн кинояда олдин эшитилган эртакни тескари талқинда қайта эшитишдай қабул этилиши кўзда тутилади. Шу тариқа постмодернизм юксак санъат билан кўнгил очиш ўртасида мавжуд бўлган деворни йиқиб, реализмнинг ирреализм билан, “шаклбозлик”нинг “мазмунбозлик” билан доимий олишувидан баландроқ туришга уринади. Айтилганидек, постмодернизм санъатни косибчиликдан, ноёб ва бетакрор матнни оммавий битикдан ажратмаслик орқали санъатни оммага яқинлаштиришни кўзда тутаяди. Бу ҳол санъат асарларида фабула, сюжет, инжа ифодалар бўлиши ва уларнинг одамларга эстетик завқ бериши каби азалий жиҳатларни инкор этмайди.

Постмодерн киноя кўпинча мавжуд вазиятдаги етишмовчиликларни ўз

юксаклигидан туриб, қайта идрок этишни кўзда тутлади. Буни билимли йигитнинг ўта ўқимишли суюклисига ўз туйғуларини ифодалаш ҳолатига менгзаш мумкин. Йигит қизга сариқ матбуотда узлуксиз босилаётган ишқий ҳикоя ва қисса қаҳрамонларига хос сийқа ва сохта йўсинда: “Сизни жондан ортиқ севаман”,-деб айтгиси келмайди. Қиз ҳам йигитнинг юқоридаги тарзда изҳори дил қилолмаслигини ичдан билиб туради. Мавжуд вазиятдан чиқиб кетиш учун йигит: “Газеталарда чиқаётган ишқий қисса ва ҳикоя қаҳрамонлари айтганларидек: “Мен сизни жондан ортиқ севаман”,-дейиши мумкин. Шу аснода у ҳам суйган қизига кўнглидаги истакни билдиришнинг, ҳам дил изҳорини қолипга солган ҳолда айтмасликнинг, ҳам ўқимишли ва билгич қизга туйғулар ифодаси қолипга туширилган даврда яшаётганини сездиришнинг, ҳам ўзига бу ҳолат ёқмаслигини англатишнинг эпини қилган бўлади. Агар қиз ҳам йигит бошлаган ўйинни давом эттирса, ўз-ўзидан севги изҳори ва унга берилган жавоб юзага чиқади. Бу ўринда сариқ матбуот нашрларига жиддий киноя ҳам амалга ошади. Севишган кишилар бир-бирларига умрида бир марта ва фақат ҳозир айтишлари керак бўлган самимий гап матбуот воситалари қаҳрамонлари тилидан ҳар куни ишлатилавериб, сийқаси чиққан ва бу ҳолатнинг зуғумидан қутулиш имконсиз. Шу боис биз мисол қилиб келтирган ёшлар бир-бирларига ўз кўнгилларидагини киноя йўли билан англатишга мажбур бўладилар.

Симулякр. Симулякр атамаси постмодерн адабиётга хос хусусиятлар муносабати билан кейинги вақтда тез-тез тилга олинаятган бўлсада, аслида жуда узоқ тарихга эга эски ҳодиса. Мимесис назариясига боғлиқ бўлган бу атама қадимда машҳур тимсолларга ўхшаган, аммо катта бадий таъсир кучига эга бўлмаган образни англатган. Классицизм, маърифатчилик, романтизм оқимлари даврида симулякр тушунчасига борлиқнинг муқобили, ўйин тарзидаги маънолар юкланиши натижасида у бора-бора имитация, сохталик, муғомбирлик маъноларида қўлланиладиган бўлди. Ушбу тушунчанинг янги, замонавий умри бир қатор азалий бадий-эстетик тушунча ва атамаларга ҳам ноклассик маънолар берилган XX асрнинг 80-йилларидан бошланди.

Тимсол, ўхшашлик маъносини билдирувчи латинча *simulacrum* сўзидан келиб чиқиб, ўлармонлик, жонсўхталик, муғомбирлик, қалбакилик маъноларини англатувчи *simulantis* (симулянт) сўзидан олинган симулякр атамаси постмодерн эстетикада борлиқнинг муляжи, нусхаси; ҳақиқатга жуда ўхшаш сохталик, эстетикадан бадий образни сиқиб чиқариб, ўринини эгаллаб олган куруқ шаклдан иборат ҳодисани англатади. Ушбу тушунчанинг постмодерн эстетикада тутган ўрни шунчалик салмоқлики, баъзан бу ҳодиса бутунисича симулякр эстетикаси дейилади ҳам. Симулякр постмодерн артефактларнинг ўйноқи табиатидаги иккиланганликни, “сояннинг нусхаси” маъносини акс эттириши билан ажралиб туради. Француз адабиётшуноси Жан Бодрийяр ўтган асрнинг 80-йилларидан эътиборан қадимий симулякр тушунчасини постмодерн эстетикада ҳозирги маънода қўллай бошлаган.

Бодрийяр истеъмолчилар жамиятининг эстетикасини текширар экан,

инсоннинг кундалик ҳаётда тутган ўрни ва фойдаланилиш даражасидан келиб чиқиб, нарсаларни 1) **функционал** (истеъмол қилинадиган) нарсалар; 2) **нофункционал** (антиквариат, бадиий коллекциялар) нарсалар; 3) **метафункционал** (ўйинчоқ, безак сингари кераксиз, лекин чиройли) нарсалар тарзида уч турга ажратади.

Постмодерн эстетикада симулякр табиий ва асл нарсанинг техник ишлов бериш орқали ўзгарган шаклда мимесисга қайтарилганини, сунъий нусхаси билан алмаштирилганини билдиради. Истеъмол ишлаб чиқаришдан ўзиб кетади, нақд пулнинг ўрнини кредит деб аталувчи кўринмас ақча – хусусий мулкнинг симулякри эгаллайди. Борган сари тушуниб бўлмас аллабало кўринишларда нозик, бежирим ва омонат тайёрланаётган нарсалар авлоди одам авлодига қараганда жуда тез алмашади. Нрсалар олдингидай ўсимлик (флора) ёки жониворлар (фауна) каби кўзга кўринадиган ва тирик яратиларга эмас, балки ҳаво, булут ва сув сингари шаклсиз ва жисмсиз нарсаларга ўхшатиб яратилапти. Улар борлиқдаги реал нарсаларга эмас, балки тобора тушда кўрилган ёки ҳаётда гавдалантирилган ҳаётда йўқ нарсаларга менгзаб бормоқда.

Маиший турмушдаги бу ҳолат маданий ҳаётга ҳам кўчиб ўтмоқда. Истеъмолнинг чеку чегараси йўқолган ҳозирги шароитда маданият ва санъат уларнинг симулякри бўлмиш маданият ва санъат ғояси билан ўрин алмашаяпти. Постмодернизмда бугундан кўра ўтмишга, тарихга эътибор катталигини маълум даражада шу ҳолат билан ҳам изоҳлаш мумкин. Негаки, ўтмиш ва эски нарсалар аслик, яъни аутентлик намуналаридир. Шу сабаб постмодерн адабиётда олдин яратилган асл матнларга қайта-қайта мурожаат қилинади. Реаллик моделга айланиб бораётган постмодерн шароитда борлиқ билан унинг белгилари ўртасидаги ихтилоф симулякр ёрдамидагина бартараф этилиб, санъатгина аслик мақомини ушлаб тура олади деб қаралмоқда.

Симулякр тобора “йўқолиб бораётган” реаллик ўрини постреаллик воситасида босмоқчи бўлаётган, реаллик ва тасаввур ўртасидаги фарқни ювиб юборишга, йўқликни борлиқ тарзида қабул этдиришга хизмат қиладиган ясамалиқдир. Анъанавий бадиий тизимларда образга мансуб бўлган ўринни постмодерн эстетикада симулякр эгаллайди. Агар образлилик тасаввурни уйғотадиган реаллик билан боғлиқ бўлса, симулякр иккинчи босқичдаги янги реалликни туғдиради. Симулякрни юзнинг табиий чизгилари ўрнини сунъий эстетик код, моделга алмаштирувчи маҳорат билан ясалган театр ниқобига ўхшатиш мумкин. Анъанавий эстетик кодларни рекламага хос тамойиллар асосида жойлаштириб, объектларни мифологик тамойиллар асосида қуришга уринадиган симулякр қандайдир табиий муҳит, маданий вазият яратиш мақсадида санъатнинг иккиламчи вазифаларини биринчига айлантириб, уни дизайнлаштиришга хизмат қилади.

Матннинг объектив маъносини инкор этиб, уни идрок этиш, истеъмол қилишнинг чегарасиз тарзда индивидуал ва бетакрор бўлиши мумкинлигини илгари сурадиган симулякрга хос жиҳатларни қуйидаги

йўсинда умумлаштириш мумкин:

-матнни идрок этишнинг нотўғри йўналтирилиши; бадий объектнинг моҳиятини англашга жиддий киришиш ўрнига унга ўз “мен”ига хос жиҳатларни тикиштиришга уриниш ва уни ўз эҳтиёжларига бўйсундириш майлидан келиб чиқиб, маиший-прагматик ёндашув етакчилиги;

-истеъмолчи субъектда адабий объектни уни ташкил этган унсурлар бирлиги ва яхлитлигида кўра олиш қобилияти йўқлиги натижасида объектнинг бетакрорлиги, бутунлиги, қиммати борасида тўғри тасаввурга эга эмаслик;

-бадий объект таркибидаги ўзига хосликнинг эстетик қимматини тушунмаслик ва тўғри баҳолай олмаслик.

Субъект томонидан объектни акс эттиришда классик эстетикада таяниладиган “эзгулик тамойили” постмодерн эстетикада “ёлғон тўғрисидаги ҳақиқат” сифатида кўпроқ “ёвузлик тамойили”га ёвуқ келади ҳамда санъатнинг ҳедонистик ва ўйинга хос жиҳатларига устуворлик беради. Юксак эстетик туйғу, ҳиссиёт, тасаввур, дид сингари тушунчалар орқага сурилиб, истеъмолчилик талабларини қондириш олдинга чиқарилади. Воқелик ва санъат ҳодисаларига классик ёндашувнинг бекор бўлиши, гўзаллик ва хунуқлик ўртасидаги қарама-қаршилиқнинг йўқолиши натижасида асл билан ясаманинг фарқига борилмайдиган симулякр постмодерн бадий-эстетик тизимидаги ягона реалликка айланади. Санъат ва адабиётда артефактнинг симулякрлашиши натижасида шаклнинг ўзи ягона мазмун саналади. Ўзбек адабиётида симулякр ҳодисаси деярли юз кўрсатмагани учун унга мисол келтириш қийиндир. Муҳаммад Юсуфнинг “Оқ тулпор” шеъридаги от образи ўрнига қўлланилган булбул тимсолини симулякр тушунчасига мисол дейиш мумкин.

Артефакт. Постмодерн эстетикада муҳим ўрин тутувчи ушбу тушунча лотинча *artefactum* қўшма сўздан олинган бўлиб, *arte* — сунъий, *factus* — ясалган маъноларини англатиб, табиий шароитда юзага келиши ё мутлақо мумкин бўлмаган ёки даргумон бўлган ҳодиса, кечим, нарсани англатади. Оддий англамда артефакт – одам фаолиятининг натижасида кутилмаганда юзага келиб қолган оралиқ яратик. Замонавий эстетика ва санъатшуносликда бу атама бугунги арт-амалиётчи ёхуд арт-лойихачилар фаолиятининг маҳсули бўлиб, тур ва жанрлар ҳақидаги анъанавий қарашларга сиғмайдиган тасодифий эстетик яратикларни англатади.

Артефакт замонавий инсон фаолиятининг турли соҳаларида ўзаро бир-биридан фарқли маъноларда қўлланилади. Жумладан, маданиятшуносликда сунъий тарзда яратилган қандайдир ижтимоий-маданий ахборот, ҳаётий-маънавий қадрият, мулоқот воситаси; маданиятнинг моддий, маънавий, одамлараро муносабат сингари уч асосий тармоғидан бирига тегишли бўлган нарсани англатади. Адабиёт ва санъат соҳасида эса кутилмаганда юзага келиб қолган ва муайян жисмоний хусусиятлардан ташқари, рамзлик, белгилик мазмунига эга ҳар қандай объектни билдиради. Бизни артефактнинг айна шу жиҳати қизиқтиради. Рус адибаси Т. Саломатина “Одессамнинг тили” асарида “*Эндиликда бел кўтарган ақлли эркакни*

*кўриш артефактдир*²², - дейди. Буни ўзбекчада: “Эндиликда бел кўтарган ақлли эркакни кўриш мумкин бўлмайдиган ишдир” тарзида ифодалаш мумкин. Демак, санъат ва адабиётда артефакт кутилмаганда юзага келиб қоладиган ноёб ҳодисани англатади. Постмодернизмда бадиий матндан ўқирманнинг мутлақо кутилмаган, муаллифнинг хаёлига ҳам келиши мумкин бўлмаган маъно чиқаришга, яъни артефакт юзага келтиришга эътибор қаратилади.

Адабиётнинг бирор жанрида яратилган асарнинг адабиёт ёки санъатнинг бошқа жанр ва турида қайта яратилиши ҳам артефактга мисол бўла олади. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони асосида “Искандарнома” пийесаси, унинг асосида шу номдаги спектакл юзага келтирилишини ҳам артефакт дейиш мумкин. Айниқса, “Илҳом” театри томонидан Навоий қаламига мансуб “Сабъаи сайёр” асарининг “Етти моҳ” номи билан, А. Қодирий ҳикояларининг “Оппоқ, оппоқ, қора лайлак” тарзида, Навоий, Гёте ва Темур Зулфиқоров асарларининг айрим жиҳатларидан фойдаланган ҳолда “Трактирдаги тун” номида яратилган спектакллар артефактга яққол мисол бўлади. Тўғри, бу хил асарларда тасодифийликдан кўра мақсадлилик етакчилик қилади.

Постмодерн эстетикада артефактга юксак маънавий ва бадиий қимматга эга бўлмаган ҳамда санъатга ноқлассик муносабатларга ўтиш давридаги санъат ва адабиётда қилинаётган тажрибалар маҳсули тарзида қаралади. Бадиият тўғрисидаги анъанавий тушунчалар ёрдамида артефактнинг қимматини баҳолаб бўлмайди. Чунки унинг ўзи камдан-кам ҳоллардагина бундай қимматга эга бўлади.

Спектакл давомида бирор актёр томонидан пийеса матнида бўлмаган сўзнинг тасодифан ишлатилиши ёки режиссёр кўзда тутмаган имо-ишора, хатти-ҳаракат қилиниши ҳам артефакт саналади. Постмодерн назария ва амалиётда ҳар қандай адабий матн ёки санъат ҳодисасига дахл қилиш орқали ундан муаллиф кўзда тутмаган артефакт маъно чиқариш алоҳида рағбатлантирилади. Шу сабабли “Илҳом” театри спектакларида Навоий, Қодирий, Гёте сингари муаллифларнинг хаёлига ҳам келмаган ва, бизнинг назаримизча, ўринсиз ва мутлақо нотўғри ҳолатлар бўй кўрсатаверади.

Артефакт марказида асл субъект, яъни яратувчи эмас, балки объект, яъни нарса туради, бетакрорлик ва ноёблик эмас, балки қайтариқ ва иккиламчилик етакчи бўлади. Постмодерн артефакт талқин генератори, ўтмиш маданиятини интертекстуал идрок этиш омилидир. Артефактни ўтмиш ва бугунги маданият ўртасида тўхтовсиз юриб турган ўзига хос соат қапгирига ўхшатиш ҳам мумкин.

Кич. Постмодерн эстетикада фаол қўлланиладиган бу атама олмонча *kitsch* — пала-партиш, қўл учида қилинган ва арзонга сотиладиган маҳсулот маъносини беради. У – кўпчилик учун шоша-пиша тайёрланган, аммо диққатни тортадиган сирти ялтироқ товар. Кич илк бор Олмонияда XIX асрнинг иккинчи ярмида амалий санъатга доир бетакрор асарларни саноат

²² Соломатина Т. Ю. Мой одесский язык. – Москва. “Художественная литература”, 2011. С. 25.

асосида ишлаб чиқаришга киришиш туфайли юзага келган. Ушбу мамлакатда 1860 йилдан эътиборан америкаликлар учун Оврўпонинг юксак санъат асарларига ўхшайдиган маданий товарларни оммавий равишда тайёрлаш ва кўргазмалар орқали сотиш йўлга қўйилди. Кейинчалик кич атамаси ва ҳодисаси адабиёт, мусиқа, театр, архитектура, кинематограф, телевидение сингари санъат тармоқларига ҳам ёйилди.

XX асрнинг 60-80-йилларидан эътиборан кич оммавий маданиятда кенг тарқалган ҳодисага айланди. Ундан, айниқса, сарик матбуот воситалари, кино ва видео сингари техник санъат турларини омма дидига мослаб жиҳозлашда кенг қўлланилди. Кич нафақат ҳаваскорлик ва профессионал санъат соҳаси, балки халқ санъати тармоқларига ҳам чуқур кириб бориб, фолклор кўринишидаги сохта санъат намуналари юзага келишига сабаб бўлмоқда. Кичнинг ҳар бир мамлакатда ўз миллий хусусиятига эга бўлаётгани бу ҳодисанинг янада кенг ёйилишига сабаб бўляпти. Қизиғи шундаки, кўпинча кич маҳсулот тайёрлаган кишилар унинг кич эканини хаёлларига ҳам келтирмасликлари мумкин. Жумладан, юртимизда терма ва дoston айтишнинг кич кўриниши анча кенг ёйилган. Кўпчилик айтимчилар оғзаки ижоднинг асл дурдоналарини тўлиқ ўзлаштириб олиш, унга ижодий ёндашиш ўрнига ўзлари чала-чулпа ўрганиб олган, аммо ташқи жиҳатлари билан дoston ёхуд термаларга ўхшаб кетадиган, амалда айна аудиториянинг айна дамдаги талабларига мос келадиган “бозорбоп” маҳсулот тақдим этадиларки, уларни кичнинг ўзбекча кўринишларидир дейиш мумкин.

Мутахассислар томонидан кичнинг оммавий истеъмол маданияти дунёсида анча кенг тарқалган куйидаги турлари борлиги қайд этилади: 1. **Ретрокич** — ўтмишда расм бўлган нарсаларни йиғиш ва ўшаларга ўхшатиб тайёрланган товарлардан иборат кич. Ҳозир кўпчилик ўтмишга тегишли кутиллар, ҳайкалчалар, гиламчаларни коллекция қилишга қизиқади. Шу ҳолат ҳисобга олиниб, ишлаб чиқариладиган маданий товарларга ретрокич дейилади. 2. **Бозор кичи** – қайбир жиҳатлари билан халқ амалий санъати намуналарига ўхшаб кетадиган танга йиғиладиган мушук, майда пуллар ташлаб қўйилишига мўлжалланган кийик, бургут, йўлбарс ҳайкалчалари ва шунга ўхшаш ўз йўналишини тез-тез ўзгартириб туришга мойил товарлар шаклидаги кичлар. 3. **Неокич** – чироқли авторучка, термометрли қистиргич, тўппончасимон зажигалка, очқичли тароқ сингари кутилмаган қўшимча функцияси билан ақлни шоширадиган турли совғабоп маданий товарлар.

Кичга деярли ҳамиша муайян қолипдан чиқмаган ҳолда сохта оригиналлик, ҳашамдорлик хос. Асл санъат асарларидан фарқли ўлароқ кич ҳеч қачон савол туғдирмайди, балки олдиндан тайёрлаб қўйилган қолипдаги жавобларни тақдим этади холос. У руҳий изланишларга ундамайди, балки кишини хотиржамлик ва бемалолликка чақиради. Кич олдин яратилган юксак бадий образларнинг жўнлаштирилган ва сийқаси чиққан нусхасини юзага келтиради. Юксак санъат намуналаридан фойдаланиш ҳисобига кун кўрадиган кич баъзан сирли, қизиқарли бўлишни ҳам даъво қилади. Аммо тақлидга асослангани учун катта қимматга эга бўлолмайди. Шу боис кич бадий жиҳатдан ғариб ва маънавий томондан шубҳали, бозорбоплик учун

эстетик томонни қурбон қиладиган ҳодиса саналади. Агар классик санъат учун борлиқ билан бадиий образнинг ўзаро мувофиқлиги идеал саналган бўлса, оммавий постмодерн маданият ясама нарсалардан кич ўстириб чиқариб, харидоргирликни бирламчи кўрсаткичга айлантиради.

Универсализм. Постмодерн эстетикада ғоят кенг тарқалган бу тушунча бир қатор маъно қатламларига эгадир. Универсализмнинг энг қадимий **бирламчи** маъноси бутун инсониятни ҳалокатдан қутқаришни англатиб, жаҳоний динларнинг асосини ташкил этган ғояни билдиради. Яъни ислом, христианлик, мусовийлик сингари динлар инсон ва инсониятни гуноҳлар, демакки, муқаррар ҳалокатдан қутқариш мумкин деб ҳисоблайди ҳамда шунга интилади. Атаманинг **иккинчи** маъноси бир санъаткорнинг бир неча жанрда ижод қилишини англатади. Тушунчанинг **учинчи** ва бевосита постмодерн адабиётга тегишли маъноси борлиқни кўриш, уни тушуниш ва тасвирлаш борасида мавжуд бўлган барча қарашлардан танлаб ўтирмай, аралашига фойдаланавериш кераклигини англатади. Шунга таянган ҳолда **постмодерн адабий универсализм битта муаллиф ижодида турли жанр, ҳар хил бадиий тизим ҳамда турфа қарашларнинг эркин уйғунлашувини англатувчи тушунчадир** дейиш мумкин. Постмодерн санъат ва адабиётда тур ва жанрлар тўғрисидаги азалий қарашлар бузилгани, санъатнинг барча кўринишларида қоришиқлик, яъни синкретизм кучайгани универсализмнинг кенг ёйилишига олиб келди. Эндиликда бирор адабий жанр ёки шаклни тоза ҳолида кўрмаслик оддий ҳолатга айланиб бормоқда. Бу постмодерн адабий универсализмнинг намоён бўлишини билдиради.

Шундай қилиб, адабий постмодернизм борасидаги барча кузатишларни умумлаштирган ҳолда қуйидагича тўхтамга келиш мумкин. Ҳар қандай эстетик яратикни деконструкциялаш имкони борлиги; турли бадиий услубларга тақлид қилиш мумкинлиги; интертекстуаллик, сўз ўйинларидан фойдаланиш, бор ёки йўқлигидан қатъи назар, исталган матндан истагандай узинди олиш, хоҳлаганча ва хоҳлагандай кўчирмалар келтиришнинг ижод саналиши; мавжуд асарларга бемалол дахл қилиш мумкинлиги; узук-юлуқлик ва қуроқ тамойилининг амал қилиши; эстетик яратикларда адоқсиз киноя ва доимий пародик ёндашув мавжудлиги; анъанавий эстетик қадриятларга эътиборсизлик; бадиий асарни баҳолашдаги чексиз плюрализм; эстетика соҳасидан фожиавийликни сиқиб чиқарадиган даражадаги лаззатбозлик (гедонизм) ёйилиши; хунуқлик билан гўзалликни фарқламаслик; эстетик жанрлар ҳамда юксак ва тубан, олий ва оммавий маданиятларнинг қоришиқлиги; барча санъат турларининг театрлашуви ва шоулашуви; эстетик ҳодисларга истеъмолчилик талаби билан ёндашиш ва техник воситалар кўмагида бадиий яратикларни узлуксиз ишлаб чиқариш ҳамда намоёиш этиш мумкинлиги сингари жиҳатлар постмодерн санъатнинг белгилари ҳисобланади.

Ҳозирга келиб, борлиқни кўриш, уни англаш ва бадиий акс эттиришга доир илгари амалда бўлган барча илмий қараш, ижодий метод, йўналиш ва оқимлар ўзларининг бор имкониятларидан деярли фойдаланиб бўлди.

Шунинг учун ҳам кейинги даврда пайдо бўлган “трансреализм”, “постмодернизм”, “постпостмодернизм”, “трансавангард”, “постструктурализм” каби атамалар эндиликда санъат ва адабиётда мавжуд метод, оқим ёки йўналишларнинг бирортаси ҳам яқка ҳукмрон бўлолмаслигини, барча оқим, ёндашув ва йўналишларнинг ўзаро чиқишадиган жиҳатларидан фойдаланавериш лозимлигини англатади. Бундан буён фалсафий қараш ва бадиий ижодда бирорта ҳам метод ёки йўналиш устувор бўлолмайди. Инсоният тафаккури ва бадиий диди ўз тараққиётининг шундай босқичига келдики, эндиликда ижодий метод ва фалсафий тизимлардан қайсидир биттасини тўғри ҳисоблаб, кўпчиликнинг шунга қўшилишига эришиш мумкин эмас. Чунки тобора шахслашиб бораётган башариятнинг фикру қарашлари, диду туйғулари эндиликда яқранг бўлолмайди. Шахслик ўзига хослик, ўзига хослик эса адоқсиз хилма-хиллик ва чексиз плюралликдир. Қандайдир табақа учун маъқул келадиган универсализм ҳукмронлигининг йўқлиги бугунги инсониятнинг универсал ҳолатидир.

Ижтимоий тафаккурдаги қоришиқликнинг универсал ҳолатга айланиши, умуман, бадиий ижод, хусусан, адабиётда ҳам универсализмни юзага келтиради. Шунинг учун ҳам кечагина кўпчилик одатланган анъанавий йўсинда ижод қилиб юрган адибу шоирлар, ҳеч қутилмаганда, тамомила ноанъанавий йўлда ёза бошлаши ҳеч кимни ажаблантирмайди. Бу ҳолатни ижодкорга қандайдир бадиий-эстетик оқимнинг таъсири ёки унинг қайсидир бир санъаткорга тақлиди деб эмас, балки муаллифнинг индивидуаллик, тасвир оригиналиги ва туйғулар ифодаси тўлиқлигига эришишга бўлган табиий интилиши натижаси сифатида изоҳлаш ҳақиқатга яқин бўлади.

Санъат ва адабиёт неча минг йиллар давомида объектив борлиқнинг табиат, жамият, шахсият каби қатламларини ўзлаштириш оқибатида ғоят серқирра ва чегарасиз кўламдаги башарий маданиятни юзага келтирди. Бугунги постмодерн санъат ва адабиёт бадиий тафаккурдаги доимий эврилишлар туфайли борлиқнинг ўзиданда серқатлам бўлиб кетган маданият деб аталмиш ўша ҳодисанинг ўзини эстетик ўзлаштиришга киришди. Башарият ўз тараққиётининг шундай босқичига етдики, бугунги одам қанчалик истамасин, энди ёввойи табиатнинг ёввойи фарзанди бўла олмайди. Инсон яшаш тарзи, борлиғи, ҳатто, генетик тўқималарига қадар маданийлашиб кетди. Бу кечим инсон руҳияти ва маънавий-ахлоқий қадриятларига қадар кўчиб, одамнинг нафақат эзгулиги, балки ёвузлиги ҳам маданий кўриниш касб этди. Замонавий адабиётнинг инсоният яратган маданий қатламларни текширишга ўтгани, биринчи навбатда, ижодкорлар тилдаги сўзларни ўз асл маъноларида қўллашдан кўра уларга ўзлари истаган маънони юклашга интилаётганида, шунингдек, бир замонлар яратилган бадиий матнлар тамомила ўзгача талқин этилаётганида кўринмоқда.

Постмодернизмдаги энг муҳим жиҳат шундаки, у санъат асарларини алоҳида истеъдодлар томонидангина яратиладиган бетакрор феномен эмас, балки эпироқ ҳар қандай одам мавжуд техник имкониятлардан

фойдаланган ҳолда қилиши мумкин бўлган шунчаки оддий бир юмуш деб билади. Постмодерн ёндашувга кўра ҳар қандай битик яратилишининг ўзи биланок яшаш, талқин ва таҳлил қилинишга ҳақли, танқид ёки инкордан иҳоталанган тугал эстетик ҳодиса саналиши мумкин.

Ўзбек театр ва тасвирий санъати ҳамда кўшиқчилигида бир қадар намоён бўлган эсада миллий адабиётимизда ҳали том маънода постмодернизм намунаси ҳисоблаш мумкин бўлган асар яратилгани йўқ. Лекин замонавий адиблар ижодида интуитив тарзда дунёга келган анчагина постмодерн образлар, ифодалар, лавҳалар, чизгилар мавжуддир. Бу ҳолни миллат тафаккур ва руҳоният йўсинида мавжуд анъаналарга риоя этиш кучли экани билан изоҳлаш мумкин. Бизда қачондир постмодернизмни тафаккур тарзи, оламни англаш ва изоҳлаш йўсини ўлароқ қабул қилиш мумкинлиги эҳтимолдан йироқдир. Ўзбек адабиётидаги постмодерн изланишлар асосан шакл ва ифода йўсини хилма-хиллигига эришиш йўлидаги уринишлар тарзида намоён бўлмоқда.

Постмодернизмнинг моҳиятига кириб борган сари глобаллашган дунёда ғоят кенг ёйилаётган ушбу ҳодисага муносабат йўсинини белгилаб олиш ҳар қандай миллат учун ҳаёт-мамонт масаласи экани яққолроқ англашилади. Анчагина мусбат хусусиятларга эга ушбу фалсафий-эстетик, ижтимоий-маънавий феномен замирида инсониятнинг ахлоқий ақидалари, хусусан, биз ўзбекларнинг маънавий дунёмизга дахл қиладиган бир қанча хатарли жиҳатлар ҳам мавжудлиги кўзга ташланади. Йўқ, постмодернизм айнан қайсидир миллатнинг ахлоқий-маънавий тутумларига дахл қилиб, уни ўзгартиришга уринмайди, лекин моҳиятан ўзгача қарашу ақидаларни маҳв этиш хусусиятига эга. Чунки у инсонга ўз қулайлиги ва манфаати йўлида ҳар қандай чекловларни бузишга изн беради. Постмодернизм бирон бир ҳудудга бостириб киришни ўйламагани ҳолда ўз-ўзидан худди кексалик, йил фасллари, грипп эпидемияси каби тўсиқ билмай, ёйилиш хусусиятига эга. Ҳазрат Навоий айтмоқчи: *“Ҳазон сипоҳига, эй боғбон, эмас моний, Бу боғ томида гар игнадин тикан қилгил”*. Демак, унинг йўлига ташқаридан тўсиқ қўйиб, куч билан тўхтатиб бўлмайди. Шу сабабли ҳар бир миллат аҳлида ўз маънавий қиёфаси, ахлоқий ақидалари ва бадиий диди сингари ноёб бойликларини дахлсиз сақлаб қолишга қурби етадиган мустаҳкам ички маънавий кўрғон тикланмоғи лозим. Бу кўрғон қандай унсурлардан ташкил топади-ю, у қай йўсин тикланиши кераклиги ҳақида миллат ойдинлари чуқур ўйлаб кўришлари керак бўлади.

Адабиётлар:

1. Кюнг Г. Религия на переломе эпох // Иностранная литература. 1990. №11.
2. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. –Т.: “Mumtoz so’z”, 2014.
3. Соломатина Т. Ю. Мой одесский язык. –Москва. “Художественная литература”, 2011.
4. Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Университет», 1994.

5. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. -Т.: «Ўқитувчи», 1996.
6. Зуннунов А. ва бқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Ўқитувчи», 1992.
7. Ражабова И. Адабиёт дарсларини интерфаол усулларда ташкил этиш. -Т.: “Tamaddun”, 2010.
8. Қозоқбой Йўлдош, Мухайё Йўлдош. Бадий таҳлил асослари. -Т.: “Камалак”, 2016.
9. Ҳусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. -Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.
10. Ҳусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. -Т.: “Muharrir”, 2013.

КЎЧМА МАШҒУЛОТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЙЎЛИ

1-кўчма машғулот. Бадий асар муҳокамасини уюштириш. Модулнинг “Бадий асар муҳокамасини уюштириш” мавзуси кўчма машғулот шаклида ўтказилади. Бунда тингловчилар ўз тажрибалари ва тайёргарлик даражаларидан келиб чиққан ҳолда ёзувчилар уюшмасидаги асар муҳокамасида қатнашадилар, фикр айтадилар, ўзгаларнинг қарашларига муносабат билдирадилар. Шу тариқа илмий ёки ўқув таҳлилини амалга ошириш бўйича тажриба орттирадилар.

V.БИТИТУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР

- 1.“Бадиий матннинг лексик-семантик хусусиятлари” модулини ўқитишда тизимли таҳлил методларидан фойдаланиш
- 2.“Лексик маъно тараққиёти ва унинг натижаси” модулини ўқитишда талабаларни семик таҳлилга ўргатишнинг самарали усуллари
- 3.“Фольклорнинг махсус тур жанрлари модулини” ўқитишда концептуал жадваллардан фойдаланиш
- 4.“Масал ўқувчиларининг адабий-эстетик дидини ошириш омили сифатида” модулини ўқитишда муаммоли таълим технологияларидан фойдаланиш
- 5.“Фонетика ва Фонология” модулини ўқитишда интерфаол усуллардан фойдаланиш
(Бошланғич таълим мисолида)
- 6.“Девони луғотит турк”даги мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари
- 7.“Ўзбек тилида сўз туркумлари” модулини ўқитишда концептуал жадвалдан фойдаланиш
- 8.“Ёзма ишларни ташкил этиш методикаси” модулини ўқитишнинг дидактик таъминотини такомиллаштириш
- 9.“О.Ёқубов романларида ёзувчининг образ яратиш маҳорати” модулини ўқитиш технологиясини такомиллаштириш
- 10.“Интегратив ёндашув асосида она тилини ўқитиш методикаси” модулини ўқитишда инновацион таълим технологияларидан фойдаланиш

VI.КЕЙСЛАР БАНКИ

Кейсни ечиш жараёни:

Аравакашлар.

Топшириқли кейслар

1-кейс

1-вазият. «*Хасислик айб эмас*». Бир савдогар араб халифаси Хорун ал Рашидга жуда чиройлисаллатортиққилди. Аҳоли ҳақиқатгуйебномлаган халифасавдогарга 200 рупия

беришни кўрсатиб хазиначига хат ёзди. Лекин хазиначи пулни беришни чўза бошлади. Шундан сўнг савдогар арз билан халифа олдига жўнади ва хазиначи унга ажратилган пулни бермаётгалигини унга баён этди.

Кейс бўйича савол-вазифа

Хорун ал Рашид бундай вазиятда нима қилиши кераклигини сўз ясовчи қўшимчалар ёрдамида изохлаб беринг.

Сўзларни ўзак ва узакдош сўзларга ажратинг ?

2-кейс топшириғи

“Дарахт баргларидаги иероглифлар”. XV аср бошида Хитой асоратидаги, Вьетнамда колонизаторларга қарши Ле Лой бошчилигида қўзғалон бошланди. Ле Лойнинг ақлли маслаҳатчилари, яхши қуролланиш ва кишилар сонидан ташқари аскарларнинг кайфиятлари катта аҳамиятга эгалигини

яхши билар эдилар. Ўрта асрларда халқ хурофатга берилган эди ва одамларни Ле Лой бошчилигида амалга оширилаётган қўзғалон савобли иш эканлига ишонтириш учун маслаҳатчилар бир хийла ўйлаб топдилар. Шу хийла туфайли бир қанча вақтдан сўнг Ле Лой бошчилигидаги аскарлар Вьетнамни колонизаторлардан озод қилишга муваффақ бўлинди

Кейс бўйича савол-вазифа:

1. Айёр маслаҳатчилар қандай қилиб бу қўлда қилинган ишорани ижод қилишни урдасидан чиқдилар?

2. Берган жавобингизда шакл ясовчи қўшимчаларни ажратиб чиқинг?

Кейс ечими. Маслаҳатчилар дарахт баргларида иероглифлар билан

«Ле Лой подшо бўлади» деб ёзиб қўйдилар. Шамол ва сув барглари атрофнинг турли томонларига тарқатди. Оми халқ буни юқоридан юборилган ишора деб тушундилар

3-кейс топшириғи

Қадимда аجدодларимиз мана шу иборани кўп марталаб ишлатганлар. Ибора шу эдики: ”Учига тош боғлаб отилган бир қатим оқ ипакдай”. Гап нима ҳақида кетмоқда

Кейс бўйича савол-вазифа:

1. Кейсга муносабатингиз

2. Қатим нима? қатим сўзидаги ўзак сўзни аниқланг ва асосланг?

Жавоб: Қатим сўзи ипга нисбатан ишлатилади, узунлик ўлчовини англатади

4-КЕЙС

Ўқитувчи талабаларга қарата қуйидагича матн парчаларини келтиради:

Машина тухташи билан Воҳидни ялангоёк, ялангбош болалар куршаб олдилар.

Воҳидни ота-боболаридан қолган кекса тутнинг тагида онаси қарши олди. Онаси - Ризвон хола қуқимтир, гулдор қуйлак қийган. Бошига оррок румол ураган, оёғига чиройли амирқон қавуш қийган эди. Четрокда айвоннинг устунига суяниб синглиси турарди. У илгариги шух, қувнок, эрка Зарифа эмас. Оппок, юмалок юзи уятдан қизариб турган чиройли қиз эди.

Рассом шу матн мазмунига мос расм қизишда қайси сузларга алоҳида эътибор берган буларди? Шундай фикрлар берингки, matn tarkibidagi sifatlarni qanday so‘zlar bilan almashtirish va boyitish mumkin? Ushbu so‘larni morfemalarga ajrating.

Ўқитувчи муаммоли саволни ўртага ташлади ва ўйлаш учун беш дақиқа вақт берди. Талабалар бу вазиятдан қандай йўл билан чиқиб кетдилар?

Жавоб:

Агар талабалар зукко, талабчан, изланувчан, топқир бўлсалар вазиятдан осон чиқиб кетадилар. Масалан: келтирилган парчалардан sifatlarni ma’no guruhiga ajratib, ularni ma’nodoshlari va qarama-qarshi ma’nolaridan foydalanadilar. Рассом матн таркибидаги guldor ko‘ylak, оппок юмалок юзи уятдан қизарган сузларига алоҳида эътибор берган.

2-КЕЙС

Бир Ватаннинг углиманким, хар тараф гул лола бог,
Калб кузидай энг коронги кучада порлар чирог.

Осмонларнинг тиник, кум-кугини танлайман. (Г.Гулом)

Куйидаги шеъринг парчадаги сифатларни қайси бирикмалар билан алмаштириш мумкин. Бирикмалар мазмуни жихатдан қандай фаркланади. Ушбу бирикамалар бадиий нутк сифатида ишлатиладими?

Жавоб эса шундай:

Ушбу кейснинг ечими жараёнида бу саволнинг мазмун-моҳияти очилади, муҳокамада энг коронги бирикмаси урнида коп-коронги сузини, кум-кук сузи урнида эса энг кук бирикмасини куллаш мумкин. Предмет белгисининг ортиклигини курсатувчи энг сузи урни билан худи шундай вазифа бажарувчи жуда, гоят, ниҳоят, беҳад, чексиз, гоятда, ниҳоятда каби сузлар билан вазифадошлик қила олади. Масалан: энг гузал//жуда// гоят//ниҳоят//беҳад//чексиз//гоятда гузал. Бу уринда ҳам фарк қиёсийлик ва бир предмет белгисининг қиёс қилинмасдан ортиклигини курсатиш масаласи билан боғлангандир. Булардан энг, жуда сузи хама жихатлар учун умумий, гоят, беҳад, чексиз, гоятда қабилар шу вазифада купрок бадиий нуткда ишлатилиш моҳиятига аниқлик киритилади.

3-КЕЙС

Quyidagi jadvalda berilgan misollarni davom ettiring va modellashtiring,

От, sifat, fe'l yasalishi

Gul, parta v.h.	-zor, -chi	gulzor, gulchi
	-dosh	
	-li	
	-kor	
	-siz	
	-dor	
	-la	
	-bon	
	-chan	
	-kun,-qin,	

Талабалар ушбу кейс топшириғини бажариш мобайнида *sifat yasovchi* қо‘шимчаларни ва бoshqa со‘з туркумидан yasalgan *sifat yasovchi* қо‘шимчаларнинг о‘зaro фарқини билib oladilar ва tushuncha hosil qiladilar. Shu asosda jadvalni to‘ldiradilar.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Муаммо	(арабча “тугун” маъносидаги сўз) — билиш ёки ижтимоий тараққиёт жараёнида юзага келиб, ҳал қилиниши муҳим амалий ёки назарий аҳамиятга эга бўлган масала ёки масалалар йиғиндиси. Мавжуд билимлар билан изоҳлаш мумкин бўлмаган янги ҳаётий далил ва ҳодисалар мажмуи.	(Arabic node) — A set of issues or issues that are of practical or theoretical importance that arise in the process of cognition or social development. It is a whole new set of facts and events that cannot be explained by existing knowledge.
Гипотеза	грекча, "hupothesis" сўзидан олинган бўлиб, «асос», «таҳлил» деган маънони англатади. Гипотеза нарса, ҳодиса ва алоқаларнинг сабаблари, оқибатлари ҳақида илгари сурилган, илмий далил ва маълумотларга асосланган бўлсада, ҳақиқатлиги ҳали исботланмаган ақлий хулосадир. Гипотеза илмий билиш жараёнида янги топилган далиллар, маълумотлар мавжуд назария билан изоҳлаб бўлмай қолган вазиятда илгари сурилади.	The Greek word is derived from the word "hupothesis" which means "foundation," "analysis." The hypothesis is based on scientific evidence and information on the causes, effects, and consequences of an event and relationship, but it is not yet proven. The hypothesis is put forward in a situation where the newly discovered evidence in the course of scientific knowledge cannot be explained by existing theory.
Назария	бирор ҳодисани илмий асосларда тушунтириб берувчи тасаввурлар, ғоялар ва тамойиллар тизими. Торроқ маънода олинганда, назария воқеликнинг муайян соҳасининг муҳим хусусиятлари, қонуниятлари, сабабий алоқалари, мавжудлик ва ривожланиш характерини белгиловчи асослар тўғрисида яхлит, тўла-тўқис қарашни ифодаловчи илмий билимлар тизимидир.	a system of ideas, ideas and principles that explain a phenomenon on a scientific basis. In a more narrow sense, theory is a system of scientific knowledge that provides a holistic view of the essential features of a particular area of reality, its laws, causal relationships, the basics of existence and the nature of development.

Илмий башорат	ҳали рўй бермаган, фан учун ҳозирча номаълум бўлган, имконият тарзида мавжуд бирон бир ҳодисанинг келажакда қандай рўй бериши, унинг ҳолати, ривожланиш қонунлари ва оқибатлари тўғрисида муайян илмий далил ва маълумотларга асосан чиқарилган хулосадир.	This is a conclusion based on specific scientific evidence and information on how future events, their status, laws and consequences of development have not yet occurred, which is still unknown to science.
Ахборот	хабар, маълумот, информация.	message, information, information.
Билим	объектив борлиқ ёки ҳаётнинг муайян соҳасига оид маълумотлар мажмуи	an objective existence or a particular set of information about a particular area of life
Билимлилик	Объектив борлиқ ёки ҳаётнинг муайян соҳасига оид маълумотларга эгалик ёки хабардорлик.	Ownership or awareness of objective information or information about a particular area of life.
Илм	кишининг ўқиш, ўрганиш ва ҳаётий тажриба асосида орттирган билими, маълумоти.	knowledge, education, and experience acquired by a person through reading, learning and life experience.
Илмий мақола	танлаб олинган муаммони ечишга бағишланган илмий асар.	scientific work devoted to the solution of the chosen problem.
Монография	битта муаммони текширишга бағишланган илмий асар.	a research paper devoted to the investigation of one problem.
Тезис	Илмий асар, мақола, доклад ва шу кабилардаги асосий ғояларнинг қисқача ва лўнда ифодаси	Summary and concise description of the main ideas in scientific work, articles, reports and so on
Реферат	Бирор асар ёки илмий ишнинг қисқача ёзма баёни.	Summary of a work or scientific work.
Аннотация	Китоб, мақола ва шу кабиларнинг ғоят қисқа мазмуни.	A very short summary of books, articles and so on.
Фундаментал тадқиқотлар	табиат ва жамиятдаги янги ҳодиса ва қонуниятларни назарий жиҳатдан очиб беришга қаратилган жиддий илмий изланишлардир.	serious theoretical research on theoretical discovery of new phenomena and regularities in nature and society.
Инновация	илмий-тадқиқот ёки ихтиро натижасида яратилган, ўзидан олдинги шу хил тузилмалардан устун турадиган объект	an object created as a result of scientific research or invention that surpasses that of its predecessors. Innovation is an

	тушунилади. Инновация ҳаётини эҳтиёжларни қондириш мақсадида юзага келган янгиликдир.	innovation created to meet life's needs.
Ихтиро	ҳаёт ва илмнинг муаммолари юзасидан таклиф этилган янги ғоя ва ечимлар мажмуидан иборат бўлиб, масалани ҳал қилиш имконини беради.	a set of new ideas and solutions on the problems of life and science that can be solved.
Кашфиёт	дунёнинг ҳодиса, хосса ва қонуниятларига доир объектив мавжуд, аммо моҳияти шу вақтгача номаълум бўлган ва инсоннинг билим даражасига туб ўзгартириш киритадиган қарашлар тизими.	a system of views that exists objectively about the phenomena, properties and regularities of the world, but whose essence is still unknown, and which radically alter the level of human knowledge.
Фан	инсон фаолиятининг объектив борлиқ ва инсон тафаккури ҳамда руҳият оламига доир қарашлар тизимини ишлаб чиқишга қаратилган жаҳҳаси.	Frontier of human activity to develop a system of views on the real world and the world of human thought and the spirit.
Илмий ижод	объектив воқеликдаги ҳодиса ва жараёнлар, уларнинг ҳаракат ва ривожланиш қонунларининг моҳияти тўғрисида тушунча, таъриф, тенглама, формула ва ҳоказолар шаклида ифодаланган субъектив қарашлар мажмуи.	a set of subjective views expressed in the form of an understanding, a description, an equation, a formula, etc., about the phenomena and processes of objective reality and their essence of the laws of action and
Ижод	инсоннинг сифат жиҳатидан янги моддий ва маънавий қадриятлар яратишга йўналтирилган руҳий ва амалий фаолияти.	psychic and practical activity of the person directed to creation of qualitatively new material and spiritual values.
Адабий конференция	бир ёзувчининг бир ёхуд бир туркум асарлари бўйича алоҳида тайёргарлик билан ўтказиладиган адабий тадбир.	a literary event with a particular preparation for one or more works of a writer.
Адабий кеча	бирор адибнинг таваллуди ёхуд танланган мавзу бўйича уюштириладиган адабий-бадиий тадбир бўлиб, махсус тайёргарликни талаб этади. Махсус маърузачилар тайин этилади. Адабий кечалар шеър айтиш, кўшиқ куйлаш, рақсга	The birth of a writer or a literary event on a chosen topic requires special training. Special speakers will be appointed. Literary evenings can be accompanied by entertainment activities such as singing, singing, dancing.

	тушиш сингари кўнгилочар иш турлари билан бирга олиб борилиши мумкин.	
Адабий қурок	байрамлар муносабати билан амалга ошириладиган тадбирлар сирасига кириб, бирор мавзуга бағишланган асарларни оғзаки тарзда ёддан айтиш ёки бирор мавзуга тегишли асарлардан қурок тарзида газета чиқариш йўли билан юзага келади.	Holidays are organized either by word of mouth or by the publication of newspapers on a particular subject.
Факултатив машғулотлар	французча facultas – "имконият", "қобилият" сўзларидан олинган бўлиб, умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг истак-хоҳишларига мувофиқ бирор ўқув фани, мавзу ёки савол юзасидан уларнинг билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш мақсадида ихтиёрий асосларда уюштириладиган ва мажбурий бўлмаган педагогик тадбирдир.	French facultas is an optional and non-compulsory pedagogical activity that is based on the words "opportunity" and "ability" to expand and deepen students' knowledge about a particular subject, subject or question.
Ўқув таҳлили	бадий асар матнининг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини кашф этиш орқали ўқувчиларда баркамол шахсга хос маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган илмий-педагогик фаолиятдир.	scientific and pedagogical activity aimed at the formation of students' moral qualities through the discovery of the vital and artistic logic and aesthetic appeal of the text.
Тамойил	бирор фаолиятнинг юзага келишида амал қилиниши шарт бўлган талабларни англатади	the requirements that must be met in the event of an activity
Иншо	ўқувчининг муайян мавзу юзасидан ўз фикр ва мулоҳазаларини тилининг грамматик қоидаларига мувофиқ тарзда мустақил ёзма баён қилиш усули.	the method of self-expression of the student's comments on a particular subject in accordance with the grammatical rules of the language.
Эпиграф	ижодий ишнинг асосий йўналишини белгилаб беришга хизмат қиладиган сўз, ибора, жумла, мақол ёки парча. У бирор машхур шахснинг асаридан	word, phrase, phrase, proverb or excerpt that defines the main course of creative work. It can be quoted from a famous person's work or by a student himself.

	келтирилиши ҳам, ўқувчининг ўзи томонидан айтилиши ҳам мумкин.	
Режа	иншо ёзишда ўқувчининг мавзу юзасидан билганларини муайян тартибга солиш, ифодани чегаралаш, фикрни тизим ҳолига келтириш воситасидир	essay is a means of regulating what students know about the subject, restricting expression, and systematizing ideas.
Далил	ўқувчининг ўз қарашларини асослаш ва баён этилажак асосий фикрнинг тўғрилигини исботлашга хизмат қиладиган маълумотлар йиғиндиси.	a collection of data that will help the student to base his / her own views and prove the validity of the underlying statement.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари.

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи. 2017. 16 январь, №11.

2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. Т., 2016. 56 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 104 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 48 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураамиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган. Т.: Ўзбекистон, 2017. 488 б.

II. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Т., 2014.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси. 1997. 9-сон, 225-модда.

5. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 11-12-сон, 295-модда.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбир-корлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил май-даги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533- сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомил-лаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сонли Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғриси-да”ги 365-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797 сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизиминия янада яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-2909 сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789 сонли Фармони

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №-797 сонли Қарори

III. Махсус адабиётлар

1. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы (учебник). Москва: "Academa", 2004.

2. Долимов С., Убайдуллаев Х., Ахмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси, -Т.: «Ўқитувчи», 1967.

3. Резь З. Я. и др., Методика преподавания литературы, Москва: «Просвещение», 1977. стр.10-17.

4. Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Университет», 1994.

5. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. -Т.: «Ўқитувчи», 1996.
- 6.Зуннунов А. ва бқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Ўқитувчи»,1992.
- 7.Ражабова И. Адабиёт дарсларини интерфаол усулларда ташкил этиш. –Т.: “Тамaddon”, 2010.
- 8.Резь З. Я. и др. Методика преподавания литературы. -М.: “Просвещение”, 1985.
- 9.Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Теоретические основы интерактивного обучения. Учебное пособие. –Т.: 2007.
- 10.Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Развитие системного мышления и навыков исследовательской деятельности. Учебное пособие. –Т.: 2007.
- 11.Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Технология проблемного обучения. Учебное пособие. –Т.: 2007.
- 12.Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Обучения сообща. Учебное пособие. –Т.: 2007.
13. Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Оценивание знаний учащихся в интерактивной среде. Учебное пособие. –Т.: 2007.
- 14.Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Технология планирования интерактивных уроков. Учебное пособие. –Т.: 2007.
- 15.Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Основы нейропедагогика. Учебное пособие. –Т.: 2007.
- 16.Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.
- 17.Қодиров В. Мумтоз адабиёт: ўқитиш муаммолари ва ечимлар. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.
- 18.Хусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.
19. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. –Т.: “Muharrir”, 2013.

IV.Электрон таълим ресурслари

1. www.ziyonet.uz
2. www.edu.uz
3. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz
4. www.tdpu.uz
5. www.pedagog.uz
6. www.nuuz.uz

7. www.bimm.uz
8. www.literature.uz
9. www.kutubxona.uz
10. [http:// www.disser.h10.ru/pedagog.html](http://www.disser.h10.ru/pedagog.html)
11. <http://www.istedod.uz/>
12. www.scopus.com